

The Hungarian Language
Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editor

TAMÁS FARKAS

Technical editor

PANNA SZABÓ

Editorial Board

**JUDIT BÓNA, TAMÁS FORGÁCS,
KÁROLY GERSTNER, ISTVÁN HOFFMANN, LÁSZLÓ HONTI,
JENŐ KISS, PÉTER SIPTÁR, ANDRÁS ZOLTÁN**

Advisory Board

**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTEK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

CONTENTS

CSER, ANDRÁS – OSZKÓ, BEATRIX – VÁRNAI, ZSUZSA: On Old Hungarian regressive labialization: the <i>dücső</i> ~ <i>dicsér</i> alternation	1
HORVÁTH, LÁSZLÓ: Verbs with the <i>-n</i> suffix in the third person singular in a Middle Hungarian corpus	14
GYÓI, RENÁTA – C. VLADÁR, ZSUZSA: Excerpts from the history of Hungarian case terminology. Part 2	25
SURÁNYI, BALÁZS – GULÁS, MÁTÉ: Positive polarity items in Hungarian: <i>Vagy</i> ‘or’ and company. Part 2	41
SZILI, KATALIN: On construction patterns of functional groups with verbal prefixes: The case of verbs with the prefix <i>el-</i> . Part 1	53
E t y m o l o g i e s. FORGÁCS, TAMÁS: <i>Samádát út</i> ‘to capitulate’	61
T h e h i s t o r y o f l i n g u i s t i c s. KISS, JENŐ: On the last decade of Miklós Zsirai’s life. – PLÉH, CSABA: József Herman (1924–2005). – KOROMPAY, KLÁRA: Felicitations and commemorations in the Society for Hungarian Linguistics (1904–1924)	67
R e v i e w s. NÉMETH, BOGLÁRKA: János Péntek, Otthonosság, hagyomány és identitás a nyelv-járásokban [Homeliness, tradition, and identity in dialects]. – SZABÓ T., ANNAMÁRIA ULLA: Anna Borbély – Csilla Bartha eds., Többsnyelvűség Magyarországon. Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről [Multilingualism in Hungary: Sociolinguistic studies on minorities]	97
S o c i e t y n e w s. DOMONKOSI, ÁGNES: Irma Szikszainé Nagy is 80. – NEMESI, ATTILA LÁSZLÓ: Attila Hegedűs (1954–2025)	108
D a t a f r o m t h e h i s t o r y o f H u n g a r i a n. ZELLIGER, ERZSÉBET – HOSSZÚ, GÁBOR: The inscription on the dwarf pillar of Dombó	115
C o n t r i b u t o r s	128

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

121.
ÉVFOLYAM

2025.
1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztő
FARKAS TAMÁS

Technikai szerkesztő
SZABÓ PANNA

Szerkesztőbizottság
**BÓNA JUDIT, FORGÁCS TAMÁS,
GERSTNER KÁROLY, HOFFMANN ISTVÁN, HONTI LÁSZLÓ,
KISS JENŐ, SIPTÁR PÉTER, ZOLTÁN ANDRÁS**

Nemzetközi tanácsadó testület
**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

CSER ANDRÁS – OSZKÓ BEATRIX – VÁRNAI ZSUZSA: Egy adalék az ómagyar kori regresszív labializációhoz: a <i>dücső</i> ~ <i>dicsér</i> váltakozás kérdése	1
HORVÁTH LÁSZLÓ: Az E/3. személyben -n ragos igék egy középmagyar korpuszban	14
GYÓI RENÁTA – C. VLADÁR ZSUZSA: Szemelvények a magyar esetrendszer terminológiájának történetéből. 2. rész	25
SURÁNYI BALÁZS – GULÁS MÁTÉ, Pozitív polaritású elemek a magyarban. A <i>vagy</i> és a többiek. 2. rész	41
SZILI KATALIN: Az igekötős funkciócsoportok konstrukciós mintázatairól (Az <i>el-</i> igekötős igék alapján). 1. rész	53
Szó- és szólásmagyarazatok. FORGÁCS TAMÁS: <i>Samádát út</i>	61
Tudománytörténet. KISS JENŐ: Néhány gondolat Zsirai Miklós utolsó évtizedéről. – PLÉH CSABA: Herman József (1924–2005). – KOROMPAY KLÁRA: Köszöntések és megemlékezések a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (1904–1924)	67
Szemle. NÉMETH BOGLÁRKA: Péntek János, Otthonosság, hagyomány és identitás a nyelvjárárokban. – SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLA: Borbély Anna – Bartha Csilla szerk., Többnyelvűség Magyarországon. Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről	97
Társasági ügyek. DOMONKOSI ÁGNES: Szikszainé Nagy Irma 80 éves. – NEMESI ATTILA LÁSZLÓ: Hegedűs Attila (1954–2025)	108
Nyelvtörténeti adatok. ZELLIGER ERZSÉBET – HOSSZÚ GÁBOR: A Dombói törpepillér felirata	115
Számunk szerzői	128

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Juhász Dezső elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 6000 Ft, nyugdíjasoknak 4000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 2000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 337. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42.**

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): +36-1-485-5200/5121 mellék. Ímél: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató és tördelés: Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: a 2021/3. számig: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>, a 2021/4. számtól: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Ímélcímkünk: juhasz.dezso@btk.elte.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: juhasz.dezso@btk.elte.hu. Web: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

**Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

Egy adalék az ómagyar kori regresszív labializációhoz: a *dücső* ~ *dicsér* váltakozás kérdése

1. Bevezetés. A magyar nyelv történetében a palatális harmóniát egészen az uráli alapnyelvig vissza lehet vezetni; a labiális harmónia azonban csak az ómagyar korban alakult ki. Kialakulásának mikéntjéről itt nem kívánunk szót ejteni (de I. BENKŐ 1957; JUHÁSZ 2018; LOSONCZI 1915–1920; FEJES 2011; CSER–OSZKÓ–VÁRNAI 2023a); kései megjelenése talán összefügg azzal, hogy a palatális labiális magánhangzók az ómagyar korig (vagy legalább a kései ősmagyar korig) igen ritkák voltak; nagyon kevés olyan lexikális elem van, amelyben etimológiai alapon eredetinek tételezhető fel (az Uralonet¹ alapján 21 etimológia² sorolható ide, ilyenek például: *sűly*, *nyű*-, *öl*, *könyök*, *könny*, *lök*, *ősz*, *tő*).

A regresszív labiális harmónia kialakulását megelőző regresszív labializációt LOSONCZI (1915–1920) tárgyalta először, ő azonban még csak a tövégi rövid magánhangzóknek tulajdonította ezt a hatást. A későbbiekben felismerték a kutatók, hogy a szó végén kialakuló hosszú labiális magánhangzók is kiválthatták a regresszív labializációt. A kérdés legrészletesebb tárgyalása talán napjainkig is BERRÁR cikke (1961), amely a következő szavakat sorolja fel mint lehetségesen ide tartozó alakokat: *ünő*, *ürü*, *tüdő*, *süllő*, *süldő*, *küllő*, *Küküllő*, *hüllő*, *gyűrű*, *gyűszű*, *külső*, *sűrű*, *minő*, *midőn*, *ízű*, *dicső*, *idő*, *hírű*, *hitű*, *cipő* (BERRÁR 1961: 32).³ Ezek a szavak az újkori nyelvjárásokban és/vagy a korai írott forrásokban labiális magánhangzót (is) mutatnak az utolsó előtti szótagjukban; bizonyos szavak esetében ez is vált a köznyelvi alakká. Az ómagyarban azonban a fennmaradt szövegek jellegéből adódóan e szavak nagy része vagy egyáltalán nem, vagy csak elvétve fordul elő adatolva, ezért vizsgálatuk nem lehetséges. Valójában az itt felsoroltakból mindössze kettő fordul elő a kódexekben jelentős számban: az *idő* és a *dicső*. BERRÁR az *idő*-re vonatkozóan végzett részletes vizsgálatot, és kimutatta, hogy a kódexek egy részében következetesen labiális az első magánhangzó, ha a második

¹ <http://www.uralonet.nytud.hu> (2024. 11. 05.)

² További, AIKIO (2020) szerint *ü*-t tartalmazó uráli/finnugor etimológiák az *öreg*, a *sün* és a *szügy*; valamint AIKIO a *sűly*-t és néhány alapelakot másképpen rekonstruál.

³ A regresszív hasonulás kérdéséhez összefoglalólag I. BÁRCZI (1958), E. ABAFFY (2003), GERSTNER (2018), továbbá DUDÁS (2003, 2004), valamint CSER–OSZKÓ–VÁRNAI (2023b)

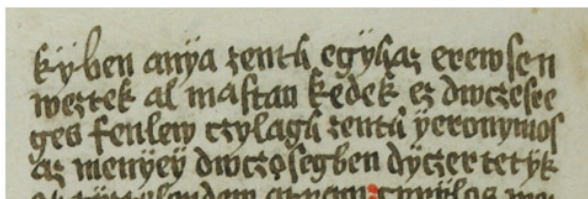
is az, vagyis vélhetőleg regresszív hasonulás lépett fel.⁴ Az általa gyűjtöttek közé tartoznak az (1) példásor adatai, itt a Bécsi kódexből véve:

(1) <i>vd̥o</i> (<i>idő</i>)	<i>id̥ec</i> (<i>id̥ek = idők</i>)
<i>vd̥ot</i> (<i>időt</i>)	<i>id̥eig</i> (<i>ideig</i>)
<i>vd̥ob̥en</i> (<i>időben</i>)	<i>id̥eie</i> (<i>ideje</i>)
<i>vd̥on̥ec</i> (<i>időnek</i>)	

BERRÁR (1961: 37) ugyanakkor említi, hogy E. ABAFFY ERZSÉBET szóbeli közlése szerint valószínű, hogy a *dicső*, *dicsér* stb. szócsalád is hasonló variabilitást mutat történetileg; szerinte a középmagyarban és az újabb kori nyelvjárásokban is megfigyelhető egy *dicső* ~ *dicsér* váltakozás, amely regresszív labializációra utal (illusztrációnak lásd az 1. ábrát). Ezt a szócsaládot azonban – legjobb tudomásunk szerint – ebből a szempontból még soha nem vizsgálta meg senki módszeresen. Mi ebben a cikkben arra teszünk kísérletet, hogy E. ABAFFY ERZSÉBET sejtését az ómagyar korpuszon igazoljuk, cáfoljuk vagy pontosítsuk. Megvizsgáljuk tehát, hogy a *dics-* abszolút töből képzett szavak előfordulásai a fennmaradt ómagyar szövegekben mutatnak-e labialitás szerinti variabilitást, és az összefüggésbe hozható-e az abszolút tövet követő magánhangzó labialitásával.

1. ábra

Ez dwczeseeges fenlew czylagh zenth yeronimos az menyey dwczosegben dyczertetyk
(ÉrsK. 166vb)

A dolgozat felépítése a következő. Először röviden felvázoljuk a *dics-* szócsaládhoz tartozó alakok morfológiai szerkezetét (2.). Utána bemutatjuk, hogy hogyan gyűjtöttük a vizsgálathoz szükséges adatokat (3.). Ezt követően részletesen bemutatjuk az adatok eloszlását és az ebből levonható következtetéseket, mindezt pedig összevetjük az *idő* alakjainak BERRÁR JOLÁN által leírt váltakozásaival (4.). Végezetül egy kivételes alakot nézünk meg közelebbről és ezt próbáljuk meg értelmezni (5.), majd összegezzük eredményeinket (6.).

⁴ Az újabb kutatások szerint nem zárható ki, hogy az *idő* eredeti első szótagi magánhangzója eleve labiális volt (ehhez l. RÓNA-TAS–BERTA 2011: 437). Az itt tárgyalt jelenség szempontjából ez annyit jelentene, hogy a BERRÁR (1961) által leírt töváltakozás az ellenkező irányban jött létre, azaz illabiális magánhangzó előtt delabializálódott egy labiális magánhangzó, nem pedig labiális magánhangzó előtt labializálódott egy illabiális magánhangzó. Az sem zárható ki, hogy a tö első magánhangzója labialitás tekintetében nyelvjárásilag variábilis volt akár az átadó nyelvben (ótörök), akár az ős-/ómagyarban, akár mindkettőben. Az *idő* adatolt erdélyi variánsaihoz érdekes adatok láthatók VARGHA (2014: 297–300)-ben.

2. A *dics*- szócsalád morfológiai szerkezete. A *dics*- abszolút tő eredete ismeretlen (l. EWUng. *dicső*). A belőle képzett származékok ugyanakkor jól ismert képzőket mutatnak, amelyek funkciója és morfoszintaktikai tulajdonságai többnyire világosak. A *dicső* melléknév a participiumok végződését mutatja, a *dicsőség* főnév, valamint a *dicsőül* és a *dicsőít* igék ebből a melléknévből vannak képezve. A *dicsőség* képzője egy produktív főnévképző, ahogyan a *dicsőül* és a *dicsőít* képzői is produktív igeképzők. A *dicsér* igeképzője (ti. az *-r*, előtte különféle harmonizáló magánhangzókkal) is magas lexikális gyakoriságot mutat, ahogyan a *dicsekedik* történetileg összetett igeképzője is. Az utóbbi két szó töve nem a *dicső* melléknév, hanem a *dics*- abszolút tő, bár az ómagyarban ritkán előfordul a *dicsőlködik* forma is,⁵ melyben a *dicső(ü)*l ige van továbbképezve a visszaható *-kod/-ked/-kőd* képzővel. A *dicsőret* főnév, amely háromszor fordul elő a Weszprémi-kódexben és egyszer a Teleki-kódexben,⁶ vagy úgy elemezhető, hogy az *-et* főnévképző az *-r* igeképzős alakhoz járul, amely azonban szokatlan módon a *dicső* melléknévből lett képezve, vagy pedig egyszerűen a *dicséret* és a *dicső* alakok valamifajta kontaminációját kell látnunk benne. A konkrét elemzésnek cikkünk mondanivalója szempontjából nincs jelentősége.

3. Az adatgyűjtés. Az Ómagyar korpuszból (vö. SIMON–SASS 2012; SIMON 2014) kigyűjtöttük mindazokat az alakokat, amelyek a *dics*-nek vagy a *dücs*-nek megfelelő korabeli írott szekvenciával kezdődnek. Mivel a kódexek nagyobbik része nincs normalizálva, az abszolút tő mindegyik írott változatára rá kellett keresnünk; ezek alant láthatók. A *dics*-/*dücs*- ómagyar írott változatai az Ómagyar korpuszban megadott reprezentációjuk szerint:

(2a) *dic, dicz, dich, dích, dić, dič, dičh, dič, dých, dýc, dýcz, dýčz, dych, dých, dých, dycz, dýcz, dých, dýč, decz, gycz, gýcz*

(2b) *dvch, dvč, dwch, dwcz, dwčh, dwčh, dwcz, dwčz, divc, dvc, dvc*

A (2a)-ban látható alakok illabiális magánhangzót tartalmaznak, a (2b)-ben láthatók labiálisat. Az utóbbi csoportban az utolsó két alak írásmódja a felső helyett középső nyelvállású magánhangzóra utal (azaz *dücs*- helyett *döcs*-), és ugyanez áll az első csoportban található *decz*-re (azaz *dics*- helyett *decs*-). Ez utóbbi írásmód azonban mindössze háromszor fordul elő az egész korpuszban, egyetlen kódexben.⁷ A (2a) csoport utolsó két adata a *g* betűvel dentális helyett palatális zárhangra utal (azaz *dics*- helyett *gyics*-). A korpusz kódolási sajátosságai miatt külön kellett keresnünk a nagybetűs alakokra, illetve a sor végén megszakított alakokra (pl. *di-@@@ch*). A dolgozat főszovegében a továbbiakban normalizált alakban fogjuk ábrázolni az alakokat, hiszen a középpontban a magánhangzók labialitása áll. Ahol azonban fontosnak ítéltük a pontos, betűhű dokumentálást, ezt lábjegyzetben tesszük meg.

⁵ *gýczewlkegwýek* (JókK. 128).

⁶ *diczoretemet, diczoretet, diczoret* (WeszprK. 8v, 8v, 26v; de megjegyzendő, hogy a 8v-n *dicziretet* is előfordul); *dičoretocquel* (TelK. 187).

⁷ *deczeretrl, deczeeretes, deczereteketh* (ÉrsK. 88va, 123rb, illetve 127ra).

Mindösszesen 5716 olyan adatot találtunk a korpuszban, amely a *dics-/dücs-* abszolút tövet tartalmazza. Szűrőpróbaszerűen, vagy ha bármi miatt szükségesnek ítéltük, ellenőriztünk egyes alakokat a kódexek faksimile kiadásában vagy digitalizált változatában, de alig egy-két adat esetében találtunk beviteli (digitalizálási) hibát. Az adatok többsége (4604 darab) olyan kódexekben fordul elő, amelyekből teljes egészében hiányoznak a labiális magánhangzóra utaló formák, azaz egyetlen egy sincs a *v*, *w*, *o* betűkkel vagy ezek bármelyikének mellékjelezett változatával írva. 1112 adatot találtunk olyan kódexekben, amelyekben mind labiális, mind illabiális változat előfordul, azaz mind a fentebbi (2a), mind a (2b) alakok közül legalább egy megtalálható egyazon kódexben. Ebben a csoportban, vagyis a labiális alakokat tartalmazókban a következő nyolc kódexet találjuk: Debreceni kódex, Érsekújvári kódex, Gömör-y-kódex, Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, Lázár [Zelma]-kódex, Székelyudvarhelyi kódex, Teleki-kódex és Thewrewk-kódex. Érdekes, hogy ebből a csoportból hiányzik több olyan kódex is, amely az *idő* szó és a belőle képzettek alakjaiban következetes vagy részleges labializációt mutat: BERRÁR (1961: 35) szerint a Bécsi kódex és a Vitkovics-kódex következetesen, az Apor-kódex, a Döbrentei-kódex és a Münchener kódex részlegesen labializált formákat tartalmaz. A két csoport között az átfedést az Érsekújvári kódex, a Székelyudvarhelyi kódex és a Teleki-kódex jelenti; az *idő* alakjaiban mindháromban részleges labializációt látunk. A két szócsalád összevetésére még visszatérünk. Most azonban tekintsük meg részletesebben a szóban forgó 1112 adat eloszlását (azokkal az adatokkal, amelyek a labiális változatot egyáltalán nem tartalmazó kódexekben fordulnak elő, a továbbiakban egyáltalán nem fogunk foglalkozni).

4. Az adatok eloszlása. A labializált alakokat tartalmazó kódexekben található adatok számát összefoglaló formában az 1b. táblázat tartalmazza; az 1a. táblázat sematikus példázza az adatok négyféle típusát. A táblázatok két sora az abszolút *tő* magánhangzója szerint válik el, azaz a felső sorban a *dücs-* típusú, labiális magánhangzós *tő*ből képzett alakok, az alsó sorban a *dics-* típusú, illabiális magánhangzós *tő*ből képzett alakok számát adjuk meg. A két oszlop az abszolút tövet közvetlenül követő szótag magánhangzójának labialitását különbözteti meg, teljesen függetlenül a szó teljes hosszától és morfológiai szerkezetétől.

1a. táblázat

Az alakok típusai

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	<i>dücső</i>	<i>dücs(e/é)ség</i>
Illabiális	<i>dicső</i>	<i>dicsér</i>

1b. táblázat

Az alakok száma összesen a nyolc kódexben (DebrK., ÉrsK., GömK., Könyvecse, LázK., SzékK., TelK., ThewrK.)

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	187	19
Illabiális	419	487

Első ránézésre látható az 1b. táblázatból, hogy a tő az alakok többségében (69%) illabiális magánhangzót tartalmaz még akkor is, ha a második magánhangzó labiális, ugyanakkor a labiális tőmagánhangzót szinte mindig labiális magánhangzó követi (90%). Alant részletesebben tárgyaljuk a legkisebb – és legmeglepőbb – csoportot, ahol is a *dücs*- tőváltozat után diszharmonikus módon illabiális magánhangzó következik (erre fordított diszharmoniaként fogunk hivatkozni). Előtte azonban bemutatjuk a számokat kódexek szerinti bontásban. A 2–9. táblázatok a nyolc kódex adatait mutatják be a tőmagánhangzó labialitásának (*dücs*- vs. *dics*-) csökkenő arányában második szótagi labiális magánhangzó előtt.

2. táblázat

A *dics*-/*dücs*- alakok száma a Könyvecsében

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	27	0
Illabiális	0	14

3. táblázat

A *dics*-/*dücs*- alakok száma a Gömör-y-kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	31	2
Illabiális	17	41

4. táblázat

A *dics*-/*dücs*- alakok száma a Székelyudvarhelyi kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	9	0
Illabiális	9	24

5. táblázat

A *dics*-/*dücs*- alakok száma az Érsekújvári kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	79	15
Illabiális	116	188

6. táblázat

A *dics-/dücs-* alakok száma a Teleki-kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	18	0
Illabiális	74	71

7. táblázat

A *dics-/dücs-* alakok száma a Debreceni kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	12	0
Illabiális	92	97

8. táblázat

A *dics-/dücs-* alakok száma a Lázár-kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	1	0
Illabiális	50	18

9. táblázat

A *dics-/dücs-* alakok száma a Thewrewk-kódexben

Tő / következő szótag	Labiális	Illabiális
Labiális	0	2
Illabiális	63	34

Az egyetlen szöveg, amely tökéletesen harmonikus (asszimilált) alakokat mutat, a rövid Könyvecse; ebben nem találunk egyetlen olyan alakot sem, ahol a két magánhangzó labialitása ne egyezne. A Gömör-kódexben található alakok többsége szintén harmonizál, mindössze 17 tartozik a *dicsó-* típushoz, ahol is az illabiális tövet labiális magánhangzó követi, és két alak mutat fordított diszharmóniát (*dücs(e/é)ség*). A Székelyudvarhelyi kódexben a második szótagi labiális magánhangzó előtt ugyanannyiszor áll labiális, mint illabiális magánhangzó, de ezek a számok összeségükben is alacsonyak. Az Érsekújvári kódexben találjuk magasan a legtöbb releváns adatot az abszolút számokat tekintve. Ebben a kódexben mutatkozik egy bizonyos tendencia arra, hogy második szótagi labiális előtt a tőmagánhangzó is labializálódjon, de ez csak az alakok 40,5%-ában jut érvényre. Érdekes módon itt is találunk 15 fordított diszharmóniát mutató alakot. A Teleki-kódexben és a Debreceni kódexben egyaránt látható labiális tőmagánhangzó második szótagi labiális magánhangzó előtt, de ezek az alakok egyértelműen kisebbségben vannak. A Lázár [Zelma]-kódexben mindössze egy, a Thewrewk-kódexben pedig két olyan alak található, amelyben labiális a tőmagánhangzó; az előbbiben ez egy harmonizáló alak, az utóbbiban viszont két fordított diszharmóniát mutató alak.

A *dics*-lexikális családjában tehát különböző fokozatokat mutató variabilitást látunk a tőmagánhangzó labializáltságában. Ahol pedig ez a variabilitás fennáll, következetesen egy irányba mutat: második szótagi labiális magánhangzó előtt a tőmagánhangzó lehet labiális vagy illabiális, de labiális tőmagánhangzó gyakorlatilag kizárólag második szótagi labiális magánhangzó előtt állhat. Amint BERRÁR (1961) érvelt az *idő* szócsaládjá kapcsán, és amint LOSONCZI (1915–1920) érvelt a rövid magánhangzók kapcsán általában, ez az eloszlási mintázat egyértelműen a palatális magánhangzók közötti regresszív labiális hasonulás hatását mutatja.

Szembevetendő ugyanakkor, hogy a *dics*- szócsalád és az *idő* alakjai nem ugyanazt az eloszlást mutatják a szövegkorpuszban, amint azt már fentebb említettük. Persze nem is feltétlenül várnánk, hogy egyformán viselkedjen a két lexikális csoport, tekintettel az etimológiai bizonytalanságra, a javarészt feltárhatatlan nyelvjárási változatosságra, és arra, hogy az *idő* esetében esetleg eredeti lehet a labiális tőmagánhangzó, ebben az esetben pedig nem a labiális, hanem az illabiális irányba történt a hasonulás, a két fonológiai folyamat tehát nem ugyanaz volt. A 2. ábra mutatja, milyen mértékű az egyes kódexekben a tőmagánhangzó labializációja a két szócsaládban.⁸ Három kódex (ÉrsK., SzékK., TelK.) részleges labializációt mutat mindkét lexikális csoportban; kettő (BécsiK., VitkK.) következetes labializációt mutat az *idő*-ben, de semennyit a *dics*-ben; három (AporK., DöbrK., MünchK.) részleges labializációt mutat az *idő*-ben, de semennyit a *dics*-ben; a Gömör-kódex domináns labializációt mutat a *dics*-ben, de semennyit az *idő*-ben; két kódex (LázK., ThewrK.) marginális labializációt mutat a *dics*-ben, de semennyit az *idő*-ben. A Könyvecse teljesen következetes labializációt mutat a *dics*-ben, de az *idő* alakjai egyáltalán nem fordulnak elő benne, ezért eldönthetetlen, hogy a kéz, amely írta, milyen nyelvi változatot képviselt a szóban forgó kérdésben, tehát nem dönthető el, az oszlopon belül függőlegesen hol kellene elhelyeznünk. Az összes olyan kódex, amely név szerint nincs feltüntetve, a bal alsó sarokba (nincs/nincs) értendő.

⁸ Az *idő* alakjaira vonatkozó (azaz sorok szerinti) besorolások teljes egészében BERRÁR (1961)-en alapulnak, mi magunk ezeket az adatokat nem ellenőriztük. Az ábrában föl nem tüntetett kódexek mind a bal alsó (nincs/nincs) cellába tartoznak, mert egyáltalán nem mutatnak labializált alakokat egyik szóban sem (ezt a *dics*-re vonatkozóan mi állapítottuk meg, az *idő*-re vonatkozóan BERRÁR 1961 alapján állítjuk).

2. ábra

Az *idő* és a *dicső* labializációja az egyes kódexekben

<i>idő</i> labiális (BERRÁR 1961 alapján)	követke- zetes	Bécsi Vitkovics				
	részleges	Apor Döbrentei Müncheni	Érsekújvári Székelyudvar- helyi Teleki			
nincs	...	Lázár Thew- rewk	Debreceni	Gömöry	(Köny- vecse)	
		nincs	margi- nális	részleges	domi- nans	következe- tes <i>dicső</i> labi- ális

5. A kivételes alakok. A *dics-* lexikális családjában egyetlen szó van, amely fordított diszharmoníát mutat, ez a *dicsőség*. A korpuszban összesen 19 olyan alakot találtunk, ahol a labiális tömagánhangzót illabiális magánhangzó követi a második szótagban, amelyet pedig a *-ség* képző követ. Mivel az írás tudvalevőleg ebben a korszakban még nem jelölte következetesen a rövid és a hosszú magánhangzók különbségét, ezek az írott alakok elvileg akár egy *dücsőség* (~ *dücsőség*), akár egy *dücseség* szónak megfelelőhetnek. A következőkben ezt a két lehetőséget járjuk körül.

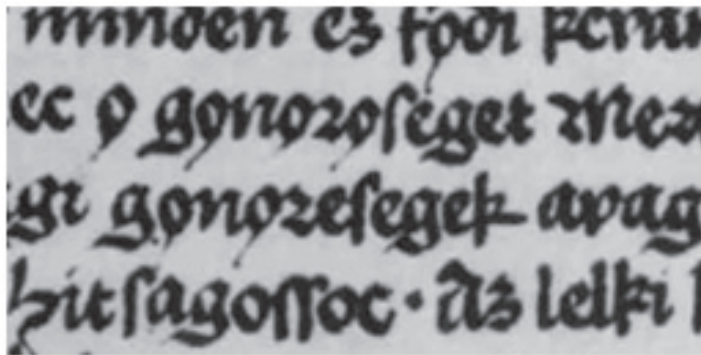
Ha a kérdéses magánhangzó hosszú, akkor minden bizonnyal a participium-képző *-ő* delabializált változata, amely esetleg a *-ség* magánhangzójához hasonult. Ebben az esetben a *dücsőség* – és természetesen a *dicsőség* – hasonló volna a marginálisan adatolt *béség* és *héség* szavakhoz (a *bőség*, illetve a *hőség* delabializált változataihoz).⁹ A probléma abban áll, hogy többszótagú tövekkel ilyen delabializációt még a *béség*, *héség*-hez képest is elenyészően ritkán látunk, ahol tehát a várható hosszú labiális magánhangzó helyén *e* betűt találunk az írásban.¹⁰ Nevezetesen ilyen a DebrK. 292, ahol egyetlen mondaton belül olvasható *gönöröseget*, *gönörösegek* és *gönörösegek* (azaz *gyönyörűségét*, illetve *gyönyörűségek*, l. a 3. ábrán az első kettőt), a *-ség* képző előtt variabilis labialitású magánhangzóval.

⁹ *hefegek* (CornK. 71r), *hefegtől*, *befege*, *befegoktól* (TelK. 72, 72, 196), *beeseget* (LobK. 150). Úgy tűnik, ez egy kimerítő lista.

¹⁰ Az Ómagyar korpuszban található összes (szám szerint 9198) olyan alakot megnéztük, amelyben az *eseg*, *eseeg*, *efeg*, *efeeg*, *esseg*, *esseeg*, *effeg*, *effeeg* szekvencia előfordul.

3. ábra

gönöröseget, gönörösegek (DebrK. 292)

Hasonló az *gygyenlesesge* (azaz *egyenlősége*, ÉrsK. 69) alak, amelyben a *-ség* előtt ismét labiális magánhangzót várnánk. Nehezebben értelmezhető a *künesege* (azaz *könnyűsége*, GuaryK. 125) alak, hiszen a töve az egész korpuszban rendkívül nagy változatosságot mutat az írásban, és nem is egyértelmű, hogy a *-ség* előtti magánhangzónak etimológiailag kereknek kellene-e lennie. Ránézésre a *dücséség/dicséség* változatokkal párhuzamos lehetne az *erősség*, amely a kódexekben gyakran látható három illabiális magánhangzóval leírva, ennek töve azonban az *erős*, nem pedig az *erő*.¹¹

Ha azonban a *-ség* előtti magánhangzó rövid, a *dücséség* egy népes csoport képviselője, amely (a kései ómagyarban) egyszótagú főnévi, melléknévi vagy igei töveken alapszik, és a képző rövid *e* hanggal kapcsolódik ehhez a tőhöz. Ilyenek többek között ezek a szavak: *bölcsesség, szüzesség, veresség, nyereség, eleség*; formailag ezekhez nagyon hasonló szavak létre tudtak jönni kétszótagú tövekből is: *békesség, epeség*. Ezek közül némelyik minden bizonnyal lexikalizálódott is már az ómagyar korban (pl. *feleség*). Ide tartozhat még az igen gyakori *gyűléség* is, amelynek létezik *gyűlőség*, sőt, nagyon ritkán *gyűlölség* variánsa is,¹² ennek a szónak a morfológiai szerkezete azonban nem egyértelmű.

Ennek a résznek összefoglalásaképpen azt tudjuk mondani, hogy nem dönthető el egyértelműen a *dücséség/dücséség* kérdése. Azt azonban kimondhatjuk, hogy ezek az alakok már a labiális tőváltozat lexikalizálódásának egy előrehaladott stádiumát mutatják, legalábbis abban a nyelvi változatban, amelyet az Érsekújvári kódex és esetleg a Gömör-kódex képviselnek. Ez a stádium még variabilitást mutat, hiszen a második magánhangzó labialitása nem mindig terjed át a tőmagánhangzóra, ugyanakkor a lexikalizálódást is mutatja, hiszen a tőmagánhangzó labialitása látszólag már nem függ a következő magánhangzóétól.

¹¹ Pl. *eresseeg* (KulcsK. 72r, 87v; ÉrdyK. 273b); I. még *keffeg(h)* (*község* 'közösség' értelemben, pl. LányiK. 139, 331) ugyanezzel a toldalékkal és egy etimológiailag kerek magánhangzóval a tőben.

¹² Pl. *gywleseg* (KeszthK. 45v; KulcsK. 134r; SzékK. 184v), labiális második magánhangzóval *gywlpseegh* (ÉrsK. 95vb), valamint *golpseeg* és *golpsegh* (TihK. 123v).

6. Összefoglalás. Kimutattuk, hogy E. ABAFFY ERZSÉBET BERRÁR (1961: 37) által közvetített megérzése helytálló volt az ómagyarrá nézve: a *dics-* töre épülő szócsaládban valóban látható olyan alternáció, amely a második szótagi *ő* által kiváltott regresszív labializációra vezethető vissza. Eme szócsalád viselkedése tehát egyfelől hasonlít az *idő* alakjainak viselkedéséhez, másfelől azonban két tekintetben is különbözik attól. Egyrészt az *idő* alakjaiban látható alternáció paradigmán belüli, azaz az inflexióban jelentkezik (és a derivációban is), míg a *dics-* alakjainál az alternáció csak derivációsan eltérő formákban látható. Másrészt a két szócsalád képviselői nem ugyanazokban a kódexekben mutatják a kérdéses változást, vagyis adatoltóságuk csak részben fed át a források tekintetében, ahogyan azt fentebb részletesen bemutattuk. Az adatok eltérő eloszlását természetesen etimológiai különbségek is okozhatták, hiszen lehetséges, hogy az *idő* bizonyos ómagyar nyelvjárásokban eleve labiális magánhangzót tartalmazott.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a kódexek egy részét több kéz írta, és nem lehet őket egységes egészként kezelni. A jövőben folytatandó kutatásokra marad annak kiderítése, vajon az egyes kezeknek következetesebben megfeleltethetők-e a szóban forgó labializációs mintázatok. Szintén a jövő kérdése marad annak feltárása, hogy a középmagyar és az újmagyar korban hogyan alakult a *dics-* szócsalád tőmagánhangzójának variabilitása. Mindenesetre azok a középmagyar adatok, ahol a labiális magánhangzót illabiális magánhangzó követi, a labiális magánhangzó lexikalizálódásának és a nemrégiben kialakuló ke-rekségi harmóniának érdekes összjátékát és egymásra hatását mutatják a bennük látható nagyfokú variabilitáson keresztül.

Kulcsszók: ómagyar, labializáció, variabilitás, regresszív hasonulás.

Források

- AporK. = *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi HAADER LEA – KOCSIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, 2014.
- BécsiK. = *Bécsi kódex. 1416 u./1450 k.* Közzéteszi MÉSZÖLY GEDEON. Új Nyelvemléktár 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- CornK. = *Cornides-kódex. 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás.* Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS – LEVÁRDY FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- DebrK. = *Debreceni kódex. 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Az előkészítő munkát végezték ABAFFY CSILLA – REMÉNYI ANDREA. A bevezetést írta MADAS EDIT – REMÉNYI ANDREA. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1997.
- DöbrK. = *Döbrentei-kódex. 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi, a bevezetést és a je-

- gyeteket írta ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA, MADAS EDIT közreműködésével. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995.
- ÉrdyK. = *Érdy-kódex. 1524–1527. Hálózati szövegkritikai kiadás.* ELTE BTK Informatikai irodalomtudomány, Budapest, 2001.
- ÉrsK. = *Érsekújvári kódex. 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi HAADER LEA. Tinta Könyvkiadó – MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály – MTA–OSZK Res Libraria Hungariae – Fragmenta Codicum Kutatócsoport, Budapest, 2013.
- GömK. = *Gömöry-kódex. 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata.* Közzéteszi HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2001.
- GuaryK. = *Guary-kódex. 1495 előtt.* Közzéteszi SZABÓ DÉNES. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1944.
- JókK. = *Jókai-kódex. 1372 u./1448 k. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője.* Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Könyvecse = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi PUSZTAI ISTVÁN. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985.
- KulcsK. = *Kulcsár-kódex. 1539. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1999.
- LányiK. = *Lányi-kódex.* Közzéteszi VOLF GYÖRGY. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1978. [11881]
- LázK. = *Lázár [Zelma]-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata.* Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABAFFY CSILLA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1992.
- LobkK. = *Lobkowicz-kódex. 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi REMÉNYI ANDREA. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1999.
- MünchK. = *Müncheni kódex. 1466. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt.* Közzéteszi NYÍRI ANTAL. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Ómagyar Korpusz.* <http://omagyarkorpusz.nytud.hu> (2024. 11. 05.)
- SzékK. = *Székelyudvarhelyi kódex. 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi N. ABAFFY CSILLA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- TelK. = *Teleki Codex.* Közzéteszi VOLF GYÖRGY. MTA Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest, 1884.
- ThewrK. = *Thewrewk-kódex. 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi BALÁZS JUDIT – UHL GABRIELLA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1995.
- TihK. = *Tihanyi kódex. 1530–1532.* Közzéteszi KOVÁCS ZSUZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2007.
- VitkK. = *Vitkovics-kódex. 1525. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi PAPP ZSUZSANNA – PUSZTAI ISTVÁN – KOVÁCS ZSUZSA. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 1991.

WeszprK. = *Weszprémi-kódex. 1512 k. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi PUSZTAI ISTVÁN. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet [Ómagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris, Budapest. 301–351.
- AIKIO, ANTE 2020. Uralic Etymological Dictionary (draft version of entries A–Ć) (opened for comments and discussion on 1/17/2020) https://www.academia.edu/41659514/URALIC_ETYMOLOGICAL_DICTIONARY_draft_version_of_entries_A_%C4%86 (2024. 11. 05.)
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet.* 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN. 1961. Az üdő ~ ideje töltéséről. *Magyar Nyelv* 57: 31–39.
- CSER ANDRÁS – OSZKÓ BEATRIX – VÁRNAI ZSUZSA 2023a. A magyar kerek ségi harmónia kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 119: 87–107.
- CSER ANDRÁS – OSZKÓ BEATRIX – VÁRNAI ZSUZSA 2023b. Fejezetek a labiális harmónia történetéből: a magyar nyelvtörténet egy rejtélye. In: CSER ANDRÁS – NEMESI ATTILA LÁSZLÓ szerk., *Nyelvelemélet és diakrónia 5.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest. 41–57.
- CSER, ANDRÁS – OSZKÓ, BEATRIX – VÁRNAI, ZSUZSA megj. a. The emergence of labial harmony in Old Hungarian. Megjelenés alatt.
- DUDÁS GYÖRGYI 2003. Az ómagyar kori *i > ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 117–128.
- DUDÁS GYÖRGYI 2004. A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. *Helynévtörténeti tanulmányok* 1: 167–182.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FEJES LÁSZLÓ 2011. Miért nem harmonizál a *-kor*?. In: KÁDÁR EDIT – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 70–79.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* A magyar nyelv kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–129.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* A magyar nyelv kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1915–1920. Az ö-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.* Turcologica 84. Harrassowitz, Wiesbaden.
- SIMON, ESZTER 2014. Corpus building from Old Hungarian codices. In: É. KISS, KATALIN ed., *The Evolution of functional Left Peripheries in Hungarian Syntax.* Oxford University Press, Oxford. 224–236.

- SIMON ESZTER – SASS BÁLINT 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: PRÓSZÉKY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS szerk., *Nyelvtechnológiai kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2014. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvföldrajzi felhasználhatósága. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Kolozsvár–Budapest. 291–305.

On Old Hungarian regressive labialization: the *dücső* ~ *dicsér* alternation

The set of words derivationally based on the absolute stem *dics-* 'glory, praise' display variation in the labiality of the stem vowel in Old Hungarian. This paper seeks to demonstrate how exactly this variation is dependent on the labiality of the following vowel. Based on data from an online Old Hungarian Corpus, the research reported also highlights how the distribution of the variants of *dics-* in the corpus differs from that of the forms of *idő*, another lexical set showing similar variation.

Keywords: Old Hungarian, labialization, variability, regressive assimilation.

CSER ANDRÁS
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

OSZKÓ BEATRIX
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Újvidéki Egyetem

VÁRNAI ZSUZSA
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Az E/3. személyben *-n* ragos igék egy középmagyar korpuszban*

1. Témaválasztás és célkitűzés. Írásomban egy kis létszámú, de a nyelvhasználatban fontos helyet elfoglaló ige csoporttal foglalkozom. Tagjait az a különleges tulajdonságuk köti össze, hogy a kijelentő mód jelen idejének E/3. személyében nemcsak *-ø* végződésűek lehetnek, hanem *-n* ragosak is. Ennek az ige csoportnak a nyelvtörténetírásban a megérdemelnél kevesebb figyelem jutott. Ezt az állítást nem cáfolja az a kétségtelen tény, hogy a közelmúlt és napjaink köznyelvében a ragtalan és a ragos forma versengése a csoport egyedeinek nagy többségében már nem szokásos.

Az ige csoport történetéről és a vele kapcsolatos szakirodalomról 2023-ban a szegedi nyelvtörténeti konferencián adtam vázlatos áttekintést megjelenőben a rendezvény előadásait tartalmazó kötetben (HORVÁTH 2024). Előadásomban kiemeltem, hogy az *-n* ragos igéknek a középmagyar periódus előtti történetéről a legfőbb kalauzunk E. ABAFFY ERZSÉBETnek a történeti grammatikai szintézisbe írt igeragozási fejezete (1992: 193–197, 223, 233). Másrészt azt is hangsúlyoztam, hogy a középmagyar az első olyan korszak, amelyben a források bősége és palettája az *-n* ragos igék körét tekintve (is) lehetőséget nyújt a regiszterek összevetésére. Ezt az alkalmat elektronikus korpuszok vizsgálatával igyekeztem kihasználni.

Közéjük tartozik a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontban épített Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz; rövidítése: KED. A szegedi konferencián a kutatási tárgyam szempontjából fontos anyagát más szövegmintákban (a Történeti magánéleti korpuszban és a Mikes-szótárban) képviselt regiszterekkel együtt, velük összehasonlítva mutattam be. Most magát a KED.-et állítom a középpontba. Az adatoknak a korpuszbeli arányait feltárva arról szólok, hogy az emlékiratokat és a drámákat szemlélve milyennek láthatjuk a vizsgált ige csoport tagjainak állapotát és változásait.

A szegedi elemzésemhez hasonlóan a mostani is 9 igére, illetve ragtalan : ragos igealakpárra terjed ki: *megy : megyen; van : vagon, nincs : nincsen, sincs : sincsen; lesz : leszen, tesz : teszen, vesz : veszen, hisz : hiszen, visz : viszen*. Ehhez a listához több megjegyzés szükséges. – Egyrészt az, hogy a nyelvtörténet során más igéknek is jelentkezett a ragtalanon kívül *-n* ragos alakjuk. Erről SIMONYI ZSIGMOND (1895: 599–600) adja a legbővebb felsorolást. – Másrészt eltekintek attól, hogy a *van : vagon* pár a keletkezésmódja miatt nem tisztán mutatja a *-ø* : *-n* szembenállást (vö. pl. HORGER 1931: 25–26; E. ABAFFY 1992: 196). – Hoz-

* A tanulmány elkészítését a Regiszterfüggő változatok a középmagyarban című, FK 135186. számú NKFI-projektum támogatta; ennek a munkálatai a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontban folynak GUGÁN KATALIN vezetésével. – Mindkét lektoromnak, KOROMPAY KLÁRÁNAK és anonim társának is köszönöm a kéziratomhoz fűzött hasznos tanácsaikat.

záfűzöm továbbá azt, hogy (akárcsak a szegedi előadásomban) az elemzést nem terjesztettem ki az igekötős igékre.

2. A Középmagyar emlékirat- és drámakorpuszról, valamint mostani alkalmazhatóságáról. A KED. annak a projektumnak a keretében épült, amelyről a legfontosabb tudnivalókat a tanulmányom címéhez kapcsolódó lábjegyzetben közöltem. Ez az elektronikus, keresőprogrammal ellátott korpusz középmagyar szövegeket tartalmaz a 16. század közepétől az adott nyelvtörténeti korszak végéig, azaz a felvilágosodás kezdetéig. 14 emlékirat és 13 dráma kap benne helyet; az emlékiratok többségét részletek reprezentálják, míg a drámák teljes művek. Az egész korpusz mérete 1,82 millió karakternyi: az emlékiratok képviselője majdnem eléri a 900 ezer karaktert, a drámáké pedig kissé meg is haladja azt. A szegedi konferenciára készülve még csak az emlékiratokat vallathattam. Azóta a drámaszövegek is kereshetőkké váltak. Ez lehetőséget ad a két részkorpusz anyagának összevetésére.

A szövegtárat alkotó források közül 11 emlékirat és 13 dráma kínál adatokat az *-n* ragos igecsoport vizsgálatához, azaz az emlékiratok nagy többsége és a drámák mindegyike. A szövegtárnak a mostani felmérésben hasznosítható kínálatát tekintve csupán egy emlékirat szerepel a 16. századból, a 17.-ből négy, a 18.-ból pedig hat kerül ki. A drámák időbeli eloszlása másféle: közülük hat származik a 16. századból, a 17.-ből mindössze kettő, a 18. századból (annak a harmadik negyedéből) viszont öt.

A forrásoknak a szerzőjük és címük szerinti listájáról a korpusz lelőhelyén lehet tájékozódni. A példákat a korpusz nyomán, a szövegeknek az úgynevezett normalizált (mai írásformájú, de a morfológiai hűséghez ragaszkodó) változatából idézem. A korpusz lelőhelyén egyébként az érdeklődő az eredeti, korabeli írásmódú szövegváltozatot is megtalálja, ehhez a rilex.nyud.hu/ked keresőútvonalon újít segítséget (a keresőprogram „gazdájának”, SASS BÁLINTnak köszönhetően).

3. Vizsgálat a KED. regisztereiben. Sem az emlékiratok, sem a drámák között nem akad olyan, amelyben a vizsgált igealakok készletét csakis ragtalan, illetőleg *-n* ragos formák képviselnék. Az arányok azonban forrásonként erősen különböznek.

Az emlékiratok nagy részében a ragos formák uralkodnak. A legszélsőségesebb példa erre a legrégebbi ilyen forrás, a Martonfalvai Imrétől való (1555): 26 ragos alakkal egyetlen ragtalan ellenpélda áll szemben: „az én szőlőimnek művelését az ispánok megengedék, de *nincs* kivel megműveltetnem”. Akad azonban a 18. században is efféle szélsőség: Bethlen Kata (1759 e.) csupán 4 ragtalan alakot alkalmaz 39 ragossal szemben. – Igaz, vannak kivételek is. A 17. század közepén Kemény Jánosnál (1657–1658) kissé több a ragtalan adat, mint a ragos (8 : 6 az arány). A korszak legvégén pedig Toroczka Zsuzsannánál (1772 k.)¹ még kedvezőbb a kép a ragtalanságra nézve (14 : 8). A vele kortárs Székely Lászlónál (1763–1772) az adatok nagyjából egyensúlyban vannak (22 : 23).

A drámák nagy többségében szintén a ragos formák dominálnak. A legbezártabb példa erre Szegedi Lőrinc bibliai tárgyú műve (1575): 65 ragos alakkal

¹ A szövegnek olyan részletei is vannak, amelyek 1772 utáni eseményekre vonatkoznak.

csupán két ragtalan áll szemben. Ezt a kettőt idézem: „De mikoron a fiú visszavonó, szófogadatlan, gonosz, *nincs* nagyobb fájdalom és keserősége a szegény anyjának”; „*nincs* több gyönyörűségnél és testnek kedvénél”. – Az a két dráma, amelyben a ragtalan alakoké a többség, a talán Chernel István írta *Actio curiosa* (1678 k.) (79 : 50), valamint Dugonics Andrásnak egy rövid munkája (1762: *A remete...*) (9 : 7).

Eddig a források szerint csoportosítottam az adatokat. Az igecsoport történetének szempontjából fontosabbnak tekinthető az egyes alakpárok szerinti szemle. Most ez következik.

3.1. A *megy* – *megyen* párnak az emlékiratok között csak a ragos tagja fordul elő (11 adattal). Főlénye a drámákban is tekintélyes (2 : 11). A két ragtalan alak Dugonics Andrásról való: „Ihon eb *megy*, hacsak apámuram el nem jön” (1762: József); „Hadik úr őexcellenciája örömet látja [a tisztet], ha Budára hozzá *megy*” (1770: Gyöngyösy). – Három-három *-n* ragos példa az emlékiratok, illetőleg a drámák köréből: „az én uram nem akar odamenni, hanem inkább Ballassi Menyhárt szállására *megyen*” (1555: Martonfalvay); „Ha valamely medikus *megyen* valamely nemzet közé” (1698: Tótfalusi); „vagy kárba *megyen* szeme láttára az embernek [az épület]” (1710 k.: Bethlen Miklós); – „Te uraságod akaratából *megyen-e* a harangozó harangozni?” (1570–1571: Válaszúti); „ha [a leányzó] férjhez nem *megyen*” (1648: Ismeretlen szerző: Constantinus és Victoria); „[atyánk] sírva *megyen* a koporsóban” (1762: Dugonics: József).

3.2. A várakozásnak megfelelően a KED.-ben a vizsgált igecsoportnak a létige, vagyis a *van* – *vagyon* pár a leggyakoribb tagja. A rövidebb, illetve a hosszabb alak előfordulási száma az emlékiratokban 49 : 105 (tehát a kettő együtt 154), a drámákban pedig 81 : 355 (tehát összesen 436). Százalékban kifejezve ez az emlékiratokra nézve 31,82 : 68,18, a drámákat tekintve pedig 18,58 : 81,42 részesedéseket jelent. A két regiszter különbsége erősen szignifikáns: a *van* forma képvisellete az emlékiratokban sokkal nagyobb, mint a drámákban.

Az emlékiratok nagy többségében így is a *vagyon* forma dominál. Martonfalvay Imre kizárólag ezt használja (9 adat), de a *van*-nal szemben mások is nagy arányban részesítik előnyben, így Wathay Ferenc (1 : 8), Thököly Imre (1 : 11), Bethlen Miklós (1 : 9) és Bethlen Kata (1 : 22). Egy-egy a felsorolt szerzők többségi példáiból: „Tehát Telekesi Imre uram a devecseriekkal előttünk *vagyon* a török után” (1555: Martonfalvay); „[a templomnak] régen két tornya volt, de egyik most eldőlvé *vagyon*” (1605: Wathay); „a francia királytól micsoda penzióm *vagyon* esztendőnként” (1693: Thököly); „Ellenkezőképpen *vagyon* a Biblia” (1710 k.: Bethlen Miklós); „*vagyon* még egy igazán ítélő Isten” (1759 e.: Bethlen Kata). Kisebbségi, azaz rövidebb alakú példáiból: „ahol a csatorna *van*” (1605: Wathay); „ha hoztak is [valamit nekünk a gályák], titokban *van* az oratórnál” (1693: Thököly); „A fejemet talán huszonöt esztendeje *van*, hogy meg nem mosták” (1710 k.: Bethlen Miklós); „Elég [ti. okom] *van* nekem, miért kedvetlenkedjem” (1759 e.: Bethlen Kata).

A szerzők között kivétel Kemény János (1657–1658). Nála több a *van*, mint a *vagyon* (8 : 3). Egy-egy példa tőle: „[bátyám a] Köpcesénynél való harcon, mely a Duna mellett *van*, Pozsonyon túl, megsebesedett”; „Úgy *vagyon*, mind atyám, anyám jámbor, tiszta életű, keresztény, kegyes természetű emberek valának”.

Még inkább kivétel Toroczkai Zsuzsanna (1772 k.): nála csak a *van* fordul elő, 12 adattal. Közülük kettőt idézek: „igen nagy dolgom *van* avval a jó gróffal”; „Ne aludjál, mert itt *van* gróf Mikó Miklós!”.

Abban az előzőleg említett tényben, hogy a teljes adatkészletet tekintve Keménynél és Toroczkainál a ragtalanságé a többség, éppen a *van* forma gyakori voltának van meghatározó szerepe. Az pedig, hogy Székely Lászlónál (1763–1772) a ragtalanság és a ragosság egyensúlyban van, elsősorban a *van* és a *vagyon* ki egyenlített képviselőtének köszönhető (13 : 14). Két-két példa az utóbbi forrásból: „az Istennek és egyszersmind a filozófusoknak ítélettételük által megkönnyebbítettven, *van* honnét vigasztaljad lelkedet”; „Így *van* dolga e világon az embernek”; – „De az igaz és legnagyobb ismeretlenség, alávalóság a lélekben *vagyon*”; „Mindeneknek egy atyja *vagyon*”.

Öt drámaiban csakis a *vagyon* forma jelenik meg. Mindegyik 16. századi alkotás. Ilyen Sztárai Mihály két drámája (3, ill. 30 adattal), Bornemisza Péteré (29), az ismeretlen szerzőjű Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról (21), valamint Szegedi Lőrinc színjátéka (41). Példáik: „[A papnak] szabadsága *vagyon* feleséget venni” (1550: Sztárai: A papok házasságáról); „És [a püspök] mindennütt *vagyon*, valahol az Istennek ígéje *vagyon*” (1557: Sztárai: Az igaz papságnak tiköre); „anélkül is pedig igaz elég keserűségem *vagyon*” (1558: Bornemisza: Elektra); „még vagy két szóm *vagyon* nagysággal” (1566–1567: Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról); „vajon *vagyon-e* a széles ég alatt nyomorultabb asszonyállat énnálamnál?” (1575: Szegedi: Theophania).

A hatodik 16. századi drámában, Válaszúti György Debreceni disputájában (1570–1571) a *vagyon* nem kizárólagos, de a *van*-nal szemben erősen domináns (6 : 30): „A Szentlélek az Atyától *van*”; „Feleségem szép gyenge *vagyon*”.

A két 17. századi dráma képe homlokegyenest ellentétben áll egymással. A Constantinusban (1648) a *van* előfordulása eltörpül a *vagyon*-é mellett (3 : 54): „A tegnapi jóllakás miá szokás felett igen nehezen *van* fejem”; „[szüleidnek] tebenned *vagyon*, tudod, egyedül minden gyönyörűségük”. Az Actio curiosában (1678 k.) viszont a rövidebb alaké a többség (47 : 22): „Csak úgy *van* a ti dolgotok, mint akit felakasztanak, s piros csizmát vonnak a lábára”; „de sok hija *vagyon* még a pénznek”.

A 18. században mind a négy Dugonics-darabban a hosszabb formáé a többség. Egy-egy idézet a kisebbségi, illetve a többségi adatok képviselőtében a Józsefből (1762) (6 : 13): „De látod-e, ha *van* szemed, hogy e kútban semmi víz nincsen”; „Beh drága öcsétek *vagyon!*”; – a Remetéből (1762) (1 : 2): „Kettőt nézettek tehát az emberben: ezen testet, melyet tudjátok, hogy rajtatok *van* és a lelket, melyet nem láttok ugyan, de mégis éreztek magatokban”; „Az ördögnek kísértete *vagyon* most rajtad, édes fiam”; – a Menekmusból (1766) (2 : 28): „beh jó, mikor az embernek esze nincs; de mégiscsak jobb, mikor *van*”; „akinek fekete fátyol *vagyon* a bal karján”; – és a Gyöngyösyből (1770) (15 : 45): „Oly szokásuk *van* a részegeknek, az estét is reggelnek mondják”; „Mert itt 50 vert tallér *vagyon*”.

Benyák Bernátnak a korszak legvégéről való darabjában (1772: A megszegye-nült irigység) egyetlen *van* adat áll szemben 37 *vagyon*-nal: „Itt *van* már [e gyanús ember], megragadtam”; „Nemde igaz jussom *vagyon* a királysághoz”.

3.3. A létige antonimája, a *nincs* – *nincsen* pár a korpuszbeli két regiszterben egészen eltérően viselkedik. Az emlékiratokban a ragtalan és a ragos forma egyensúlyban van (23 : 22). A drámákban viszont a ragtalan alak sokkal gyakoribb a ragosnál (87 : 48).

Három emlékiratban csak a *nincs* bukkan fel: Wathay Ferencnél (3 adattal), Tótfalusi Kis Miklósnál (4) és Ráday Pálnál (3). Egy-egy példájuk: „[Nádasdy] nem vön be hadában, mondván, hogy *nincs* hely” (1605: Wathay); „ebben kétségem *nincs*” (1698: Tótfalusi); „mivel [a kozák szövetség] még *nincs* a király hírével” (1733 e.: Ráday).

Thököly Imrénél (1693) viszont csupán a *nincsen* jelenik meg, két adattal. Egyiküket idézem: „a szekretáriusánál hitelesebb embere *nincsen*”.

Hat emlékiratban mindkét forma jelen van, nem sok adattal, különböző arányokban. Forrásonként egyet-egyet közlök a rövidebb, illetve a hosszabb alakokból: Martonfalvai Imrétől (1555) (1 : 7): „az én szőlőimnek művelését az ispánok megengedék, de *nincs* kivel megműveltetnem”; „Nekem azért *nincsen* sem pénzem, sem gazdagságom”; – Bethlen Miklóstól (1710 k.) (1 : 1): „Bölcső- és igen kicsinykorombeli inklinációimról *nincs* mit írnom”; „és a mi hatalmunkban *nincsen* [a harag orvoslásának képessége]”; – Károlyi Sándortól (1723 e.) (1 : 1): „Ha *nincs* [leveled], itten emellett nem egzekválasz”; „[a prédikátor] látja, hogy a többi *nincsen* ott [ti. Károlyi más emberei]”; – Bethlen Katától (1759 e.) (3 : 5): „[a húgom] *nincs* kihez folyamodjék”; „a feleségem dolgáért *nincsen* nekem promócióm?”; – Székely Lászlótól (1763–1772) (6 : 2): „otthon *nincs* semmi oly nevezetességed, melyet megmocskolhass, meghomályosíthass”; „amely [ti. más rokonok nyugvóhelye] nekem *nincsen* híremmel”; – Toroczkai Zsuzsannától (1772 k.) (1 : 4): „akinek igazsága *nincs*, s jól fizethet, nyert pere van”; „Mert az én titkos mortifikációm, csúfoltatásomat, mocskolatásomat *nincsen* penna, aki leírja”.

Egy emlékiratból, Kemény Jánoséból (1657–1658) sem a rövidebb, sem a hosszabb forma nem adatolható.

A drámák közül egy korai (1 adattal) és egy kései (2) csak a *nincs* tűnik fel: „[az ilyen képmutató mondásoknak] az Úristennek Szentírásába sem helyük, sem fundamentumuk *nincs*” (1550: Sztárai: A papok házasságáról); „ezen fegyverviselő állapotnál a világon *nincs* gyönyörűbb” (1762: Dugonics: Remete).

A többi drámában mind a ragtalan, mind a ragos forma megjelenik.

Az a három mű, amelyben a ragos alak dominál, a 16. századból való: Sztárai Mihálytól (2 : 7), Válaszúti Györgytől (3 : 7) és Szegedi Lőrincától (2 : 10). Kisebbségi és többségi adataikból egyet-egyet idézek: „No, *nincs* mit tennem” (1557: Sztárai: Az igaz papságnak tiköre); „S *nincsen-e* tehát minekünk Istenünk?” (uo.); – „Elrekedél, mert az igazság előtt *nincs* hova menned” (1570–1571: Válaszúti); „*nincsen* azért a hatalmas Istennek több fia ennél, aki Szentlélektől fogantott” (uo.); – „*nincs* több gyönyörűségénél és testnek kedvénél” (1575: Szegedi); „Semmi fogyatkozás, jó fiam, a te beszédedben *nincsen*” (uo.).

A többi drámában a ragtalan alaké a többség.

A 16. században különösen Bornemisza Péter Elektrájában láthatjuk ezt (19 : 2), de ilyen az ismeretlen szerzőjű Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról is (4 : 2). Egy-egy példa a domináns, illetőleg a kisebbségi formának a képviselőjében: „Sem

éjjel, sem nappal *nincs* nyugodalmam” (1558: Bornemisza); „immár tefelségednél több gyönyörűségem énekiem *nincsen* (uo.); – „*nincs* mit adnom szolgálaimnak enniük” (1566–1567: Komédia...); „semmi hiteled immár ezeknél *nincsen*” (uo.).

A 17. századi darabokban mind a Constantinus és Victoria (14 : 5), mind az Actio curiosa (15 : 9) a *nincs* választására hajlik: „Victoria után én ítéletem szerint *nincs* szebb Leonoránál” (1648: Costantinus); „De ha kedvem ellen *nincsen*, ok nélkül is hamisan panaszkodom” (uo.); – „mert te bolond vagy, s eszed *nincs*” (1678 k.: Actio); „soha *nincsen* rosszabb ellenség, mint aki jóakaródból lett” (uo.).

A 18. században Dugonics azokban a műveiben is, amelyekben mindkét alak előfordul, a ragtalanat részesíti előnyben, így a Józsefben (4 : 2), különösen pedig a Menekmusban (6 : 1) és a Gyöngyösyben (12 : 2): „*nincs* az a nyavalya, melyet [ez az ital] ki nem űz belőled” (1762: József); „e kútban semmi víz *nincsen*” (uo.); – „Ahol *nincs*, ott ne keress!” (1766: Menekmus); „Az én gondolatom szerint *nincsen* a zajos tenger örvényei között evező embereknek nagyobb gyönyörűségük” (uo.); – „*nincs* Vácon az a professzor, aki szembe merjen szállni vitéz kapitány urammal” (1770: Gyöngyösy); „De azt felelte rá a szabó, hogy neki *nincsen* oly szép teste, mint énekiem” (uo.).

Benyák Bernátnál (1772) kevés az adat (3 : 1): „Odavagyok, se a kard, se a nyíl *nincs* itt”; „*nincsen* bajunk, mert jóllaktunk”.

3.4. A *sincs* – *sincsen* pár viselkedése annyiban ugyanolyan, mint az imént látott társáé, hogy az emlékiratokban a ragtalan és az -n ragos forma egyensúlyban van, a drámákban pedig a ragtalan dominál. Az emlékiratokbeli adatok száma azonban itt igen kicsi (3 : 3), a drámákban pedig elsöprő a ragtalan alak fölénye (27 : 3).

Mindössze négy emlékirat szolgáltat adatot. Tótfalusié (1698) és Rádayé (1733 e.) egy-egy ragtalanat: „azaz senki *sincs*, aki jól ítélne felőlem”; „mivel arra parancsolatom *sincs*”. Károlyié (1723 e.) viszont egy ragosat: „már őfelségének híve *sincsen* a magyarok között?” Csupán Bethlen Miklós (1710 k.) az, akinél mindkétféle forma (1 : 2) megjelenik: „Mert a diétának nagy, sőt mondani, semmi része *sincs* az ember hatalmában”; „Maradéka *sincsen* többnek, hanem csak a két öcsém-, Bethlen Pál- és Sámuelnek”.

A drámából tíz tartalmaz adatot. Nyolcban csak a ragtalan alak bukkan fel.

A 16. században Bornemiszánál (1558) (1 adattal): „énekiem meg csak a kenyérben *sincs*” és a Komédiában (1566–1567) (2 adat): „és egy csontom *sincs* helyén”.

A 17. századi két dráma, a Constantinus és Victoria (1648) (2 adat) és az Actio curiosa (1678 k.) (6 adat) csak a *sincs*-et alkalmazza. Egy-egy példájuk: „a haragnak csak még emlékezete *sincs*”; „Olyan nagy az erszénye, de semmi *sincs* benne”.

A 18. században három Dugonics-darabban kizárólagos a *sincs* használata: a Józsefben (1762) (5 adat): „Ó, beh nagy nyomorúság, midőn az embernek semmije *sincs*”; a Menekmusban (1766) (2 adat): „tűz *sincs* még a konyhán”; és a Gyöngyösyben (1770) (6 adat): „Hat-hét szolgálomból egy *sincs* jelen”. Ugyanígy Benyáknál (1772) (1 adat): „semmi *sincs* itt egyéb a juhász kunyhóknál”.

Csak a *sincsen* fordul elő (1 adattal) egy 16. századi darabban: „Hogy hogy volnátok ti papok, ha pilisetek *sincsen*?” (1557: Sztárai: Az igaz papságnak tiköre).

Dugonics Remetéje (1762) az egyetlen olyan dráma, amelyben (2 : 2 adattal) mindkét alak képviselteti magát: „Semmije *sincs* biz ennek”; „semmi *sincsen* nálam”.

Az *sz-szel* váltakozó *v-s* tövű (és iktelen) igék közös jellemzője, hogy a kései ómagyarban a kijelentő mód jelen idejében az E/3. forma *-n* ragos (E. ABAFFY 1992: 193). A KED.-ben ehhez képest a ragtalanság képviselője figyelmet érdemlően megnő. Az emlékiratok összesen 74 idetartozó adatában 15 ragtalan forma áll szemben 59 *-n* ragossal, míg a 209 drámaadatban 71 ragtalan 138 ragossal. Százalékban kifejezve ez az emlékiratokra nézve 20,27 : 79,73, a drámákat tekintve pedig 33,97 : 66,03 részesedéseket jelent, tehát az emlékiratok adatainak az ötödrészeben, a drámaadatoknak viszont a harmadában ragtalan a forma. A két regiszter különbsége szignifikáns: a drámák sokkal inkább hajlanak a ragtalanságra, mint az emlékiratok, noha mindkét regiszterben a ragosság dominál.

3.5. Az idetartozó igék közül a *lesz – leszen* pár a leggyakoribb a maga összesen 217 adatával. Az emlékiratok 60 adata 15 : 45 arányban, míg a drámák 157 adata 58 : 99 arányban oszlik meg. Ez a két regiszterben 25% : 75%, illetve 36,94% : 63,06% részesedést jelent. Az eltérés tehát jól észlelhető, de nem éri el a szignifikáns mértéket.

Figyelmet érdemel, hogy az *sz-szel* bővülő *v-s* tövűek közül az emlékiratokban egyedül ebben a párban jelentkezik a ragtalan forma.

Igaz, hogy kizárólagos használatára csak két forrásban kerül sor: Wathay Ferencnél (2 adattal) és Toroczkai Zsuzsannánál (1 adattal): „a több rabokban *lesz* utánam jövendő” (1605: Wathay); „de mi *lesz* a vége” (1772 k.: Toroczkai).

Három iratban csupán a *leszen* bukkan fel: Martonfalvai Imrénél (6 adattal), Kemény Jánosnál (2) és Bethlen Katánál (9): „[a vitézeknek] nemsokáig jó fizetésük *leszen* öfelségétől” (1555: Martonfalvai); „kiről [ti. erről a hadjáratról] *leszen* hátrébb emlékezet” (1657–1658: Kemény); „Soha addig jó kedvem sem *leszen*, amíg vallásodat el nem hagyod” (1759 e.: Bethlen Kata).

Hat emlékiratban vegyes a ragtalan és a ragos forma használata. Ilyen Thököly Imréné (1693) (3 : 5 adataránnyal): „az idő megmutatja, mint *lesz*”; „az én részemről valókban nem *leszen* fogyatkozás”; – Tótfalusi Kis Miklósé (1698) (3 : 8): „talán helye *lesz* a mostani és a következő embereknél is ama diskurzusnak”; „íthton is segíthetek, akit akarok, s úgy is jó *leszen*”; – Bethlen Miklósé (1710 k.) (1 : 12): „mint ide alább meg *lesz* írva”; „Bizony egy rossz részeges ember *leszen* vala belőlem”; – Károlyi Sándoré (1723 e.) (1 : 2): „három esztendeig vármegyémnen actuale kvartériuma a hadnak nem *lesz*”; „soha [rebellis] egy sem volt ezen famíliából, és preszupponáltatik, hogy ezután sem *leszen*”; – Ráday Pálé (1733 e.) (1 : 2): „amidőn ő szerdár *lesz*, megmondjuk neki”; „könnyű *leszen* annak utána arról végezni”; – Székely Lászlóé (1763–1772) (3 : 4): „egyedül teneked *lesz* abból hasznod s híred”; „és a léleknek a hóhoz hasonló fehérsége *leszen*”.

A drámák közül a legrégebben (1550: Sztárai: A papok házasságáról) a most tárgyalt párnak nincs képviselője. A többi darab között pedig nem akad olyan, amelyben csakis a ragtalan alak jelenne meg.

Két 16. századi műben ellenben csupán a ragos forma bukkan fel. Az egyik a Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról (1566–1567) (4 adattal): „De érsek uramnak ezt mondd én szómmal, hogyha jó gondviselőm *leszen*, kész vagyok egy

hitet vele tartanom”. A másik pedig Szegedi Lőrinc színműve (1575) (12 adattal): „a jó gyermekből *leszen* a jó vénember”.

A többi drámában a *lesz* és a *leszen* használata vegyes.

A 16. században három dráma ilyen. Mindháromban a *leszen* van többségben. Az egyik Sztáraitól Az igaz papságnak tiköre (1557) (1 : 5): „noha nem *lesz* igaz Isten előtt a te szívedben”; „tudtam én ezt, hogy így *leszen*”. A másik Bornemisza Elektrája (1558) (4 : 7): „meddig élek, ez *lesz* az én kínom”; „sehol egy csepp bizodalom sem *leszen*”. A harmadik pedig Válaszúti Debreceni disputája (1570–1571) (2 : 6): „és [ez a vallás] emberi találmány *lesz*”; „és úgyis miénk *leszen* a nyereség”.

A 17. századi darabok közül a Constantinus és Victoriában (1648) a *leszen* van nagy fölényben (4 : 24): „oda megyek, ahon keletje *lesz* viszont hazugságnak”; „válasza *leszen* kegyelmeteknek”. Az Actio curiosában (1678 k.) ellenben a ragtalan alaké a többség (9 : 7): „s a kondér másnál *lesz*”; „ott jó állapotod *leszen* Polycarpus úrnál”.

A 18. században Dugonics drámái közül csak a Józsefben (1762) van többségben a *leszen* (4 : 6): „Együnk, ha *lesz* mit”; „ha az a József úr is oly haragos *leszen*”. A többi darabjában viszont a *lesz* a gyakoribb; így a Remetében (1762) (4 : 2): „Egyszer-kétszer nehéz *lesz* ez, fiam”; „életünknek soha vége nem *leszen*”; – a Menekmusban (1766) (16 : 9): „Mely idő tájba *lesz* azon kótyavetye?”; „egy hét múlva Menekmus jószágának kótyavetyéje *leszen*”; – és a Gyöngyösyben (1770) (8 : 3): „és így nekem is *lesz* valami nyereségem benne”; „ha ezer lelke *leszen* is”.

Benyáknál (1772) a ragos alak fordul elő sűrűbben (6 : 14): „Én ugyan olvasni nem tudok, de nyilván a neve *lesz* rajta”; „talán ő is itt *leszen* közel valahol”.

3.6. Mint arra már közvetve utaltam, a *tesz* – *teszen* párnak az e m l é k i r a t o k b a n csak a ragos formája jelenik meg (összesen 10 alkalommal). Adatait hét forrás szolgáltatja. Kettőt-kettőt három helyen találunk, de ezekből is csupán egyet-egyet idézek: „az esztendőszámokat pedig mind egybeszámlálván, *teszen* 65 esztendőt” (1555: Martonfalvay); „egy szegény legénynek szíves devóciója többet *teszen*, mint egy országnak ímmel-ámmal való igyekezeti” (1698: Tótfalusi); „mert Bufo magyarul varas békát *teszen*” (1763–1772: Székely). Négy helyen pedig valóban csak egyszer bukkan fel a *teszen*: „Ezek summa szerint százezer és hatvanhétezer s harminc embert *teszen*” (1605: Wathay); „amaz [ti. a doktor] tagadást nem *teszen*” (1657–1658: Kemény); „amíg [az idegen] hírt az én uramnak nem *teszen*” (1759 e.: Bethlen Kata); „Egyszer [az úrfi] a szép virágkertemben csak jelentést *teszen*” (1772 k.: Toroczkai).

A korpusz drámáiban a *tesz* és *teszen* aránya 10 : 14. Az adatok nyolc forrásból kerülnek ki.

Három darabban csak ragtalan forma akad, egy-egy adattal: „Mi ördögöt *tesz* volt itt azzal [a könyv], hogy még abból is fejünkre bizonyítanak” (1557: Sztárai: Az igaz papságnak tiköre); „mert [az öreg] majd mindnyájunkat remetévé *tesz*” (1762: Dugonics: Remete); „[a lányom] kontyot *tesz* egyszer a fejére” (1766: Dugonics: Menekmus).

Két 16. századi forrásban csupán a *teszen* bukkan fel: a Komédiában (4 adat) és Válaszútinál (1 adat): „csak ez is [ti. a birtok] Tasnáddal össze *teszen* esztendeig

legalább tízezer forintot” (1566–1567: Komédia); „szép feleleteket *teszen* ez az ocsmány Varga-nemzet” (1570–1571: Válaszúti).

Három drámában vegyes a ragtalan és a ragos forma előfordulása: az Actio curiosában (1 : 3), Dugonics Gyöngyösyjében (4 : 2) és Benyáknál (2 : 4): „Szingén úgy *tesz*, mint a cigány asszony” (1678 k.: Actio); „Most veszem eszemben, hogy szegény legénynek nagy uraknál szolgálni mit *teszen*” (uo.); – „A te urad most is éppen annyit *tesz*” (1770: Gyöngyösy); „Az annyit *teszen*, én vagyok híres és nevezetes öfelsége katonája” (uo.); – „Mi fényes, mi gyönyörű nap ez! Örömt *tesz* reménységemhez” (1772: Benyák); „Aki erőszakot *teszen* a strázsán, hadi törvényünk szerint megölhetjük azt” (uo.).

3.7. A *vesz* – *veszen* párnak szintén csak a ragos tagja fordul elő az emlékiratokban. Az is csupán két 18. századi írónőnél, egy-egy adattal: „Bizony oly követséggel küldheti [a püspök a megbízottját], hogy *veszen* választ” (1759 e.: Bethlen Kata); „Mikor [az uram] onnét búcsút *veszen*” (1772 k.: Toroczkai Zsuzsanna).

A drámák közül ennek a párnak négyben akad képviselője. A *vesz* alak a párja nélkül (1 adattal) csak Dugonics Gyöngyösyjében (1770) bukkan fel: „melyeket [ti. verseket] midőn a kezébe *vesz* Gyöngyösi, ráköp”. Csak a *veszen* forma jelenik meg Szegedi Lőrincnél (1 adattal) és a Constantinus és Victoriában (2 adat): „ki minket hozzája *veszen* [ti. Isten magához]” (1575: Szegedi); „talán gráciát adand az atyád, és megkegyelmeztvén, kegyelemben *veszen* bennünket” (1648: Constantinus). Az egyetlen olyan dráma, amelyben vegyes a pár tagjainak alkalmazása, az Actio curiosa (1678 k.) (1 : 3): „[előfordul, hogy az ember] várat *vesz*, nem parancsol benne”; „A te dolgod olyan, mint aki eladja a szőlőt, s prést *veszen* az árán”.

3.8. A *hisz* – *hiszen* igealakpárnak az emlékiratokban egyáltalán nincs adata. A drámákban is csak az *-n* ragos forma fordul elő, az is csupán háromszor. Válaszúti György hitvitázó darabjában (1570–1571) kétszer: „Aztán bizony igen hamar meg is ütöm ám én őtet, ha látom, hogy nem *hiszen* énnekem”; „minden, aki *hiszen* öbenne, el ne vesszen”. Dugonics András Gyöngyösyjében (1770) pedig egyszer: „Igen sokat *hiszen* neked az urad”.

3.9. A *visz* – *viszen* pár az emlékiratokban csak ragos formájában jelentkezik. Abban is mindössze két adatban: egyszer Wathaynál (1605): „Dervis vajda Temesvárra *viszen* [engem]”; egyszer pedig Toroczkainál (1772 k.): „Csak a becsület *viszen* ebédre, mert olyan rosszul vagyok, hogy alig vagyok alkalmas a járásra”.

A drámák egyetlen *visz* adata a korszak végén, Benyák Bernátnál (1772) található: „Íme odasietek most, ahova bennem és királyomba, Salamonban az el- lened forró méreg, ragad”.

A *viszen* hat drámaadattal szerepel, négy műből. Egynél több adat (3) csak a Constantinus és Victoriában (1648) kerül ki: „Mi *viszen* téged erre, hogy eztet beszéled?”; „A sas, mely természet szerint hatalmas, az én kezeimből mostani nyájas és gyönyörködtető nyugodalmat szerző rózsáskertedből erőszakkal idegen országban *viszen*”; „[Marcellus téged] fényes és gazdagság miá tündöklő palotájában *viszen*”. Egy-egy adat van Válaszútinál (1570–1571): „és nem *viszen* ez

a vallás senkit is az örök életre”; Szegedinél (1575): „Én hiszem, hogy az áldozatoknak jele, melyet miértünk az áldozatra *viszen*, a megígért Jézus Krisztus, aszszonyállat magva”; továbbá Dugonics Gyöngyösyjében (1770): „a Peti kétekkora zacskó pénzt *viszen* Látókinak”.

Az egyes alakpárok áttekintése után összeadhatom a korpuszbeli adatszámokat, és ennek alapján összehasonlíthatom a regisztereknek a KED.-beli összképét.

A vizsgálathoz az emlékiratok 90 ragtalan és 200 ragos alakot, tehát összesen 290 adatot szolgáltatnak. A drámák adatszámja: $268 + 545 = 813$. A KED. egészének adatszámjai: $358 + 745 = 1103$.

Mindaz százalékban kifejezve az emlékiratokra nézve $31,03 : 68,97$, a drámákat tekintve $32,96 : 67,04$, a teljes adatkészletben pedig $32,46 : 67,54$ részeseiséket jelent.

A két regiszter különbsége a ragos és a ragtalan formák képviselőinek szempontjából nem szignifikáns.

4. Összegző megjegyzések. Tanulmányomban egy egyedeit tekintve kis létszámú, de a nyelvhasználatban fontos helyet betöltő igeosztálynak a középmagyarbeli viselkedését vizsgáltam meg egy nemrég épült, gépi keresőprogrammal ellátott szövegtár, a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz (KED.) alapján. Az elemzés alátámasztotta azt a nyelvtörténetírásból lényegében ismert, de részletesebb adatszemplével és statisztikával nem igazolt tény, hogy az igeosztály történetében a középmagyar kor valóban átmeneti helyet foglal el az ómagyar kori előzmények és az újmagyarban bekövetkező változások között. Közvetve az is kiderült belőle, hogy az igeosztálynak a mai köznyelvből ismert képe újmagyar kori, nem pedig korábbi változások eredménye.

Mindkét lektorom feltette azt a logikus kérdést, hogy az E/3. személyben a ragtalan és ragos formáknak az egyes forrásokbeli megoszlása nem nyelvtörténeti alapú-e. – A viszonylag közeli múltban valóban elég határozott nyelvföldrajzi eltérést lehetett észlelni a használatukban (vö. IMRE 1971: 322), kérdéses azonban, hogy ez a különbség a középmagyarban milyen mértékben állt fenn. A 2023-ban tartott szegedi előadásommal (vö. HORVÁTH 2024) kapcsolatban a boszorkánypercek vallomása mindenestre nem igazolta az időbeli visszavetítést illető elképzelést.

A korpusznak köszönhetően lehetőség nyílt a ragtalan és az *-n* ragos formák gyakorisági adatokkal jellemezhető versengésének tanulmányozására, igaz, a középmagyar perióduson belül maradva és két regiszterre, az emlékiratokéra és a drámákéra kiterjedve.

A két regiszter különbsége összességében nem bizonyult szignifikánsnak, néhány fontos részletre nézve azonban igen. A lehetőségekhez képest bő adatszemplé pedig eleve nehezebbé tette egy olyan igeosztálynak a tanulmányozását, amelyről a nyelvtörténeti kutatásban eddig a szükségesnél jóval kevesebb szó esett.

Egyben azt is remélem, hogy felmérésem a nyelvtörténet kutatóit a KED.-nek a felhasználására serkentette.

Kulcsszók: *-n* ragos igék E/3.-ban, ragtalan és ragos igealakok versengése, Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz, regiszterek összevetése, gyakorisági felmérés.

Felhasznált korpusz

KED. = *Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz*. <https://ked.nyttud.hu> (2024. 07. 04.)

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 184–238.
- HORGER ANTAL 1931. *A magyar igeragozás története*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2024. Az *-n* ragos igék történetéhez: középmagyar korpuszok és regiszterek. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 89–95.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon I. Magyar hangtan és alaktan*. MTA, Budapest.

Verbs with the *-n* suffix in the third person singular in a Middle Hungarian corpus

The study focuses on a specific group of verbs which is small in terms of the number of its members, but important in its role in language use. What connects the members of this group is that, in the indicative mood present tense third person singular, they have both a form with no suffix and a form with an *-n* suffix. This group of verbs has received less attention in the course of the history of linguistics than its significance warrants. The analysis investigates this group of verbs using the Middle Hungarian Corpus of Memoirs and Drama built at the HUN-REN Research Centre for Linguistics. It pays close attention to differences across registers. Although, in terms of the overall picture of registers, the behaviour of forms with and without the suffix does not differ significantly, a detailed examination of the corpus data allows for a number of observations that provide new and progressive insights into the study of the history of this verb group.

Keywords: verbs with the *-n* suffix in the third person singular, competition between forms with and without the suffix, Corpus of Middle Hungarian Memoirs and Drama, comparison of registers, frequency survey.

HORVÁTH LÁSZLÓ
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Szemelvények a magyar esetrendszer terminológiájának történetéből

2. rész*

5.1.3. A latin elnevezések megkérdőjelezése: javaslat új terminusokra. RÉVAI MIKLÓS terjedelmes és nagyívű háromkötetes grammatikájában (1803, 1806, 1908), amely a romantikus nyelvészet kiemelkedő darabja, már jelentkezik a sokesetes rendszer gondolata. Azt írja, hogy csak a könnyebb érthetőség kedvéért használja a hatesetes latin rendszert a magyarra is, noha valójában a magyarban a nominativuson kívül nincsenek esetek, csak a névszókkal egybeolvadó prae-, azaz postpositiók, tehát valójában minden ilyen postpositiót esetnek lehetne nevezni. Ez a megközelítés egyébként a modern szakirodalomban is megjelenik, SPENCER (2008: 37) szinte szó szerint ugyanezt állítja: „Hungarian case suffixes are special fused portmanteau affixal post positions, and no more deserve to be called 'cases' than prepositions such as English 'of'.”

A Debreceni Grammatikához hasonlóan ő is megjegyzi, hogy az esetnevek által jelölt legjellegzetesebb funkciók a magyarban mások, mint a latinban, ahonnan a terminus származik. De míg a DGr. ezt úgy hidalja át, hogy a megnevezések helyett sorszámokat alkalmaz, RÉVAI igyekszik a magyar nyelvre szabni a terminológiát, és új terminusokat javasol (nyilván csak az általa esetnek kategorizált elemekre): „A latin eseteket, mivel a nyelvünket a latinnal vetjük össze, megtartjuk a magyar nyelv leírásában is, noha ezek nem valódi esetek, csak körülírások, de a latin miatt esetnek mondjuk, azonban jobban illő nevet adunk nekik, amelyet az eseteket kifejező postpositio természetéből veszünk” (1803: 203 – ford. C. V. Zs.).

Így a nominativus után tárgyalja a genitívust, amihez az *-é* birtokjelet veszi fel. Szerinte a latin név magyarázata, hogy a latin declinációban a genitívusból van képezve az összes többi eset (ez népszerű, de téves magyarázat volt). Nálunk azonban a birtoklás viszonya a *possessivus* nevet indokolná (mint láttuk, ez az antik grammatikákban egy szinonim megnevezés volt, de később a kanonizálódott *genitivus* terminus kiszorította). RÉVAI szerint a datívus végződése a *-nak/-nek*, az eset elnevezése azonban nem illik a magyarra, mert a latin *dativus* az adás mozzanatát emeli ki, míg a magyar postpositio elsődlegesen téri irányt, relációt, oppozíciót jelöl, így a neve *relativus*, *oppositivus* lehetne, mint a *'tő-nak hajtottá lovait*. A datívusi viszony, ami más nyelvekben a névadó mozzanat, innen érthető: *a gazdá-nak adom a pénzt* kifejezés eredeti értelme 'a gazda felé, a gazda irányába adom' (*heri directione dabo*) (RÉVAI 1806: 207; 1908: 278). (RÉVAI elképzelését alátámasztja a történeti nyelvészet [l. SÁROSI 2016: 147], éppúgy, mint a kognitív szemantika [l. POMÁZI 2021: 29]). Az *accusativus* terminust pedig *obiectum* vagy *subiectum* névre javasolja cserélni, hiszen a *-t*-vel jelölt névszó a cselekvés objektuma, amire

* Az első részt l. MNy. 120. 2024: 418–427.

a cselekvés irányul. Az ablativusnál (ezt a szokott *-tól/-től* végződéssel veszi fel) megjegyzi, hogy a magyarban is lehetne *locativus*-ról beszélni (*-on/-en*), illetve *sociativus*-ról (*-stul/-stül*). Ez utóbbi kettő mégsem kerül be az esetsorba RÉVAI-nál, viszont ott találjuk a *mutativus*-t (*-vá/-vé*), amiről ki is fejt, hogy a terminus névadó eleme a változás, a *mutatio*, ami egy adott állapotot eredményez; például *a' víz jég-gé lett, aqua mutatione glacies facta est*. Végül a *substitutivus* 'helyettesítő' (*-ul/-ül*), ami cserélhető a mutativussal: *fiammá fogadtam, fiamul fogadtam* (RÉVAI 1803: 204–213). Megjegyzendő, hogy ez utóbbi két végződést már korábban is esetként kategorizálták, hasonló terminusokkal: a *-vá/-vé* neve SZENCZINÉL (1610: 47) *mutativus* 'átváltozó/átváltoztató', VERSEGHYNÉL (1793: 39) egy szinonima: *transformativus*. Az *-ul, -ül* SZENCZINÉL *adverbialis* 'határozói' vagy *assimilativus* 'hasonlóvá tevő' (1610: 48), VERSEGHYNÉL (1793: 39) *substitutivus*.

Mivel a szerzők a kevés esetes rendszerben gondolkodnak, és a terminológiai viták erre korlátozódnak, kérdés marad, hogy milyen terminusok jelölik a többi esetragot. Itt a hagyomány érvényesül, a görög-római mintájú, kevés esetes rendszerbe nem illeszthető eseteket az előljárószavak (pontosabban *előlutóljárók* vagy egyszerűen *utóljárók*) közé sorolják. GYARMATHI Nyelvmesterében (1794: 286–291) a ragozhatatlan *szótskák*, azon belül is a *Tóldalékok* közé sorolja az esetragokat; azokon kívül ide tartoznak még szerinte az igekötők és a névutók is.

Ezzel a megoldással él a Debreceni Grammatika is: „a Magyarbann is, a Hatodik Ejtés, mindenkor valamelly Előlutóljáróval szokott megkérzülni” (DGr. 21). Ez a logika még a korszak végén is tartja magát, FOGARASI szerint „az ejtegetési hajlítás a neveknek csak belső viszonyát jelenti, a külső viszonyt pedig az úgy nevezett utóljárók fejezik ki” (1843: 110). Vagyis: „mind ezeket ejtéseknek mondhatnók s mondák is sok nyelvtanítóink, minél fogva a magyarban mintegy nyolczadfél száz ejtés volna [...]; de mi mind könnyebb tanulás végett, mind különböző voltuk miatt az utóljárók közt (melyeket kitünőleg viszonyzóknak is hívhatunk, minthogy külső viszonyt jelentő külön szókat tesznek) s nevek alatt adjuk elő” (FOGARASI 1843: 111).

A magyar esetrendszer leírásában az áttörést végül RÉVAI nagy ellenfele, Verseggy tette meg, amikor a latin esetrendszerrel szakítva a hagyományos kevés eset + prepozíciók szemlélet helyett a sokesetes rendszert vezette be a magyar nyelv leírásába (ÉDER 1998). VERSEGHY újítása abban állt, hogy minden, mondatbeli viszonyt kifejező névszói végződést külön esetnek kezelte. Ez a megoldás valójában visszatérést jelentett a latin hagyományhoz, csak éppen nem az esetek számát, hanem a formális meghatározás elvét tekintve (C. VLADÁR 2016). Ez a váltás ugyanakkor nemcsak a kategorizálásban, hanem a terminológiában is fordulópontot jelentett. VERSEGHY ugyanis a sokesetes rendszer elemeinek külön-külön nevet is adott, amely a végződés legjellemzőbb funkciójára utalt. VERSEGHY ráadásul ezt a terminológiát három nyelven is megalkotta: latinul a korai és rövid Proliudiumban (1799), majd a három nagy grammatikájában: latinul a kétkötetes *Analyticae Institutiones*ben (1816), németül és latinul a *Neuverfasste Ungarische Sprachlehre* (1805) c. művében, magyarul pedig a *Magyar Grammatikában* (1818). A három grammatika egymáshoz való viszonyát jól jellemzi ÉDER Zoltán: „Verseggy Ferenc alapvető nyelvtani művei, a német nyelvű *Sprachlehre*,

a latin nyelvű *Analyticae* I. és II. kötete, valamint a hazai nyelven írt Magyar Grammatika, egy töről fakadnak, egységes szemléletet tükröznek, azonos elvekre s lényegében azonos szabályrendszerre épülnek. Egy eredetileg nagy terjedelmű, az elméleti alapokat is taglaló leíró nyelvtannak, amely azután az *Analyticae* köteteként latinul jelent meg, más-más szempontú rövidített változata egyrészt a *Sprachlehre* [...], másrészt az elméleti és leíró részeket szerencsésen ötvöző Magyar Grammatika” (ÉDER 1988: 66).

VERSEGHY rendszere aztán minden további grammatika kiindulópontja lett, így terminológiáját részletesebben is bemutatjuk. A sajátos többnyelvűség természetesen összehasonlító elemzést is lehetővé tesz a három terminusrendszer között.

5.2. A fordulópont: VERSEGHY esetterminológiái

5.2.1. Általános megjegyzések. VERSEGHY és RÉVAI közt a 19. század elején a nyelvi leírás sok kérdésére kiterjedő vita folyt (C. VLADÁR 2015), ami a közvélekedés szerint RÉVAI győzelmével végződött. Kevésbé közismert tény, hogy ez a győzelem korántsem volt teljes: a magyar nyelv leírásának egyes elemei kapcsán VERSEGHY FERENC elképzelései épültek be nyelvészeti hagyományunkba (l. bővebben ÉDER 1998). Ilyen újítás volt a magyar névszóragozás, azon belül is az esetrendszer leírásának megreformálása. Az általa kidolgozott sokesetes névszóragozási rendszer elszakadt a hataseses latin hagyománytól, átalakította és bővítette azt, kidolgozva ezzel egy új, a magyar nyelv karakteréhez és sajátosságaihoz illeszkedő struktúrát, mely alapjául szolgál a ma ismert és használt rendszernek is. E kibővített esetrendszer természetesen új terminusokat is kívánt. A következőkben azt vizsgáljuk, ezen terminusok hogyan illeszkednek az általuk leírt esetek funkcióihoz, milyen névadási motívumok állnak az egyes elnevezések háttérében, a terminológia milyen struktúrát mutat, a megnevezések morfológiailag mennyire transzparenssek.

VERSEGHY terminológiai rendszere azért is kiemelt jelentőségű, mert latin nyelvű esetelnevezései a legtöbb ponton megegyeznek a ma is használt rendszerrel. Magyar nyelvű terminológiáját pedig két eset kivételével az első akadémiai nyelvtan is átveszi.

Mielőtt rátérünk az egyes esetragok egyedi elnevezéseinek vizsgálatára, érdemes itt is röviden szemügyre venni, hogy az esetek terminusai milyen általánosabb terminológiai kategóriarendszerbe ágyazódnak bele.

Az általánosabb keretterminológia tekintetében már a legkorábbi, latin nyelvű *Proludium* is a sokesetes rendszert jeleníti meg. Azt írja, hogy a predikátum melletti viszonyokat a magyar nyelv a latin *praepositioni*óknak megfelelő *szótagokkal* (*syllabae*) fejezi ki, és ezek a névszók inflexióitól, azaz a deklinációs esetektől sem természetükben, sem alakjukban nem különböznek, ezért nyelvünkben 20 eset (*casus*) van (VERSEGHY 1793: 38). Ehhez képest némileg visszalépést jelent az *Analyticae*, ahol csak a latin eseteket nevezi esetnek, a többi végződést pedig *suffixa praepositionalia* (prepozíció értékű suffixumok) néven közli, elválasztva az ún. *casusoktól*. Igaz, ezeknek a suffixumnak is saját latin nevet ad. Magyar nyelvű munkájában következetesen a *névragaszték* terminussal él (ami az *affixum* tükörfordítása), valamint az *eset* szakszót is gyakran használja (VERSEGHY 1818: 115, 124) – ez is tükörfordítás a latin *casus*-ból, ahogy a németben használt *Falle* is. A németül íródott nyelvtanban az egyes esetekhez kapcsolódó

terminuselnevezések az *-endung* 'végződés' utótagot kapják, ami elég semleges megnevezés, és volt is előzménye a korábbi irodalomban.

Általános megoldásként természetesen mindenhol a hagyományos latin esetek nyitják a sort. A latin nyelvű Proludiumban ezután a helyhatározói viszonyokat kifejezők következnek, majd a többi, ezek sorrendje teljesen esetlegesnek tűnik. Míg a Proludium 20 esetet tárgyal, a három nagy grammatika már csak 16-ot, ezek sorrendje megegyezik a három műben. Elsőként a latin hagyomány szerinti esetek következnek (a genitívus kivételével, amit akkor már nem tekintett külön esetnek), majd a többi, viszonylag szabad sorrendben, alaki szempontok szerint listázva.

5.2.2. A latin paradigmában szereplő esetek terminusainak alakulása.

A hagyományos latin rendszer terminológiája természetes kiindulópont VERSEGHY mindegyik grammatikájában (a genitívus kérdéséről alább lesz szó). VERSEGHY azonban igyekszik ezeket a német, de különösen a magyar nyelvű grammatikájában továbbgondolni és szemléletesebb elnevezésekkel élni.

Az alanyeset az egyetlen eset, ahol német munkájában is a latin elnevezéssel (*Nominativ*) él, a magyarban viszont megjelenik a latinból tükörfordított kettős *nevező*, illetve *hívó/fzőllító* terminus (utóbbi megoldás minden bizonnyal a magyarban jelöletlen vocatívusi funkcióra hivatott utalni). Hasonlóan tükörfordítást mutat a *dativus* német megfelelője (*Gebendung* 'adó végződés'), a magyar terminus (*birtokos/tulajdonító*) viszont nem közvetlen fordítás, hanem transzparens módon a *-nak/-nek* rag magyarban meglévő birtokosi funkciójára utal. A tárgyeset kapcsán már a német terminus sem tükörfordítás; a latin alapján várható *Akkusativ* 'vádoló' terminus helyett a *Wirkendung* 'ható végződés' szakszó szerepel. Ez a megnevezés helyreigazítja a latin esetnévben szereplő, a latin grammatikai hagyományból örökölt fordítási tévedést (l. féljebb), és az 'átható, okozó' jelentést emeli ki. Ezzel szemben a magyar *szenvető* terminus nem az okozó szempontjából ábrázolja a viszonyt, hanem annak a szempontjából, akire irányul a cselekvés. Némileg speciális a genitívus esete; a legkorábbi, 1793-as latin nyelvű grammatikában a hagyományos elnevezés (*genitivus*) az *-é* birtokjelet takarja. Német nyelvű grammatikájában a birtokos eset (*Genitiv*) nem szerepel az esetragok tárgyalásánál, csak később, a mondattanban bukkan fel a *Vokativ*-val együtt, aminek az az oka, hogy ekkor már VERSEGHY nem számol külön genitívusi formával a magyarban. A Magyar Grammatikában már részletesen indokolja is, hogy miért a *-nak/-nek* ragot nevezi *birtokos/tulajdonító eset*-nek. (Ez egyébként azt is jelenti, hogy a hagyományos datívus és genitívus egybevonódik nála, amit a terminus kettősége mutat – tulajdonító: a birtokba kerülés mozgása, és birtokos: a birtoklás statikussága).

Az *ablatívus* 'elvivő eset' és a neki megfelelő *Nehmendung* 'elvevő végződés') latin/német terminusai is az esetrag funkciójában bennefoglalt eltávolítás mozzanatát emelik ki. A magyar *fofzó* terminus megtartja ugyanezt az alaplogikát, de az elnevezés sokkal szemléletesebb, általánosabb jellegű.

5.2.3. A kibővített esetrendszer terminusai: névadó motívumok, hasonlóságok és különbségek. A Proludium azért jelentős, mert a VERSEGHY által a magyar esetragok leírására alkotott terminológia a kiindulópontja a későbbi hagyománynak. A szokásos latin esetnevek természetesen nála is ugyanolyan formában szerepelnek. A következő csoport, a mozgást jelentő helyhatározóragok alaki felépítése

az *ablativus* mintáját követi: a mozgás irányát kifejező igekötő + a mozgást jelentő *lat-* supinum ige + az esetnév *-ivus* képzője. Így pl. *elativus*, *illativus*, *allativus* stb. (A statikus helyhatározói viszonyt jelölő ragoknál viszont nem egységesek a megoldások: a *-ban*, *-ben* neve *locativus*, a *-nál*, *-nél* neve *adjunctivus*, az *-on*, *-en*, *-ön* rag neve *superlativus*. Ez utóbbi terminus különösen érdekes, hiszen a mozgásra utaló *lat-* fő van benne, holott ebben a viszonyban nincs mozgás.)

Ezután következnek a társas összeköttetésre utaló *coniunctivus* (*-val/-vel*), az *adjunctivus* (*-nál*, *-nél*), az okot megjelölő *causativus* (*-ért*), a *terminativus* (*-ig*), a *-transformativus* (*vá/-vé*), a *substitutivus* (*-ul/-ül*), a *distributivus* (*-onkint*, *-énkint*, *-önkint*) és a *collectivus* (*-ostúl*, *-astúl*, *-estül*, *-éstül*, *-östül*).

A későbbi munkákban a latin terminológia ettől némileg eltér. Már az 1805-ös Sprachlehrében, ahol a némettel párhuzamosan latin terminológiát is közöl, majd ezt az újabb változatot emeli át a latin nyelvű *Analyticae*-be is. Egyrészt a *Proludium* utolsó négy esete (a *transformativus*, a *substitutivus*, a *distributivus* és a *collectivus*) elmarad, másrészt a latin terminológia bizonyos pontokon megváltozik, igazodik a némethez. Míg a *Proludium*ban minden mozgást (sőt, a mozgás eredményeként létrejött állapotot is) jelölő eset nevét a *lat-* supinum főből és az irányt jelölő prepozícióból alkotta meg, most az *allativus*-ból *advicinativus* lesz ('közelítő, szomszédossá tevő eset', németül *Nahendung* 'közelség esete'), a *superlativus*-ból *inhaesivus* ('ráragasztó eset'). Az *adjunctivus*-ból ('hozzákötő eset') *adhaesivus* ('hozzáragasztó'), ami pontosan megfelel a német *Haftendung*-nak ('ragasztás esete'). A *-val*, *-vel* végződés neve a *Proludium*ban a társas funkciót emeli ki (*coniunctivus*), a *Spachlehrében* és az *Analyticae*-ben az eszközfunkciót (*instrumentalis*), ahogy a német *Hilfende* is.

Német nyelvű grammatikájában VERSEGHY összetett szavas terminusokkal él. Ennél a megoldásnál az esetforma által jelölt viszony egyik elemét kiemelő főnévi előtag és a semleges, a szóalakon belüli elhelyezkedésre utaló *-endung* 'végződés' utótag képezi az esetterminust, pl. a *Quelle* 'eredet, forrás' + *-endung* összetételből keletkező *Quellendung* terminus a *-ból/-ből* esetragra, míg a *Grund* 'ok, indok' + *-endung* tagok kapcsolatából születő *Grundendung* szakszó az *-ért* esetrag leírására szolgál.

Az esetnevek magyar terminusainak általános, formai és jelentésbeli jellegét tekintve egyrészt sajátos „cselekvő” jelleg figyelhető meg. Ezek olyan egyszerű cselekvésekre utaló, melléknévi igeneves elnevezések, amelyek a lehető legegyszerűbben és legtranszparensbben igyekeznek illusztrálni az adott esetrag (egyik) fő funkcióját. Így például a *közéltő* terminus a *-hoz/-hez/-höz* rag helyhatározói funkciójára, vagyis a valamihez való közeledésre utal; a *segítő* elnevezés a *-val/-vel* esetragot takarja, és annak eszközhatározói funkciójához köthető: a valamivel együtt, annak segítségével történő cselekvésre, aktivitásra utal; az *állapító* terminus az *-on/-en/-ön* végződést jelöli, és valószínűleg a 'megállapodik valamin/állva marad' elvont funkciót igyekszik leírni.

A három vizsgált VERSEGHY-nyelvtan esetterminusainak hátterét, azok névadó motívumait leginkább a statikusság és dinamikusság, avagy a helyzet és mozgás ellentétekkel lehet leírni. Az ilyesféle, az említett nyelvvtanok közötti ellentétpárra jó példák a *-ból/-ből* esetraghoz kapcsolódó terminusok: a latin *elativus*

'kivívó' és a magyar *kiható* inkább dinamikus, mozgásra utaló elnevezések, míg a német *Quellendung* 'eredetvégződés' a *-ból/-ből* ragot statikusabb módon, a kezdőállapot felől igyekszik megfogni. Hasonló logikai ellentét húzódik a *-ban/-ben* rag (nála latinul: *locativus*) német és magyar terminusai között: az *Ortendung* 'helyvégződés' egyfajta befejezett állapotra utal, ezzel szemben a *helyezettő* elnevezés itt is dinamikus mozgást sejtet. Az *-on/-en/-ön* esetrag esetében is megvan a helyzet és mozgás ellentéte: a német *Lagendung* 'állapotvégződés' itt is egyértelműen statikus (míg a latin *superlativus* 'felvívó' terminus a mozgásjelentést emeli ki), a magyar *állapító* pedig egy adott állapotot létrehozó cselekvést ábrázol. Érdemes megjegyeznünk, hogy nem minden terminus esetében ível ilyesfajta ellentét a három grammatikán keresztül, de mint tendencia mindenképp kiemelendő.

Az általános névadó motívumoknál a forma helyett minden esetben a funkció a hangsúlyos; pl. *transformativus* 'átalakító', *Grundendung* 'okvégződés', *okmutató*, *határozó* stb.

Összességében azt mondhatjuk, hogy alapvetően hasonló szemléletmód, hasonló logikai háttér figyelhető meg az egyes nyelvtanok terminusai között. (Természetesen vannak eltérések a kiemelt, névadó funkció megválasztásában. Például a *-val/-vel* latin terminusa, a *coniunctivus* a társhatározói funkciót nevezi meg, míg a német *Hilffendung* az eszközhatározóit.)

5.3. VERSEGHY nyomán: sokesetes rendszerek magyar esetnevekkel. VERSEGHY latin nyelvű munkája már az újmagyar kornak viszonylag az elején, 1793-ban napvilágot lát (ezt követi 1805-ben a német, 1818-ban a magyar nyelvű kiadvány), ezért fontos kérdés, hogy e sokesetes rendszer hogyan épült be a közvetlen kortársi hagyományba (és később a 20. századi nyelvészeti és nyelvelírési diskurzusba).

A korszakban sokáig makacsul tartja magát a latin mintához való ragaszkodás (l. bővebben a 4.1. pontot), és csak a 19. század közepe táján kezd egyre inkább teret nyerni a sokesetes rendszer gondolata. A tudományos grammatikák közül BITNITZ LAJOS magyarul írt nyelvtana 1837-ben már ebben a felfogásban készül. BITNITZ szinte teljes egészében átveszi VERSEGHY eseterminológiáját, rendszerében mindössze öt olyan, az esetekhez köthető szakszó szerepel, mely nem mutat teljes egyezést a VERSEGHY Magyar Grammatikájában megtalálhatókkal, bár szemléletmódja itt is hasonló: a *-tól/-től* rag a *távolító* nevet kapja (VERSEGHYNél *fofztó* néven szerepel), ez a latin *ablativus* tükörfordítása. A *-ban/-ben* neve BITNITZNél *marasztaló* (VERSEGHYNél *helyezettő*), a *-nál/-nél veszteglő* (VERSEGHYNél *melléklő*) elnevezéssel van jelen. Az *-ért* ragot megnevező *okadó* terminus részleges egyezést mutat VERSEGHY *okmutató* szakszavával. Újdonság BITNITZNél a *-ként* rag beemelése a rendszerbe (ez VERSEGHY rendszereiben nincs jelen), mely nála *hasonlító* elnevezéssel szerepel.

Míg BITNITZ munkája az utókor számára kevésbé ismert maradt, egy másik munka hatalmas hatást gyakorolt. Az első akadémiai nyelvtan, A' magyar nyelv' rendszere, mint az akadémia tekintélyével támogatott hivatalos és célja szerint is standardizáló grammatika, kiemelt jelentőségű volt, így az általa normának állított leírási rendszer maradandónak bizonyult. Az akadémiai nyelvtanban is a sokesetes struktúra szerepel, és egyértelmű VERSEGHY hatása, ami a struktúra mellett a terminusok kapcsán is kimutatható.

A munka általános elnevezésként a *viszonyrag* terminussal él. Számos közvetlen egyezést találunk VERSEGHY magyar esetterminusaival, így a *beható, kiható, közelítő, leható, felható, állapító, segítő, tulajdonító* terminusok mindkét grammatikában ugyanúgy szerepelnek. Részleges egyezésekkel is találkozhatunk (itt vagy a forma mutat részleges azonosságot, vagy az egyes terminusok jelennek meg szinonim jelentésben): az akadémiai nyelvtan *okadó* terminusa VERSEGHYNél *okmutató* formában van jelen, míg a *-nak/-nek* rag *sajátító* elnevezése VERSEGHYNél a *birtokos* nevet kapja. Ellentétes logikára is akad példa: a *-ban/-ben* *marasztaló* elnevezése áll szemben VERSEGHY *helyezettő* szakszavával (előbbit – az *okadó* terminushoz hasonlóan – valószínűleg BITNITZ nyelvtanából veszi át az akadémiai nyelvtan). A kibontakozó funkcionális szemléletet tükrözi a valószínűleg FOGARASITól átvett *alanyeset* és *tárgyeset* elnevezés (előbbi a subiectum – predicatum mondatfelosztás alapján). (Ha egy szerző megtartja a korábbi latin esetenév tükörfordítását, annak oka van: BRASSAI SÁMUEL például az alany fogalmával való tudatos szakítás miatt nem használja az *alanyeset* terminust, l. IMRÉNYI 2021.)

5.4. A magyar nyelvű esetterminológia visszaszorulása. Az akadémiai nyelvtanban tehát VERSEGHY rendszerét és terminológiáját követve készen állt a teljes magyar esetterminológia, ahol az esetenév a forma legfontosabb funkciójára utal, alakilag pedig egy folyamatos melléknévi igenév. Azt gondolhatnánk, hogy a grammatika tekintélye nemcsak a leírási rendszert, hanem a terminológiát is kanonizálta. De nem így történt; ez a terminológia a 19. század végi legfontosabb szerző, SIMONYI ZSIGMOND nyelvtanaiban (1888, 1889 és 1895) már visszaszorul. SIMONYI több szempontból is eltér elődeitől: nyelvtörténeti alapon és mondattani, funkcionális szemlélettel írja grammatikáit.

Ami a tágabb terminológiai keretet illeti, SIMONYI is *névragokról* (ez a latin *suffixum nominale* tükörfordítása), sőt *esetragokról* beszél, ezen belül *határozóra* *gokról*, azaz az igét kiegészítő mondatrészek ragjairól, ezeket a funkcionális elemzés szerint csoportosítva: *tárgyrag, helyrag, időhatározó rag, módhatározó rag*. Ezeket elválasztja a névszók közti viszony ragjaitól (pl. *genitívus rag*). Ami a sorrendet illeti, vagy egyáltalán nincs lista, mint A magyar nyelvben vagy a Tüzetes magyar nyelvtanban, vagy ha van is, mint A magyar határozókban, esetlegesnek tűnik.

SIMONYI legjellemzőbb megoldása, hogy nem használ esetterminust: egyszerűen a ragot említi vagy magában (pl. *-á, -é* rag, *-ben, -ből, -be* ragok, *-nál, -től, -hoz* ragok), vagy a rag mellett az általa betöltött mondatrészi funkcióval (pl. a tárgyeset ragja, *-n* ragos időhatározó, mód és állapothatározó *-n* ragja, *-n* és *-tt* ragos locativus, *-ul, -ül* állapot- és módhatározó ragja). E megfogalmazásokból világos, hogy SIMONYI már a mondattani funkciók felől indult, és az esetragokat a funkciókat betöltő eszközként kezelte. A kérdés már nem a forma azonosítása és találo megnevezése volt, hanem a forma által betölthető funkciók, illetve a funkciókhoz rendelhető formák viszonya. Feltehetőleg ez a szemlélet szoríthatta vissza az esetragok egyedi megnevezését is.

Természetesen SIMONYI ismerte a hagyományos görög-római esetrendszer terminológiáját, elemezte és kritizálta a latin esetnevek eredetét (SIMONYI 1889: 389). Ismerte és használta a neolatin terminusokat például a rokon nyelvek eseteinek megnevezésére: *innessivus, elativus, illativus, adessivus, allativus* stb. (Si-

MONYI 1895: 640). Ismerte az egyes esetragok esetleges korábbi latin és magyar neveit (beleértve a MNyR. magyar eseterminológiáját is), de az egyetlen funkciót kiemelő megnevezésekkel nem volt kibékülve: „A *-vá vé* ragos esetet már MA. [Szcenci Molnár Albert] mutativusnak nevezte el [lábjegyzetben: Komáromi Csipkés Gy. traductivusnak nevezi (v. ö. a finn translativust), Gyarmati általváltoztató névnek (nomen transmutandi), a MNyR. pedig e ragot fordító ragnak mondja], mert csakugyan leggyakrabban átváltozást vagy átváltoztatást kifejező igék mellett használjuk, s ugyanazért magyarul átváltoztató, fordító ragnak nevezték. Hogy azonban az előbb tárgyalt helyi jelentése az eredeti s hogy ebből hogyan fejlődhetett a mutativus, erre nézve elég azon fejtegetésre utalnunk, melylyel fönt a *nek* rag factivus jelentését iparkodtunk megvilágítani” (SIMONYI 1888: 311).

6. A modern grammatikák eseterminológiai megoldásai. Bár rövid ideig úgy tűnhetett, hogy a VERSEGHY által kidolgozott és aztán az akadémiai nyelvtanba beemelt esetleíró rendszer mellett az ahhoz köthető magyar nyelvű terminológia is beépül a magyar grammatikai kánonba, ehelyett a 20–21. századra mégis a neolatin eseterminológia térhódítása jellemző (ami ugyancsak VERSEGHY munkásságán alapul). A modern (a 20. század közepétől napjainkig megjelent) tudományos és felsőoktatási célú grammatikákban, bár mind a sokesetes rendszert követik, nem alakul ki egységes magyar nyelvű eseterminológia. Ennek legfontosabb oka, hogy az ezredfordulóra már minimum három nagy irányzat működik párhuzamosan és lényegében egymástól függetlenül: az ún. hagyományos magyar nyelvtani leírás (ide sorolható a MMNyR., a MMNy. és a MGr. nyelvreírása), a generatív grammatika (ide tartozik a StrNyt. sorozata) és a funkcionális kognitív nyelvészet (ennek első nagy összefoglalása az ONyt.). Az eltérő elméleti megközelítések és az egymástól függetlenül kialakított terminológiai megoldások nem kedveznek a magyar nyelvű terminológiai egységülésnek. A neolatin terminológia viszont sokkal egységesebb, amiben nagy szerepe lehet az illeszkedésnek a nemzetközi szakirodalom szintén latin nyelvű terminológiájához. Az illeszkedés azonban nem tökéletes, és belső következetlenségek is felfedezhetők (néhány példáért l. SPENCER 2008: 39, illetve 6.1. és 6.2.).

A keretterminológiát illetően minden nyelvtan utal a forma és a funkció kettőségére, de ez nem mindig jelenik meg a terminológiában. Az esetet a hagyományos nyelvtan formái alapon közelíti meg: „Az esetet tehát nem a jelentés alapján határozzuk meg, hanem alakí sajátságok szerint” (MMNy. 196). A strukturális szemlélet nem definiálja az esetet külön. Az ONyt. pedig fogalmi és terminológiai szinten is különválasztja az esetformát (tipikusan: inflexiók végződés) és az esetviszonyt, hangsúlyozva, hogy nincs köztük egy az egyhez megfelelés (ONyt. 1064).

Az esetek csoportosításában a hagyományos szemléletű grammatikák a nominativust, az accusativust és a genitivust (ha számolnak vele) külön kezelik. A határozóragoknál a helyhatározói viszonyt jelölő végzések után következik a dativus, majd a többi rag, utóbbi csoportban nem látszik rendező elv (MMNyR. 1. 552–589; MMNy. 197–200). A MGr.-ban az esetek tárgyalásának sorrendje skáláris, a prototipikusaktól a legkevésbé tipikusak felé (MGr. 191–202). A StrNyt. 3. szintaktikai (nom., acc., dat.) és lexikai esetekről beszél, utóbbiaknál külön-külön

csoport a helyet, irányt és állapotot kifejező, illetve az egyéb esetek (StrNyt. 3. 569–618). Az ONyt. is grammatikalizálódott/sematikus (nominatívusz, akkuzatívusz, datívusz) és lexikai tartalmú eseteket különít el. A dativus/részeseset és a genitivus/birtokos eset kategorizálása változó: míg a korábbi hagyományos nyelvtanok (MMNyR., MMNy.) külön kezelik, a szintén hagyományos szemléletű MGr. nem vesz fel külön birtokos esetet a részesesettel való alaki egybeesésre hivatkozva. A StrNyt. 3. szerint sincs külön esetformája. Az ONyt. viszont amellet érvel, hogy a *-nak/-nek* részes, illetve birtokos funkciójához tartozó szerkezetek a mondatban eltérően viselkednek, ezért számol külön birtokos esettel is (ONyt. 586).

Az alapterminusok (*alanyeset, tárgyeset, részeseset, birtokos eset*) természetesen továbbra is ott vannak a korszak legtöbb grammatikájában, de megjelennek a sokszor definiáló, körülíró jellegű, többszavas elnevezések is. Gyakori megoldás az is, hogy különbség mutatkozik az esetrendszer szöveges leírása, az egyes esetek definiálása közben használt és a leírás utáni összefoglaló táblázatban megadott terminusok között. A MGr. (203–204) például pontokba szedve definiálja az eseteket formai és funkcionális (morfológiai és szintaktikai) szempontból, ezt a leírást ezután egy összefoglaló jellegű táblázat követi (érdekesség, hogy a táblázatban csak a latin terminusok szerepelnek).

6.1. Neolatin terminológia. A pusztán a ragot említő megnevezés korszaka után visszatér az a rendszer, hogy az egyes ragoknak (bár nem mindenhol és nem mindegyiknek) saját neve van, de nem magyarul, hanem újra latinul, és a megnevezés alapja egy jellemző funkció. A morfológiai egységesség azonban megbomlik; megmarad a korábbi minta: egy jellemző funkciót megnevező ige supinum töve + *-ivus* esetnévképző (pl. *allativus*), és megjelenik egy új morfológiai minta is: főnévi tóból *-alis* melléknévképzővel képzett terminus (pl. *finalis, causalis, instrumentalis*). Ez a latin terminussor először a MMNyR.-ben jelenik meg, és ezt veszi át a MGr., a StrNyt. és az ONyt. is, bár nem minden elemét. VERSEGHY korábban tárgyalt kétféle latin terminológiájából a Proludiumé áll közelebb a modern esetnevekhez. Egyrészt azért, mert több esetnek van latin neve (és ezek a többletek megegyeznek a mai esetnevekkel), másrészt, mint láttuk, következetesebb, mint a későbbi. A VERSEGHY-féle terminológiától természetesen néhány ponton eltér a mai latin terminussor. VERSEGHY még nem használta ki a mozgást, illetve a statikus állapotot jelölő eseteknél a latin *lat-* ('hoz, visz') és az *esse* ('van') különbségét, míg a modern latin terminológia igen. A *-val/-vel* rag névadó funkciója VERSEGHYNél a társhatározói viszony (*coniunctivus*), a modern terminológiában az eszközhatározói is megjelenik (*instrumentalis-comitativus*). Az *-ul/-ül* rag neve VERSEGHYNél *substitutivus* ('helyettesítő'), a modern grammatikákban *essivus*.

6.2. A modern magyar elnevezések jellege. A modern munkákban található, az esetekkel kapcsolatos magyar terminológia vegyes képet mutat. A sematikus/grammatikalizálódott eseteknek (amelyek a latin esetsorban is szerepeltek) van elfogadott magyar neve (*alanyeset, tárgyeset, részeseset, birtokos eset*), bár sokszor ezek helyett is a korábbi latin terminusok jelennek meg (*nominativus, accusativus, genitivus, dativus*), eredeti vagy kiejtés szerinti helyesírással, pl. *nominativusz* stb. Egyes szemantikai/lexikai esetek esetformáinál olykor a mondatrészi funkció jelenik meg magyar névként, pl. *eredményhatározó, célhatározó, állapotthatározó*.

Bevett magyar esetterminológia híján sokszor a latin esetnevek bonyolult kifejtő, magyarázó körülírásokkal párosulnak, pl. *-tól ~ -tól (honnan? kérdésre felelő, szomszédos térre utaló) helyhatározói ragos (ablativusi) alak* (MMNyR. 1. 557).

Mindezek alapján a modern magyar grammatikairadalomban az esetekhez köthető magyar terminusokat alapvetően három nagyobb típus köré csoportosíthatjuk: 1. hagyományos terminusok; 2. a különböző határozói funkciókhoz köthető esetek terminusai; 3. körülíró, definiáló jellegű terminusok. A MMNy. például a „végződés neve + viszonyragos eset” megnevezést használja, tehát a megnevezés általánosságban utal arra, hogy a forma viszonyokat fejez ki, de nem emeli ki egyiket sem. Ezután kifejti a forma által betölthető jellemző mondatrészi funkció(ka)t. Pl. „-tól, -tól viszonyragos (ablativusi) eset. Leginkább *honnan?* kérdésre felelő külső helyviszony jelölője. Gyakran jelöl idő- vagy okhatározói viszonyt is” (MMNy. 187). Ez a megoldás leginkább a SIMONYI-féle „mód és állapothatározó -n ragja” típusú megoldás örököse.

6.2.1. Hagományos terminusok. Ebbe a csoportba sorolhatók az *alanyeset*, *tárgyeset*, *részseset*, *birtokos eset* terminusok, melyek azonos formában vannak jelen a modern grammatikákban.

A TOMPA-féle A mai magyar nyelv rendszere négy nagyobb funkcionális (és formai) csoportot különít el, ezek az *alanyi* vagy *zérusrag*, a *tárgyrag*, a *határozórag*-ok csoportja, illetve a *birtokos jelző ragja* (MMNyR. 1. 552); később a kisbetűs részben előkerül a *részshatározó* terminus a genitívus/datívus magyar megfelelőjeként (MMNyR. 1. 553). Az Osiris Nyelvtan elemzésében szerepel az *alanyeset*, a *tárgyeset* (ONyt. 3. 580) és a *részseset* (ONyt. 584) megnevezés és a *birtokos eset* terminus is (ONyt. 586).

6.2.2. A különböző határozói funkciókhoz köthető esetek terminusai. Ezek az elnevezések az adott raggal ellátott névszónak a mondatban betöltött határozói szerepére utalnak. E terminológiai megoldás újraterelemi a korábbi „forma vagy funkció?” problémát, amikor egy funkció emelkedik ki a forma névadó jegyeként, elfedve azt, hogy egy formához többféle funkció is tartozhat és fordítva. Különösen szembeszökő ez az *eredményhatározó*, *célhatározó* típusú megnevezéseknél, ahol a névelem maga is a funkciót jeleníti meg (*határozó*).

A TOMPA által szerkesztett grammatika összefoglaló táblázatában (MMNyR. 1. 557) is helyet kapnak a határozói funkcióhoz kötött terminusok, ezek az értelmező elnevezésekbe ágyazódnak be: *-ként állapot- és módhatározói ragos (essivusi-formalisi) alak*, *-vá ~ -vé eredményhatározói ragos (translativusi-factivusi) alak*, *-stul ~ -stül társhatározói ragos (sociativusi) alak*.

A Magyar grammatika „*okhatározó eset*”, „*állapoteset*”, „*eredményeset*”, „*módeset*”, „*társashatározó alak*” stb. terminusai is e csoportba sorolhatók. Fontos megjegyezni, hogy a részletező elnevezésekhez hasonlóan ezek is időzójellel szerepelnek (MGr. 194–204), ami jelzi, hogy a szerző maga sem tekinti ezeket jó terminusnak, illetve az is lényeges, hogy az ismertető szöveget követő táblázatban csak ott szerepelnek ezen elnevezések, ahol hiányzik a neolatin megfelelő.

Az Osiris Nyelvtan eseteket leíró kifejtő-értelmező részében általános viszonyokat megjelölő esetterminusok szerepelnek: *helyviszonyokat kifejező esetek* (ONyt. 584); az *irányt és helyet jelölő határozói esetek* (ONyt. 585); „A helyet és

irányt jelölő határozói toldalékok egyrészt lehetnek belviszonyragok (*-ban/-ben, -ból/-ből, -ba/-be*) és külviszonyragok (*-n/-on/-en/-ön, -ról/-ről, -ra/-re*), valamint közelséget kifejező toldalékok (*-nál/-nél, -tól/-től, -hoz/-hez/-höz*) is” (ONyt. 585).

A szöveges részt követő táblázatban már konkrét példák is helyet kapnak (*eredményhatározó, célhatározói eset, társ- vagy állapothatározói eset*), ezeket legtöbb esetben zárójelben követi a latin terminus is. Az *eredményhatározói eset*-nél a magyarban egy, a latinban két latin név szerepel (*transzlátívusz-faktívusz*), bár nem derül ki, hogy ezek szinonimák vagy két külön funkcióra utalnak). Érdekes megoldás, amikor a latin és a magyar elem kombinálódik az esetnévben: a latin esetnév a fő kategória, a magyar kiegészítés pedig a mondatrészi funkciókat sorolja fel (*állapotot kifejező esszívusz/formatívusz, célt, állapotot, eredményt kifejező esszívusz*).

6.2.3. Körülíró, definíció jellegű terminusok. A korszak esetterminológiájának kétségkívül ez a legváltozatosabb és legtöbb újdonságot hozó típusa, mely minden bizonnyal kényszerből, az egységes és kifejező magyar terminológia hiányából született. Kérdés lehet, hogy az egyes körülírásos terminusok az esetragok mely elemét, funkcióját emelik ki, illetve, hogy ezen részletező elnevezések hogyan illeszkednek az adott grammatika további magyar nyelvű esetterminusaihoz.

A MMNyR.-ben az eseteket leíró szöveges rész utáni táblázatban (MMNyR. 1. 557) a neolatin terminusok mellett körülíró, már-már meghatározássá duzzasztott elnevezések is helyet kapnak. Ezek legtöbbször a következő képlet szerint épülnek fel: esetforma megnevezése + az esetfunkció (ráutaló kérdéssel való) körülírása + határozói viszony megnevezése, például a *-ban ~ -ben (hol? kérdésre felelő, belső térre utaló) helyhatározói ragos (inessívusi) alak*; a *-tól ~ -től (honnan? kérdésre felelő, szomszédos térre utaló) helyhatározói ragos (ablatívusi) alak*; az *-ig (-iglan ~ -iglen) végső határt kijelölő ragos határozó (terminatívusi) alak*.

A MGr. főként egyes helyhatározói esetek megnevezésére alkalmaz részletező terminusokat, pl. „*közéleben levés eset*”, „*távolító külviszony eset*”, „*külső közelítő eset*”. Érdekeség, hogy ezek a megnevezések (a legtöbb esetben) nem kapnak helyet a leírás utáni összefoglaló táblázatban, illetve sokatmondó az a tény is, hogy a grammatika mindig idézőjelben szerepelteti e megnevezéseket (MGr. 194–204).

Az ONyt. is táblázatos formában foglalja össze a magyar esetparadigmát (ONyt. 586–587), ebben az első oszlop az, mely az egyes esetek neveit sorakoztatja fel. E táblázatban főként az irányhármasság eseteihez kapcsolódnak definiáló, leíró jellegű megnevezések, ezek azt hivatottak kibontani, hogy az adott eset mely kérdésre, milyen körülmények között/kontextusban felel: *hely (hol?) bent levés (inesszívusz)*; *hely (hol?) mellette levés (adesszívusz)*; *irány (hová?) felületére (szublatívusz)*; *irány (honnan?) közeléből (ablatívusz)*.

6.3. VERSEGHY hagyatéka. Láttuk, hogy VERSEGHY neolatin terminológiája sikeresen folytatódtott a modern grammatikákban. Kérdés viszont, hogy modern grammatikairódmunk eklektikus magyar terminológiája mennyiben merít a VERSEGHY által először megalkotott, a sokesetes rendszert magyar nyelvű terminológiával leíró rendszerből. Mivel a modern magyar terminológia az esetek többségében neolatin vagy körülíró terminusokkal él, ezért ez az összehasonlítás

többnyire csak a MGr. magyar terminusaira korlátozódhat. Ezeket összevetve VERSEGHY rendszerével, részleges egyezést és több ponton eltérést találunk.

Azt látjuk, hogy ahol előfordul az eltérő hagyományból való merítés (pl. VERSEGHY *nevező* és modern grammatikák *alanyeset* terminusa), ott VERSEGHY a latin hagyományt, míg a modern nyelvtanok már a funkcionális elemzést jelenítik meg. VERSEGHY *szenvető* és a ma használt *tárgyeset* terminusok ugyanazon helyzetet más-más perspektívából ábrázolják.

Máskor a modern megnevezés kidolgozottabb: a *-ra/-re* esetrag nevében (VERSEGHY *felható* vs. MGr. *ráhelyezés eset*) VERSEGHY csak a mozgás irányát jelöli, míg a MGr. a mozgást és a mozgás eredményeként létrejövő helyzetet is megjelöli a terminusban. Az ellentétek mellett hasonló jelentésmozzanatot szinonim alakulatokkal kifejező megnevezéssel is találkozhatunk, például VERSEGHY *beható* és MGr. *belső közelítő* eset (*-ba/-be*); VERSEGHY *közelítő* és MGr. *külső közelítő* eset (*hoz/-hez/-höz*); VERSEGHY *okmutató* és MGr. *okhatározó* (*-ért*); VERSEGHY *határozó* és MGr. *határeset* (*-ig*) terminusok. Azonos logika, de eltérő megközelítés húzódik VERSEGHY *helyezettő* és a MGr. *belviszony* eset terminusai között (mindkettő a *-ban/-ben* ragot takarja, de míg az előbbi egy dinamikus, mozgással kapcsolatos előzmény eredményeként nevezi meg, addig a MGr. az állapot statikus jellegét emeli ki, l. a 4.2.2. pontot).

7. Összegzés. A tanulmányban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen előzményei voltak a magyar nyelvű eseterminológiának, és van-e ma használatos, egységes, elfogadott magyar nyelvű terminusrendszere az eseteknek. Vizsgálatunkban olyan elemzési szempontok és gyakorlatok is szerepet kaptak, mint a poliszém és szinonim alakok kiemelése, az egyes névadó motívumok körüljárása, központi elemek meghatározása és a történetiség.

Bár a magyar nyelvű eseterminológia (Sylvester tükörfordításaitól eltekintve) csak a 19. században jelent meg, előzményét a görög-római mintájú, latin nyelvű rendszer jelentette. A hagyományos görög-római modellben a *casus* 'eset' az esetvégződéssel ellátott névszói alakot jelenti, ahol az eset formálisan van meghatározva, és az elnevezés a forma legfontosabb funkciójára utal. Alakilag a funkciót megnevező ige supinum-töve + *-ivus* képző. A latin esetrendszert a 19. századig megtartották a szerzők, időnként egy-egy új esetet beemelve, és ezek megnevezésében a latin mintát követve.

Az áttörést VERSEGHY Ferenc munkássága jelentette, aki a magyar nyelv leírásába bevezette a sokesetes rendszert, az esetformáknak magyar, német és latin nyelven is teljes terminológiát alkotva. Magyar nyelvű terminológiáját nagyrészt az első akadémiai nyelvtan (1846) is átvette.

A magyar nyelvű eseterminológia azonban a 19. század végén gyakorlatilag eltűnt, összefüggésben a funkcionális elemzés szempontjának előtérbe kerülésével. A mai párhuzamos, de egymástól független, eltérő szemléletű irányzatok működése nem kedvez a magyar terminológia egységesülésének. A latinból örökölt eseteknek vannak bevett magyar nevei, így az *alanyeset*, *tárgyeset*, *birtokos eset*, *részeseset* továbbra is használatosak, de megjelentek újfajta terminusformák is, így a különböző határozói funkciókhoz köthető esetek terminusai és a körülíró,

definíciószerű elnevezések is. Maradandónak bizonyult azonban VERSEGHY latin nyelvű terminológiája. Ez az, amit a modern grammatikák néhány ponton megváltoztatva és kibővítve (pl. a latin elnevezések morfológiai mintája kibővült a főnévi töből *-alis* melléknévképzővel létrehozott esetnevekkel) ma is egységesen használnak. A latin terminológia használatát és a terminusok alakját megerősíti a nemzetközi szakirodalom gyakorlata is.

Kulcsszók: kognitív terminológia, esetrendszer, magyar grammatikák, Verseghy Ferenc.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1987. *Hermész nyomában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- BALOGH JUDIT 2006. A névszórágózás. In: MGr. 183–209.
- BITNITZ LAJOS 1837. *Magyar nyelvtudomány*. Trattner–Károlyi nyomtatása, Pesten.
- BLAKE, BARRY J. 2001. *Case*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139164894>
- BREITMEYER, JULES 1933. *Le suffixe latin -ivus*. PhD thesis. University of Geneva.
- CABRÉ CASTELLVÍ, M. TERESA 1999. *Terminology. Theory, methods and applications*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. <https://doi.org/10.1075/tlrp.1>
- CSER ANDRÁS 2015. *A nyelvészeti gondolkodás fejlődése a humanizmus idejétől a 20. századig*. PPKÉ BTK, Budapest.
- DGr. = *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság*. Alberti, Bécs, 1795.
- ÉDER ZOLTÁN 1988. Verseghy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására. *Magyar Nyelvőr* 112: 57–66.
- ÉDER ZOLTÁN 1998. Verseghy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák. *Magyar Nyelv* 94: 292–301.
- ÉDER ZOLTÁN 1999. *Verseghy Ferenc első nyelvészeti munkája. A Proludium-nak Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe c. magyar fordításához készített utószó*. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok. 77–91.
- FIERS MÁRTA 1979. Nyelvtani műszavaink történetéből. *Magyar Nyelv* 75: 185–199.
- FOGARASI JÁNOS 1843. *A magyar nyelv szelleme. Első kötet. Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- FÖLDI JÁNOS 1790/1912. *Földi János magyar grammatikája*. Régi Magyar Könyvtár 28. Kiad. GULYÁS KÁROLY. MTA, Budapest.
- GELEJI KATONA ISTVÁN 1645/1906. *Magyar Grammatikatska*. Kiad. SIMONYI ZSIGMOND. Atheneum, Budapest.
- GYARMATHI SÁMUEL 1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Első darab*. Hochmeister Márton, Kolozsvár.
- GYÓI RENÁTA 2023. *Tudományos grammatikák az újmagyar kor első felében*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2022.288>
- HASPELMATH, MARTIN 2012. Terminology of Case. In: MALCHUKOV, ANDREJ – SPENCER, ANDREW eds., *The Oxford Handbook of Case*. Oxford University Press, Oxford. 505–517. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199206476.013.0034>

- IMRÉNYI ANDRÁS 2021. A monarchy without subjects: on Brassai's (almost) subject-free dependency grammar. In: MAZZIOTTA, NICOLAS – MILLE, SIMON eds., *Proceedings of the Sixth International Conference on Dependency Linguistics (Depling, SyntaxFest 2021)*. Association for Computational Linguistics, Sofia. 60–67.
- KALMÁR GYÖRGY 1770. *Prodromvs idiomatis scythico-mogorico-chvno (seu, hunno-) avarici*. Landerer Mihály János, Pozsony.
- KASSAI JÓZSEF 1817. *Magyar nyelv-tanító könyv*. Nádaskay András, Sárospatak.
- KIEFER FERENC 2020. A ragozás. In: StrNyt. 3. 569–618.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655/2008. *A magyar nyelv magyarázata. Hungaria Illustrata*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA. Szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KOVÁCS FERENC 2001. *A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÖVESDI PÁL 1686/2010. *A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA. Szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 232. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA 2008. Van-e genitívusz a magyarban? In: BERCZKI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Urálisztikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 522–534.
- LADÁNYI MÁRIA 2017. Névszói inflexió. In: ONyt. 579–593.
- LANGSLOW, DAVID 2012. Translation techniques in Greek and Latin. In: MULLEN, ALEX – JAMES, PATRICK eds., *Multilingualism in the Greco-Roman worlds*. Cambridge University Press, Cambridge. 141–171. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139012775.008>
- MGr. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- MMNy. = *A mai magyar nyelv*. Szerk. BENCÉDY JÓZSEF – FÁBIÁN PÁL – RÁCZ ENDRE – VELCSOV MÁRTONNÉ. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. 1. Bevezetés. Hangtan. Szótan. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- MNyR. = *A' magyar nyelv' rendszere*. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1846.
- NAGY DÓRA 2022. A magyar esetrendszer Adámi Mihály grammatikájában kontrasztív és nyelvtanítás-elméleti szempontból. *Modern Nyelvoktatás* 28/3–4: 27–48. <https://doi.org/10.51139/monye.2022.3-4.27.48>.
- ONyt. = *Nyelvtan*. Szerk. TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Osiris Kiadó, Budapest.
- RÉVAI MIKLÓS 1803. *Elaboratior Grammatica Hvngarica*. 1. Trattner Mátyás, Pest.
- RÉVAI MIKLÓS 1806. *Elaboratior Grammatica Hvngarica*. 2. Trattner Mátyás, Pest.
- RÉVAI MIKLÓS 1908. *Elaboratior Grammatica Hvngarica*. 3. Kiad. SIMONYI ZSIGMOND. Franklin Társulat, Budapest.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682/2006. *A magyar nyelv grammatikája. Grammatica Lingvae Ungaricae*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA. Szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 226. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- POMÁZI BENCE 2021. *A -nak/-nek rag polyszémája*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.

- PRISCIANUS CAESARIENSIS *Institutiones Grammaticae*. <https://archive.org/details/PriscianiInstitutionumGrammaticarumLibriI-xiihertz.1855> (2024. 01. 28.)
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS 2009. *Szónoklattan*. Ford. ADAMIK TAMÁS et al. Kalligram, Pozsony.
- SÁROSI ZSÓFIA 2016. Morfémátörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. A magyar nyelv kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–154.
- SIMONYI ZSIGMOND 1888. *A magyar határozók* 1. MTA, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1889. *A magyar nyelv. A művelt közönségnek*. MTA, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon* 1. MTA, Budapest.
- StrNyt. 3. = *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2020. <https://doi.org/10.1556/9789634540533>
- SPENCER, ANDREW 2008. Does Hungarian have a case system? In: CORBETT, GREVILLE G. –NOONAN, MICHAEL eds., *Case and Grammatical Relations*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. 35–56. <https://doi.org/10.1075/tsl.81.02doe>
- SYLVESTER JÁNOS 1539/1989. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA. Szerk. ZELLIGER ERZSÉBET. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 185. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610/2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo – Új magyar grammatika két könyvben*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA. Szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- TEMMERMAN, RITA 2000. *Towards New Ways of Terminology Description. The sociocognitive approach*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/tlrp.3>
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TOMPA JÓZSEF 1961. A névszói viszonyragozás. In: MMNyR. 1: 552–587.
- UNBEGAUN, BORIS 1932. Le calque dans les langues slaves littéraires. *Revue des Études Slaves* 12/1: 19–48. <https://doi.org/10.3406/slave.1932.7505>
- VERSEGHY FERENC 1793. *Proludium in institutiones linguae hungaricae*. Trattner, Pest.
- VERSEGHY FERENC 1805. *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre*. Joseph Eggenberger, Pest.
- VERSEGHY FERENC 1816. *Analyticae Institutionum linguae Hungaricae pars* 1–2. Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Buda.
- VERSEGHY FERENC 1818. *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány*. Királyi Magyar Universitas, Buda.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Philosophiae Doctores 42. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2015. Újabb szempontok a Révai–Verseghy-vitához. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 179–193.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2016. *A korai magyar grammatikák*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Excerpts from the history of Hungarian case terminology

The present paper explores the history of terminology of Hungarian nominal cases: what antecedents they had and why there is no unified and generally recognized terminology of cases existing in Hungarian linguistics. The study analyses the terminology of Hungarian cases from the most important grammars of the early ages to the 19th, 20th and 21st centuries with the help of some principles taken from cognitive terminology.

Keywords: cognitive terminology, grammatical cases, Hungarian grammars, Ferenc Versegly.

GYÓI RENÁTA – C. VLADÁR ZSUZSA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Pozitív polarítású elemek a magyarban

A vagy és a többiek*

2. rész

2. Kísérlet

2.1. Módszer

2.1.1. Résztevők. A kísérletünkben részt vevő 36 alany (11 nő és 25 férfi, 20–43 év közöttiek) „klasszikus” PPE-*ket*, illetve diszjunkciót tartalmazó tagadó mondatok elfogadhatóságát kellett megítélniük. A résztvevőket a Prolific online toborzó platformon keresztül vontuk be a kísérletbe, és a kísérlet elvégzéséért egy általunk előre meghatározott, fix összegű juttatást kaptak. A jelentkezők személyes körülményeiből fakadó potenciális zavaró tényezők kizárása céljából az alábbi szűrő feltételeket alkalmaztuk a kísérleti alanyok bevonásához: a résztvevőknek Magyarországon született magyar állampolgároknak kellett lenniük, akik az adatfelvétel ideje alatt és azt megelőzően életvitelszerűen Magyarországon éltek. További elvárás volt, hogy a jelentkezők egynyelvű környezetben felnövő, nyelvi rendellenességekkel nem rendelkező, monokulturális egyének vallják magukat. A kísérletben való részvételhez elvárt minimum végzettségként a középiskolai érettségi vizsgát határoztuk meg. A résztvevőknek a Prolificre történt regisztrációját, valamint az oldal keretein belül meghirdetett és ismertetett kísérletre való jelentkezését a tájékoztatáson alapuló beleegyező nyilatkozat megadásának tekintettük. A résztvevőket tájékoztattuk a kísérlet céljáról és menetéről, továbbá arról is, hogy adataikat bizalmasan kezeljük, és kizárólag statisztikai elemzésben használjuk fel.

2.1.2. Eljárás. Az elfogadhatósági ítéletek mérését a Google Űrlapok platformon egy ötpontos Likert-típusú skála segítségével valósítottuk meg. A kísérleti feladat leírását a kérdőív elején, írásban mutattuk be a résztvevőknek. A kérdőív minden oldalának alsó részén egy megítélendő stimulus mondatot, a mondat felett, idézőjelek között pedig egy célértelmezést olvastak a résztvevők. A résztvevőknek a skála megfelelő elemének kiválasztásával azt kellett megjelölniük, hogy mennyire könnyen tudják a mondatot a felette látható idézőjeles parafrázis szerint érteni.

Minden oldalon először az idézőjeles célértelmezés jelent meg először, majd kis idő múlva a stimulus mondat is. A parafrázis és a mondat bemutatási sorrendjének megválasztását a mondat potenciális kétértelműsége motiválta. Ha a célértelmezés helyett a stimulus mondatot prezentáltuk volna előbb, nem lett volna kizárható, hogy a résztvevők az esetek legalább egy részében e potenciálisan két-

* Köszönettel tartozunk anonim bírálóinknak hasznos kérdéseikért és megjegyzéseikért. Tanulmányunk a PPKE-BTK-KUT-23-2 számú projekt keretében a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar támogatásával készült. A tanulmány 1. részét lásd MNy. 2024: 428–436.

értelmű mondatnak nem az idézőjeles parafrázis szerinti jelentését, hanem a másik logikailag lehetséges jelentését érik el először. Egy esetlegesen a célértelmezéstől eltérő kezdeti értelmezés önmagában megnehezíthette volna a mondatnak az idézőjeles parafrázis szerinti értelmezését, mely így voltaképpen a mondat első benyomást követő átértelmezését kívánta volna meg a résztvevőktől.⁷

A skála használatát, valamint a feladat megértését megkönnyítendő a feladatot bemutató instrukció részeként négy példát helyeztünk el, amelyek eltérőek voltak a tekintetben, hogy a magyar anyanyelvűek általában mennyire könnyen tudják az adott példamondatot a felette megjelenő parafrázis szerint érteni. Ezen illusztratív példák pusztán a feladat jobb megértését szolgálták: a résztvevőknek róluk még nem kellett ítéleteket hozniuk. A példák után – a korábbi szakirodalom alapján – szöveges visszajelzést adtunk arra vonatkozóan, hogy a magyar anyanyelvűek többsége mennyire könnyen tudja az adott példamondatot az idézőjeles értelmezésnek megfelelően érteni, továbbá, hogy ez az általános ítélet a skála mely elem(ei)nek feleltethető meg. A résztvevők a feladatléírás és az illusztratív példák után három gyakorló példán keresztül ismerkedhettek meg a feladattal, melyek után szintén visszajelzést adtunk a magyar anyanyelvűeknek a gyakorló mondatokkal kapcsolatos általános ítéleteiről. A gyakorlás fázisában a résztvevőknek a skála használatával már meg kellett ítélniük a mondatokat. A gyakorló példák és az őket követő kísérlet során az alanyok egyesével haladtak végig a stimulusokon.

2.1.3. Kísérleti anyag. Kísérletünk kritikus mondatai mondattagadást, valamint háromféle PPE egyikét (ezeket a továbbiakban PPE-típusnak nevezzük): vagy az *egy* névelővel bevezetett főnévi szintagmát, vagy *vala*-névmást, vagy pedig diszjunkciót tartalmazó összetett mondatok voltak. A PPE mindig a jelöletlennek tekinthető alany–ige–tárgy szórendet követő, tárgyi szerepű beágyazott mondaton belül, a tagmondat tárgyi mondatrészében jelent meg. A klasszikus PPE-ket tartalmazó kritikus mondatok esetében e tárgyi mondatrészi szerepben vagy egy az *egy* névelővel bevezetett határozatlan főnévi szintagma, vagy egy határozatlan *vala*-névmás állt, míg a diszjunktív kritikus mondatok két határozott, diszjunkció által mellérendelt tárgyi szerepű főnévi kifejezést tartalmaztak.

A tagadás PPE-khez viszonyított lokalitása alapján kétfajta kritikus mondat-típust alkottunk: az egyikben a tagadás is és a PPE is a pozitív polaritású főmondatba beágyazott tárgyi tagmondaton belül szerepelt, míg a másikon a PPE-k a tagadó főmondatba ágyazott pozitív polaritású tárgyi mellékmondatban helyezkedtek el. Az előbbi mondat-típusban (melyet ez alapján LOKÁLIS kondíciónak nevezünk) a tagadás tehát a PPE lokális tartományában állt, az utóbbiban pedig (melyet pedig

⁷ A feladat a kísérletes szemantikai szakirodalomban bevett igazságfeltétel-megítélési (truth value judgement) feladat egyik változatával (vö. KRIFKA 2011: 254) rokonítható, amennyiben a résztvevőknek végső soron azt kellett megítélniük, hogy igaz-e a stimulus mondat, amennyiben az elsőként bemutatott parafrázis által leírt helyzet áll fenn. BOTT és RADÓ (2007) egy a miénkhez hasonló, kérdés-válasz párokat használó kísérleti feladatról megmutatták, hogy az annak révén gyűjthető anyanyelvi beszéloi ítéletek konzisztenciája a más módszerek által kiváltott ítéletekétől nem különbözik szignifikánsan. BOTT és RADÓ feladatában a kérdés játszotta a parafrázis szerepét, a válasz pedig a stimulus mondatét. Köszönjük anonim bírálónk kérdését, melynek nyomán a kísérleti módszer leírását a jelen jegyzettel kiegészítettük.

NEM LOKÁLIS kondícióként címkézünk) azon kívül. A LOKÁLIS kondícióban mindhárom PPE-típus esetén a tagadás a beágyazott tagmondaton belül megelőzte az igét és a PPE-t tartalmazó tárgyat. A LOKÁLIS és NEM LOKÁLIS kondíciók mondatai csak a tagadásnak a PPE-hez viszonyított elhelyezkedésében különböztek, a stimulusok lexikai tartalma ettől eltekintve megegyezett. A kísérletben minden résztvevő találkozott a lent (8)–(13)-ban bemutatott hatféle kritikus stimulus (két lokalitási kondíció * három PPE-típus) mindegyikével, tehát mind a PPE-típus, mind a lokalitás belső, résztvevőn belüli tényezőként szerepelt a kísérletben.

- (8) LOKÁLIS VAGY: *Azt hiszem, hogy Péter nem szereti a mandarint vagy a banánt.*
- (9) NEM LOKÁLIS VAGY: *Nem hiszem, hogy Péter szereti a mandarint vagy a banánt.*
- (10) LOKÁLIS EGY: *Azt hiszem, hogy a javítás során a szerelő nem cserélt ki egy alkatrészt.*
- (11) NEM LOKÁLIS EGY: *Nem hiszem, hogy a javítás során a szerelő kicserélt egy alkatrészt.*
- (12) LOKÁLIS VALAKI: *Azt hiszem, hogy a romok közül a tűzoltók nem mentettek ki valakit.*
- (13) NEM LOKÁLIS VALAKI: *Nem hiszem, hogy a romok közül a tűzoltók kimentettek valakit.*

Az idézőjelek között megjelenő parafrázált célértelmezések mindhárom PPE-típus esetében és mindkét lokalitási kondícióban a stimulus mondat felszíni hatóköri értelmzésének, azaz a PPE tagadáshoz viszonyított szűk hatóköri olvasatának feleltek meg. A parafrázisokat a stimulus mondatokhoz hasonló felépítésű, ugyanakkor hatókörileg egyértelmű mondatok képezték:

- (14) Parafrázis – LOKÁLIS VAGY: *Azt hiszem, hogy Péter sem a mandarint, sem a banánt nem szereti.*
- (15) Parafrázis – NEM LOKÁLIS VAGY: *Nem hiszem, hogy Péter akár a mandarint, akár a banánt szereti.*
- (16) Parafrázis – LOKÁLIS EGY: *Azt hiszem, hogy a javítás során a szerelő egy alkatrészt sem cserélt ki.*
- (17) Parafrázis – NEM LOKÁLIS EGY: *Nem hiszem, hogy a javítás során a szerelő akár egy alkatrészt is kicserélt.*
- (18) Parafrázis – LOKÁLIS VALAKI: *Azt hiszem, hogy a romok közül a tűzoltók senkit sem mentettek ki.*
- (19) Parafrázis – NEM LOKÁLIS VALAKI: *Nem hiszem, hogy a romok közül a tűzoltók akárkit is kimentettek.*

A kritikus stimulusok kísérleti kondíciók közötti eloszlását az alábbi, 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat

A kritikus stimulusok kísérleti kondíciók közötti eloszlása

		LOKALITÁS (belső tényező)	
		LOKÁLIS	NEM LOKÁLIS
PPE-TÍPUS (belső tényező)	VÁLAKI	5 stimulus	5 stimulus
	EGY	5 stimulus	5 stimulus
	VAGY	5 stimulus	5 stimulus

A stimulusokat két listába rendeztük, melyek összesen harminc (mindhárom PPE-típusból mindkét lokalitási kondícióban öt-öt) kritikus, tíz kontroll-, valamint tíz töltelékstimulust tartalmaztak. A listák kizárólag abban különböztek egymástól, hogy a stimulusok álvéletlen sorrendje egymás fordítottja volt a két listában.

Kétfajta, a kritikus mondatokhoz hasonló felépítésű kontrollstimulust használtunk: az egyik típusban jólformált mondatokhoz grammatikailag engedélyezett és könnyen elérhető célértelmezéseket (jó kontroll; JK), míg a másik típusban grammatikailag nem engedélyezett, nem elérhető célértelmezéseket (rossz kontroll; RK) párosítottunk. E kontrollstimulusok egyrészt viszonyítási alapot szolgáltatottak a kritikus mondatok elfogadhatóságának vizsgálatához, másrészt ezeket a stimulusokat a figyelmen kívül hagyásához is felhasználtuk.

A JK stimulusok mondatai egy pozitív polaritású főmondatból és egy ebbe legalább egyszeresen beágyazott, szintén pozitív polaritású tagmondatból álltak. Ezek a mondatok a kritikus mondatokhoz hasonlóan kétértelműek voltak: esetükben a kétértelműség abból eredt, hogy a beágyazott tárgyi szerepű határozatlan főneves kifejezés megengedte mind a specifikus, mind a nem specifikus olvasatot. Míg a specifikus olvasat a tárgyi kifejezéssel társítható egzisztenciális kvantornak a tárgyat vonzó intenzionális ígéhez viszonyított tág logikai hatókörével, addig a nem specifikus olvasat az ahhoz viszonyított szűk hatókörével írható le (lásd (20)). A JK mondatokhoz tartozó idézőjeles célértelmezések a szűk hatókörű értelmezést, azaz a tárgyi szerepű főnevek nem specifikus olvasatát kódolták (lásd (21)).

(20) JK: *Azt hiszem, hogy Klári keres egy kék tollat.*

(21) Parafrázis – JK: *Azt hiszem, hogy Klári kék tollat keres.*

A (22)-ben illusztrált RK mondatok egy pozitív polaritású főmondatból és egy beágyazott tagadó mellékmondatból épültek fel. A beágyazott mondatokban a *mindegyik* pozitív univerzális kvantor által bevezetett tárgyi szerepű főnévi kifejezés az ige mögött foglalt helyet. A magyarban a pozitív univerzális kvantoros kifejezések nem vehetnek fel hatókört közvetlenül a mondattagadás felett (pl. É. KISS 2002). Ezért az RK mondatok esetében csak a „nem > mindegyik” olvasat volt elérhető. A kísérlet során az RK mondatokhoz azonban a grammatikailag nem engedélyezett, fordított hatóköri ’mindegyik > nem’ (= ’egyik sem’) értelmezést társítottuk (lásd (23)).

(22) RK: *Azt hiszem, hogy Péter nem nézte meg mindegyik filmet.*

(23) Parafrázis – RK: *Azt hiszem, hogy Péter egyik filmet sem nézte meg.*

A kontrollstimulusokhoz hasonlóan a töltelékstimulusoknak is két típusát használtuk a kísérletben. A többi stimulushoz hasonlóan a töltelékmondatok is egy (esetükben pozitív polaritású) főmondatból és egy tárgyi szerepű beágyazott tagmondatból épültek fel. Mindkét típusú töltelékstimulus logikailag potenciálisan kétértelmű grammatikus magyar mondatokat tartalmazott. Az egyik típusú töltelékstimulusban a mondathoz társított, a felszíni hatóköri viszonyoknak megfelelő célértelmezés grammatikailag engedélyezett, és várakozásunk szerint közepesen elfogadható volt (közepes töltelékstimulus; KT). A másik típusban a megadott, szintén egyenes hatóköri viszonyokat kifejező célértelmezés grammatikailag nem volt engedélyezett, ennek megfelelően várakozásunk szerint a mondat nem volt a parafrázis szerint értelmezhető (rossz töltelékstimulus; RT).

Amint azt (24) illusztrálja, a KT mondatok alany–ige–tárgy szórendű, tagadó beágyazott mondatainak tárgya minden esetben a *két* számnév által módosított főnevet tartalmazó főnévi kifejezés volt. Ezek a mondatok a beágyazott mondatban szereplő tagadás és a tárgyi szerepű, egzisztenciálisan értelmezett számnemes kifejezés két lehetséges hatókörértelmezéséből fakadóan voltak kétértelműek (’nem > létezik két’; ’létezik két > nem’). A parafrázis, mely alapján a résztvevőknek ezeket a mondatokat meg kellett ítélniük, a *legfeljebb egy* módosított számnemet tartalmazó főnévi kifejezés kódolta a felszíni hatókörnek megfelelő ’nem > létezik két’ értelmezést (lásd (25)).

(24) KT: *Azt hiszem, hogy Julcsi nem olvasott végig két cikket.*

(25) Parafrázis – KT: *Azt hiszem, hogy Julcsi legfeljebb egy cikket olvasott végig.*

A (26)-ban bemutatott RT mondatok tárgy–alany–ige szórendű, tagadó beágyazott mondatainak tárgya minden esetben egy univerzálisan kvantifikált főnevet tartalmazó tárgyi szerepű főnévi kifejezés volt. Az RT mondatok logikailag potenciális kétértelműsége a beágyazott mondatban található kvantoros kifejezés és a tagadás két potenciális hatóköri olvasatából fakadt (’nem > minden’; ’minden > nem’). mondatokhoz párosított parafrázisok tagadó egyeztetéses formával fejezték ki a felszíni hatókörnek megfelelő ’minden > nem’ értelmezést (lásd (27)).

(26) RT: *Úgy gondolom, hogy minden filmet a filmkritikusok sem láttak.*

(27) Parafrázis – RT: *Úgy gondolom, hogy a filmkritikusok sem láttak egy filmet sem.*

A – kritikus stimulusokhoz részben hasonló, de azokkal az eredmények elemzésekor közvetlenül nem összehasonlított, a kísérlet faktoriális elrendezésén kívül eső – tölteléksztimulusok egyszerre több célt szolgáltak. Egyrészt segítettek a feladatban található mondatok megadott célértelmezés szerinti értelmezésének nehézségi szintjeit kiegyensúlyozni. Másrészt növelték a megítélendő stimulusok változatosságát, és ezzel hozzájárultak a résztvevők figyelmének fenntartásához. Végül: az esetlegesen előforduló figyelmetlen résztvevők kiszűréséhez felhasználtuk az RT mondatokra adott ítéleteket is.

A három gyakorló stimulusmondat megítélése során a résztvevők három különböző nehézségű értelmezéssel találkoztak. A gyakorlómondatoknak a velük társított parafrázisoknak megfelelő értelmezése az egyik gyakorlómondat esetében könnyű, a másikon nehéz, a harmadikban grammatikailag lehetetlen volt.

2.2. Predikciók. A két kutatási kérdésünkre adható lehetséges válasz-kombinációk közül először azt az esetet tárgyaljuk, amelyben eredményeink mindkét kérdésre pozitív választ adnak. Ebben az esetben mind az általunk használt „klasszikus” PPE-k (*egy, vala-névmás*), mind a *vagy* a szakirodalom szerinti PPE-szerű viselkedést mutatják – azaz a lokális, velük egy tagmondatban lévő tagadás hatókörében nem értelmezhetőek, míg a hozzájuk képest nem lokális, főlérendelt tagmondatban lévő tagadás jelenlétében elfogadhatóak. Ez esetben azt várjuk, hogy (A) PPE-típustól függetlenül a LOKÁLIS kondíció mondatainak megítélése statisztikailag szignifikánsan alacsonyabb lesz a NEM LOKÁLIS mondatokra adott értékeknél. E hatás mértékét tekintve azt várjuk, hogy (B) a különbség mindhárom PPE-típusban legalább közepes méretű lesz. A közepes hatásméret alsó küszöbértékét az elfogadhatósági ítéletek szakirodalmában is alkalmazott 0,5 Cohen-féle *d* értékben határozzuk meg.⁸

A LOKÁLIS kondíció elvárt alacsony elfogadhatósági szintjét a NEM LOKÁLIS kondícióval való összehasonlításon túl úgy is jellemezhetjük, hogy összehasonlítjuk az RK, illetve a JK mondatokéval. A LOKÁLIS kondíció mondatai és az RK mondatok között nem feltétlenül várunk szignifikáns különbséget, tekintve, hogy mindkét stimulustípusban a hipotézis szerint grammatikailag nem engedélyezett olvasat szerepel. Azonban a korábbi szakirodalom sem empirikus adatokat nem mutat be, sem elméleti jóslatokat nem tesz arra vonatkozóan, hogy a PPE-k pontosan mennyire elfogadhatatlanok egy a tagadáshoz hasonló lokális anti-engedélyező elem közvetlen hatókörében, miközben az elfogadhatósági ítéletek gyakorlatából tudható, hogy egyes grammatikailag nem engedélyezett, ezért alacsony elfogadhatóságú formák vagy jelentések elfogadhatósági szintjei között szignifikáns különbségek lehetségesek. Mivel kísérletünk kritikus és kontrollmon-

⁸ A Cohen-féle *d* két átlag különbségének egy – többek között a pszichológia tudományterületén elterjedt – standardizált mérőszáma, mely két kondíció átlagának és a szórásnak az arányát fejezi ki. COHEN (1988) nyomán a 0,2 és 0,5 közötti különbségeket kis méretű hatásnak, a 0,5 és 0,8 közöttieket közepes méretű hatásnak, a 0,8-nál nagyobbakat pedig nagy méretű hatásnak nevezik.

datai szerkezetükben és lexikai tartalmukban sem voltak teljesen párhuzamosak, ezért az RK és LOKÁLIS mondatok összehasonlításával kapcsolatban a következő – viszonylag szigorúnak tekinthető – jóslatot fogalmazzuk meg. Várakozásunk szerint (C) a három PPE-típus LOKÁLIS mondatai vagy nem fognak statisztikailag szignifikáns módon különbözni az RK mondatoktól, vagy ha mégis szignifikáns különbség mutatható ki, akkor ez a különbség kis hatásméretű lesz (Cohen-féle $d < 0,5$). A JK és a LOKÁLIS mondatok összehasonlításaival kapcsolatban pedig azt várjuk, hogy (D) a két kondíció mondatai között nagy méretű (Cohen-féle $d > 0,8$), statisztikailag szignifikáns különbség fog mutatkozni.

A három PPE-t egymással összehasonlítva azt várjuk, hogy mindhárom PPE-típus elfogadhatósága egymáshoz hasonló lesz mind a LOKÁLIS, mind a NEM LOKÁLIS kondícióban, így (E) nem várunk statisztikailag szignifikáns különbséget sem a LOKÁLIS, sem a NEM LOKÁLIS mondatok elfogadhatósági értékei között. Továbbá azt is jósoljuk, hogy (F) a három PPE-típushoz tartozó LOKÁLIS kondíciók mondatai közel megegyező mértékben fognak különbözni az RK mondatoktól, és hasonlóképpen a JK mondatoktól is (melyet az egyes PPE-típusokban a LOKÁLIS vs. RK, illetve a LOKÁLIS vs. JK összehasonlítások által feltárt különbségek hatásméretei 95%-os konfidenciaintervallumainak vizsgálata révén ellenőrzünk).

Várakozásainkat az alábbiakban foglaljuk össze:

- (A) A LOKÁLIS kondíció megítélése mindhárom PPE-típus esetében statisztikailag szignifikánsan alacsonyabb lesz a NEM LOKÁLIS kondíciónál.
- (B) A LOKÁLIS és a NEM LOKÁLIS kondíciók különbsége mindhárom PPE-típus esetében legalább közepes méretű lesz.
- (C) A LOKÁLIS és az RK kondíció között vagy nem lesz szignifikáns különbség, vagy legfeljebb kis hatásméretű (Cohen-féle $d < 0,5$) szignifikáns különbség lesz mindhárom PPE-típus esetében.
- (D) A JK és a LOKÁLIS kondíciók között mindhárom PPE-típus esetében nagy méretű (Cohen-féle $d > 0,8$) szignifikáns különbség lesz.
- (E) A három PPE-típus között nem lesz statisztikailag szignifikáns különbség sem a LOKÁLIS, sem a NEM LOKÁLIS kondícióban.
- (F) A LOKÁLIS mondatok a három PPE-típus esetében egymáshoz hasonló mértékben fognak különbözni a RK mondatoktól és a JK mondatoktól is.

Ha a kísérletben gyűjtött adatok kielégítik e várakozásokat, akkor tanulmányunk 1. részének végén megfogalmazott mindkét kutatási kérdésre pozitív válasz adható. Ez a kimenetel azt támasztaná alá, hogy azt általunk vizsgált mindhárom elem – így tehát a diszjunkció is – a PPE-k közé sorolható. Amennyiben a magyar jól reprezentálja a +PPE nyelveket, akkor ez az eredmény azt valószínűsíti, hogy az 1. részben tárgyalt, a +PPE nyelvek diszjunkciójának PPE-státuszát

érintő, nyelvközi és egyes nyelveken belüli ellentmondások forrása az adott különböző kísérletek módszertani eltéréseiben keresendő.

Természetesen az is előfordulhat, hogy az adatok valamelyik – vagy akár mindkét – kérdésünk tekintetében negatív válaszra vezetnek. A diszjunkciónak az 1. részben bemutatott ellentmondásos viselkedéséből kiindulva nem kizárt, hogy a „klasszikus” PPE-k a fent bemutatott várakozásoknak megfelelően az elvárt PPE-viselkedést mutatják, a diszjunkció azonban nem, ehelyett az általa kiváltott ítéletek kimutathatóan különböznek a „klasszikus” PPE-kre kapott ítéletek mintázataitól. Ezt a lehetséges kimenetelt a jelenlegi PPE-elméletek önmagukban nem magyaráznák, így kísérletünk további, az okok feltárását célzó kutatások felé nyitna utat. A diszjunkció által mutatott mintázatnak a „klasszikus” PPE-kétől való eltéréseinek függvényében ez az eredmény adott esetben akár kétséget is ébreszthet afelől, hogy a *vagy* valóban a PPE-k közé tartozik-e.

Tekintve, hogy a lokális tagadás hatókörében álló „klasszikus” PPE-k elfogadhatatlanságáról nem áll rendelkezésre kellő mennyiségű korábbi szakirodalmi adat, az a lehetőség sem kizárt, hogy ugyan a *vagy* és a vizsgált „klasszikus” PPE-k azonos módon viselkednek – ti. ugyanazokat a várakozásainkat teljesítik –, azonban sem a *vagy*, sem az *egy*, sem a *vala*-névmás nem a PPE-ktől elvárt mintázatot mutatják. Reális eshetőség például, hogy mindhárom általunk vizsgált PPE LOKÁLIS kondíciója viszonylag magas értékelést kap. Ez felvetné, hogy a PPE-k valójában mégsem teljesen értelmezhetetlenek, legfeljebb kisebb-nagyobb mértékben degradáltak vagy diszpreferáltak egy lokális anti-engedélyező közvetlen hatókörében.⁹ Ez a kimenetel szembeállítaná őket az NPE-kkel, melyek az őket engedélyező operátorok hiányában nem csupán relatíve degradáltak, hanem szélsőségesen alacsony elfogadhatóságúak (l. pl. DRENHAUS et al. 2005; LIU–SOEHN 2009; MAYER et al. 2019; SCHAEBBICKE et al. 2021 kísérleti eredményeit).

2.3. Eredmények. A kísérletet teljesítő 36 résztvevő közül azoknak az adatait vetettük alá statisztikai elemzésnek, akik az alábbi két szűrőfeltétel közül legalább az egyiknek megfeleltek: 1. a JK, RK és RT kondíciók összesen tizenöt, egyértelműen magasnak illetve alacsonynak várt elfogadhatóságú mondatának megítélése során legfeljebb három, az elvárttal ellentétes ítéletet adtak (a JK mondatok esetén az 1-es és 2-es, az RK és RT mondatok esetén a 4-es és 5-ös értékeléseket tekintettük az elvárttal ellentétesnek); 2. a JK mondatokra adott értékeléseiknek átlaga magasabb volt, mint 3, illetve az RK és RT mondatok átlagos értékelése – mindkét mondat típusban külön-külön – alacsonyabb volt, mint 3. E szűrőfeltételek alkalmazása után hat főt kellett kizárnunk.¹⁰

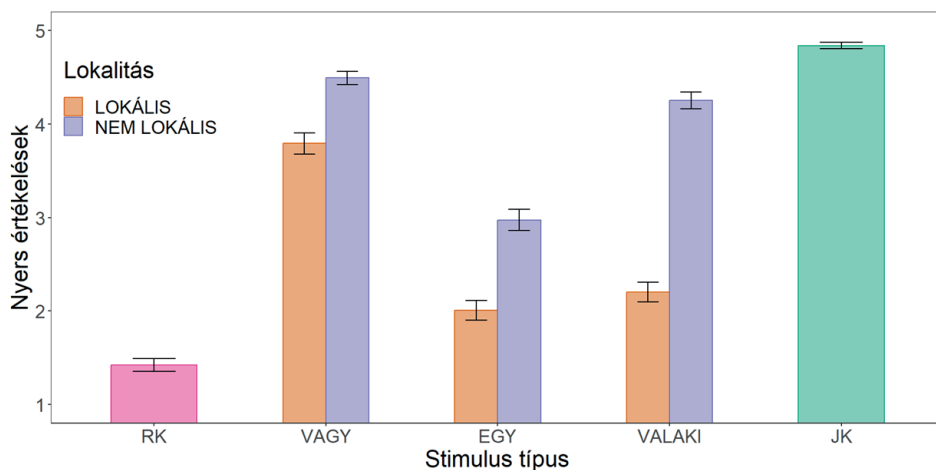
⁹ Ez az eredmény látszólag rokonítható volna LIU és SOEHN (2009) PPE-ket tartalmazó német mondatok elfogadhatósági ítéletekre épülő kísérletének egyes részeredményeivel. LIU és SOEHN kísérlete – mely általánosságban megerősíti, hogy a tagadás hatókörében álló PPE-k átlagos elfogadhatósága alacsony – egyes, a szerzők által PPE-ként kategorizált, szintaktikailag összetett idiomatikus kifejezésekről azt mutatja ki, hogy nem teljesen elfogadhatatlanok tagadás hatókörében. Ezt azonban a szerzők azzal magyarázzák, hogy az adott idiómákat a kísérlet résztvevőinek egy része feltehetőleg nem ismerte: ezt támasztja alá, hogy ugyanezeknek az idiómáknak az elfogadhatósága pozitív környezetekben sem volt jelentősen magasabb.

¹⁰ A weben keresztül végzett, nem felügyelt kísérletek a figyelmetlen kitöltés nagyobb veszélyével járnak, mint a személyes jelenléttel végzett kísérletek (MEADE–CRAIG 2012). A résztvevők

A kritikus és kontroll kondíciókra kapott nyers ítéletek átlagait az 1. ábra mutatja be. A statisztikai elemzés során – mely így összesen 30 résztvevő (11 nő és 19 férfi, 20–43 év közöttiek) adatait tartalmazta – a nyers ítéleteket az összes stimulusra adott válaszuk alapján résztvevőnként z-transzformáltuk.¹¹ A két kontroll kondíció (JK és RK), valamint a hat kritikus kondíció nyers és z-transzformált átlagait (szórásukkal együtt) a 2. táblázat tartalmazza.

1. ábra

A kritikus és kontroll kondíciókra kapott nyers ítéletek átlagai standard hibával

2. táblázat

Az egyes kondíciók nyers ítéleteinek és z-értékeinek átlagai (szórással)

Kondíciók		Nyers ítéletek	Z-értékek
KONTROLL	RK	1,42 (0,84)	-1,02 (0,52)
	JK	4,84 (0,40)	1,10 (0,32)
VAGY	LOKÁLIS	3,79 (1,40)	0,45 (0,81)
	NEM LOKÁLIS	4,49 (0,86)	0,87 (0,52)
EGY	LOKÁLIS	2,00 (1,31)	-0,65 (0,80)
	NEM LOKÁLIS	2,97 (1,40)	-0,06 (0,80)
VALAKI	LOKÁLIS	2,20 (1,30)	-0,55 (0,76)
	NEM LOKÁLIS	4,25 (1,11)	0,71 (0,66)

kizárási aránya az ilyen nyelvészeti kísérletek esetében nem ritkán 10-20% közötti (pl. SPROUSE 2011). Köszönjük az egyik anonim bírálónk erre vonatkozó kérdését.

¹¹ A z-transzformáció az egyes résztvevők skálahasználatának különbségeit normalizálja azáltal, hogy a nyers értékek helyett az adott résztvevő összes válaszában átlagától számított, a szórás egységében kifejezett távolságát adja meg.

A statisztikai elemzést az R (R Core Team 2022) program 1m e 4 csomagjával (BATES et al. 2015) végeztük. A kritikus mondatok z-értékeit egy lineáris kevert modellben elemeztük. A car csomag (FOX–WEISBERG 2019) anova függvénye alkalmazásával végzett visszalépéses elimináció eredményeként kapott modell egymással interakcióban lévő független változóként tartalmazta a PPE-típust és a lokalitást. A modell a következő random tényezőket tartalmazta: a kísérleti stimulusok mint metszéspont, a kísérleti személyek mint metszéspont, valamint a PPE-típus és a lokalitás tényezők interakciója mint a metszésponthoz tartozó random meredekség. A modell a PPE-típus ($\chi^2 = 43,940$; $p < 0,0001$), a lokalitás ($\chi^2 = 47,574$; $p < 0,0001$), valamint e két tényező interakciójának ($\chi^2 = 15,758$; $p < 0,001$) szignifikáns fő hatását mutatta ki. A fő hatások további vizsgálata céljából az lsmc csomag (LENTH 2016) megegyező nevű függvényével Holm–Bonferroni-korrekciót tartalmazó páronkénti összehasonlításokat végeztünk.

A páronkénti összehasonlítások tanúsága szerint a lokalitás tényező szignifikáns fő hatása abból származott, hogy mindhárom PPE esetében a NEM LOKÁLIS mondatok elfogadhatósága szignifikánsan jobbnak bizonyult a LOKÁLIS mondatok elfogadhatóságánál (LOKÁLIS VAGY vs. NEM LOKÁLIS VAGY: $t = -2,443$; $p = 0,0197$; Cohen-féle $d = 0,62$; LOKÁLIS EGY vs. NEM LOKÁLIS EGY: $t = -3,558$; $p = 0,0011$; Cohen-féle $d = 0,74$; LOKÁLIS VALAKI vs. NEM LOKÁLIS VALAKI: $t = -7,502$; $p < 0,0001$; Cohen-féle $d = 1,77$).

A PPE-típus tényezőjének szignifikáns fő hatása mögött az állt, hogy a három PPE elfogadhatósága sem a LOKÁLIS, sem a NEM LOKÁLIS kondícióban belül nem alakult egyformán. A LOKÁLIS kondícióban belül a VAGY és az EGY ($t = -5,772$; $p < 0,0001$; Cohen-féle $d = 1,37$), valamint a VAGY és a VALAKI ($t = 5,070$; $p < 0,0001$; Cohen-féle $d = 1,27$) elfogadhatósági szintjei is statisztikailag szignifikáns módon különböztek egymástól, míg csupán az EGY vs. VALAKI összehasonlítás nem mutatott ki szignifikáns különbséget ($t = -0,625$; $p = 0,53$; Cohen-féle $d = 0,13$). A NEM LOKÁLIS kondícióban sem volt azonos a három PPE elfogadhatósága: a VAGY és az EGY ($t = -5,676$; $p < 0,0001$; Cohen-féle $d = 1,37$), illetve az EGY és a VALAKI ($t = -4,347$; $p < 0,0001$; Cohen-féle $d = 1,00$) összehasonlítás esetében is szignifikáns különbség mutatkozott. Ebben a kondícióban is csak egyetlen olyan összehasonlítás volt, amelyben a statisztikailag szignifikáns különbség hiánya a mondatok hasonló elfogadhatóságára utalt: VAGY vs. VALAKI ($t = 0,973$; $p = 0,33$; Cohen-féle $d = 0,26$).

A PPE-típus és a lokalitás interakciója abból származott, hogy bár mindhárom PPE esetében a NEM LOKÁLIS mondatok szignifikánsan magasabb értékeléseket kaptak a LOKÁLIS mondatoknál, a NEM LOKÁLIS kondícióban az EGY elfogadhatósága (átlag: 2,97) a másik két PPE-hez viszonyítva (VAGY: 4,49 VALAKI: 4,25) számottevően alacsonyabb volt, a LOKÁLIS kondícióban pedig a VAGY mondatai (átlag: 3,79) jelentősen magasabb értékeléseket kaptak, mint az EGY (átlag: 2,00) és a VALAKI (átlag: 2,20) mondatai.

A LOKÁLIS mondatok az RK, illetve a JK stimulusokkal történő összehasonlításához egy a kritikus és a kontrollmondatok z-értékeit tartalmazó lineáris kevert modellt használtunk. A kritikus stimulusok vizsgálatkor alkalmazott elrendezést, azaz a PPE-típus és a lokalitás külön tényezőként való kezelését ez a modell nem

tette lehetővé, mivel a kontrollstimulusok nem rendelkeztek kétféle lokalitással. Ezért ebben a modellben a kétféle kontroll (JK, RK) és a hatféle kritikus stimulus (háromféle PPE-típus * kétféle lokalitás) egyetlen változó (stimulustípus) összesen nyolc szintjét alkotta.¹² A *c a r* csomag (FOX–WEISBERG 2019) anova függvényével végzett visszalépéses elimináció után kapott modell független változóként a stimulustípust, egyetlen random tényezőként pedig a kísérleti stimulusokat mint metszéspontot tartalmazta. A modell a stimulustípus szignifikáns fő hatását mutatta ki ($\chi^2 = 515,42$; $p < 0,0001$). A LOKÁLIS vs. RK, illetve JK összehasonlítások vizsgálatának céljából az *l s m e a n s* csomag (LENTH 2016) azonos nevű függvényének segítségével Holm–Bonferroni-korrekciót tartalmazó páronkénti összehasonlításokat végeztünk.¹³ Ezek eredményei azt mutatták, hogy az RK mondatok mindhárom PPE-típus LOKÁLIS mondataitól szignifikáns módon különböztek (RK vs. LOKÁLIS VAGY: $t = -11,255$; $p < 0,0001$; RK vs. LOKÁLIS EGY: $t = -2,794$; $p = 0,0436$; RK vs. LOKÁLIS VALAKI: $t = -3,580$; $p = 0,0090$). A LOKÁLIS és a JK stimulusok páronkénti összehasonlításai azt mutatták, hogy mind a LOKÁLIS VAGY ($t = 5,056$; $p = 0,0002$), mind a LOKÁLIS EGY ($t = 13,516$; $p < 0,0001$), mind a LOKÁLIS VALAKI ($t = 12,730$; $p < 0,0001$) kondíciók stimulusaira adott értékelések szignifikánsan különböztek a JK mondatok megítélésétől.

A hatásméreték 95%-os konfidenciaintervallumának kiszámításához az *M B E S S* csomag (KELLEY 2007b) *ci.smd* függvényét használtuk. A három PPE-típus LOKÁLIS vs. RK hatásméreteinek összehasonlításai mindhárom esetben nagyobbak bizonyultak a várt, legfeljebb 0,5 Cohen-féle d mértékű különbségnél. Míg a LOKÁLIS EGY és az RK (Cohen-féle $d = 0,53$, 95%-os konfidenciaintervallum: 0,31–0,77), valamint a LOKÁLIS VALAKI és az RK (Cohen-féle $d = 0,72$, 95%-os konfidenciaintervallum: 0,48–0,95) különbségek hasonló méretűek voltak – és így hatásméretük konfidenciaintervallumai átfedtek –, addig a LOKÁLIS VAGY vs. RK különbség (Cohen-féle $d = 2,16$, 95%-os konfidenciaintervallum: 1,87–2,44) annyival nagyobbak bizonyult a másik két különbségnél, hogy hatásmérete konfidenciaintervallumának nem volt a másik két összehasonlítás konfidenciaintervallumaival átfedő tartománya.

A LOKÁLIS vs. JK kondíciók összehasonlítása során kapott hatásméreték mindhárom esetben jelentős mértékben meghaladták az előzetesen várt legalább 0,8 Cohen-féle d mértékű különbséget. Azonban – a fenti LOKÁLIS vs. RK összehasonlításokkal párhuzamosan – amíg a LOKÁLIS EGY vs. JK (Cohen-féle $d = 2,88$, 95%-os konfidenciaintervallum: 2,56–3,20) és a LOKÁLIS VALAKI vs. JK (Cohen-féle $d = 2,83$, 95%-os konfidenciaintervallum: 2,51–3,15) különbségek mérete hasonlóknak bizonyult – így hatásméretük konfidenciaintervallumai átfedést mutat-

¹² A kritikus mondatok a kontrollokat nem tartalmazó korábbi modellben történő statisztikai elemzését egyrészt a kísérleti elrendezés minél szorosabb követése, másrészt a kontrollokkal kiegészített modell páronkénti összehasonlításainak magas számából adódó túlkorrigálás veszélyének kiküszöbölésére való törekvés motiválta.

¹³ A kontrollstimulusokat is tartalmazó modellen elvégzett páronkénti összehasonlítások a kritikus mondatok összehasonlításakor ugyanazokat az összehasonlításokat találták statisztikailag szignifikánsnak, mint a fentebb bemutatott, csak a kritikus stimulusokat tartalmazó modell páronkénti összehasonlításai.

tak – addig a LOKÁLIS VAGY és a JK összehasonlítás (Cohen-féle $d = 1,07$ 95%-os konfidenciaintervallum: 0,83–1,31) által feltárt különbség mérete annyival kisebb volt, hogy a hatásméret konfidenciaintervalluma nem fedett át a másik két PPE és a JK mondatok különbségének konfidenciaintervallumaival.

(Folytatjuk.)

SURÁNYI BALÁZS – GULÁS MÁTÉ
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Az igekötős funkciócsoportok konstrukciós mintázatairól

(Az *el-* igekötős igék alapján)

1. rész

„Mindazonáltal a nyelv nagyszerű – s még nagyszerűbb tökéletlenségében... Ezért mikor a nyelv tökéletességének áldoztok, érdemes híveim, áldozatok a tökéletlenségének is.” (Su-La-Ce: Reggeli beszélgetések Lin-csi apát kolostorában. Közreadja Sári László. Írás Kiadó, Budapest, 2005. 47.)

1. Problémafelvetés. Dolgozatom tárgyának áttételes ihletője a mottóul választott gondolat a nyelv kettős természetéről, tökéletességéről (szabályosságáról), tökéletlenségéről (szabálytalanságáról). Forrása a Peking melletti Lin-csi helység nevét felvevő szerzetes, filozófus, aki a 9. században élt, és aki jó érzékel tapintott rá a nyelvészet művelőit szinte a mai napig foglalkoztató jelenségre, a szabályosság és az attól eltérő „kivételek” meghatározásának, a két típusba tartozó nyelvi elemek besorolásának nehézségére és egyben izgalmas voltára. A nyelvhasználatot a középpontba állító irányzatok (funkcionalista és kognitív nyelvészet) az ezredforduló tájától közelíteni kezdték a két pólus közötti távolságot; egyfelől hangsúlyozva, hogy a rendszerszerű összefüggések körébe nem tartozó formák is betöltik a szükséges kommunikációs funkciókat, másfelől felhívva a figyelmet a szabályos és szabálytalan pólusok között levő átmenetekre. GIVÓN gondolatával összegezve az előbbieket, „a nyelv nem gép, a nyelvben jelen van a magas fokú szabály általi irányítottság, de a rugalmasság, fokozatosság és a változatosság szintén, az adaptivitás által motiválva” (GIVÓN 2001: 27, idézi H. VARGA 2014: 54; a szabályosság-szabálytalanság újabb értelmezéseiről magyarul: KIEFER 2002; H. VARGA 2014; KÁLMÁN 2019). Munkám közvetlen motiválói azonban eddigi, az igekötős igéken végzett elemzéseim voltak (SZILI 1995, 2023), amelyeknek forrása az adott igekötőknek A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz., 2: 86–361) által megadott jelentésállománya. A nagy anyag részletekbe menő feldolgozása során ugyanis azt kellett tapasztalnom, hogy a két morféma kapcsolódásában vannak olyan összefüggések, amelyek szabályosnak mondhatók, és vannak olyanok, amelyek ellenállni látszanak a regularizációnak. Utóbbi esetben szólnak a hagyományos megközelítések szóképzői funkcióról, aminek a következő megnyilvánulásait különítik el: a) az alapige nem létezik (*meghonosodik* – **honosodik*; *megnát-hásodik* – **nát-hásodik*; *megözvegyül* – **özvegyül* stb.); b) az igekötős ige vonzata az alapigéhez képest megváltozik (*ajándékozik vki vmit vkinek* – *megajándékoz vkit vmivel*; *pályázik vki vmire* – *megpályáz vki vmit* stb.); c) az igekötős ige jelentése az alapigéhez képest megváltozik: *fázik* – *megfázik*; *gondol* – *meggondol*; *nyugtat* – *megnyugtat* stb. (összegzésük: KIEFER–LADÁNYI 2000: 453).

Reményeim szerint vizsgálataim hozadékaként adalékokkal tudok szolgálni az előbbi, több tekintetben is kétséges felosztáshoz, legalább is annak első két pontjához. Az a) típusnál például az a kérdés merül fel, hogy mi magyarázza az alapige hiányát, a b)-nél, hogy az igekötőséggel együtt járó vonzatváltozás valóban „szabálytalan”, rendszerbe nem illő jelenség-e. Az eklektikus összetételű c) pontban foglaltakra nem térek ki az írásomban, mert a csoportot több szempontból is vitathatónak tartom. A *nyugtat* – *megnyugtat* tipikus aspektuspárok, tehát beilleszthetők lennének a *szépít* – *megszépít*, *lelkésít* – *fellelkesít*, *dühít* – *feldühít* stb. alkotta hosszú (és szabályos) aspektusképző sorba. A *megfázik*, *meggondol* jelentése valóban nem kompozicionális, de ez helyyel-közzel mindegyik igekötős igére igaz, arról nem beszélve, hogy nem társtalanok, közös szemantikai és egyéb jegyeket hordó családok tagjai. Csak jelzésként: a *meggondol* a *meg-* eredeti ’vissza, hátra’ jelentését őrzi, ami a J. SOLTÉSZ KATALIN által összegyűjtött, régies (+ jelű) formákat is tartalmazó lista alapján nem kevés igében fellelhető (J. SOLTÉSZ 1957: 30–32): *megad*_{3,4}, *megérkezik*_{1,2}, +*megeleszt*, +*megfelel*, *megfizet*_{1,2}, *megfordít*_{1,2,3átv,4átv}, *megfordul*_{1,2}, +*meghagy*, +*meghajt*, +*meghív*, *meghoz*_{1,2}, +*meghúz*, *megidéz*_{1,2}, *megjön*₁, *megkér*₃, +*megkíván*, +*megküld*, +*megmarad*, +*megmegy*, +*megtart*, +*megtartóztat*, +*megtávozik*, *megtér*₁, *megtérít*₁, *megtérül*, +*megtol*, +*megtorol*, +*megvált*, +*megvesz*, +*megvet*, +*megvisz*, +*megvon*. A *megfázik*-ről sem mondható, hogy nincs kapcsolat az alapige és az igekötős jelentése között: J. SOLTÉSZ, több más példát is említve, ok-okozati viszonyt feltételez köztük, ami megvan többek között a *meghűl*, *meghűt* alakokban is (J. SOLTÉSZ 1957: 48).

1.1. Elméleti keret, elemzési célok. Munkám jellegét tekintve empirikus; az *el-* jelentéshálójából vett négy funkciócsalád tagjaira támaszkodva vizsgálom a rendszerszerűség megvalósulásának módozatait, fokozatait a két morféma találkozásának mintázataiban. Elemzésemhez az elméleti keretet a konstrukciós nyelvtan szolgáltatta (bővebben KÁLMÁN 2014), amely a múlt század utolsó évtizedeiben kialakuló, az univerzális, formális törekvések ellenében kialakuló használatelvű nyelvészeti irányzatok egyike. Az irányzaton belül többféle elképzelés is létezik (CROFT 2001; DIESSEL 2015), alapelvei azonban egységesek: osztozik a kognitív nyelvészet nyelvtanértelmezésével, vagyis azt a beszélő mentális grammatikájaként fogja fel, amely a forma és jelentés (vagy funkció) tanult összekapcsolásából, párba állításából keletkező konstrukciók nagy mennyiségű hálója. Írásomban meghatározó teoretikusának, GOLDBERGENEK a későbbi konstrukciófelfogását osztom, amelyben megőrzi a korábbi alpmunkájának (GOLDBERG 1995) azon gondolatát, hogy a konstrukció a nyelv bármelyik szintjén és összetettségben létrejött forma-jelentés társulás, ahol a formai oldalhoz szintaktikai, morfológiai, prózódiai, a jelentés oldalhoz szemantikai, pragmatikai jellemzők tartoznak, de a kompozicionalitás hiányát már nem kéri rajta számon, vagyis minden forma-jelentés társulás konstrukciónak tekint (GOLDBERG 2006; 2013). Nyelvi megvalósulásainak – a dolgozatom szempontjából kiemelkedően fontos – sajátja, hogy eltérhetnek az általánosíthatóság, sematizálhatóság fokában.

Nos, az igekötős igék konstrukció voltához nem fér kétség, ahogy ahhoz sem, hogy igen gazdag, nagy típusgyakoriságot mutató szemantikai családokat alkotnak. Ez egyik biztosítéka annak, hogy erős, általánosítható konstrukciós mintázatokat

képezzenek. De – az eredeti problémafelvetésemre visszatérve – a „prototipikus (legáltalánosabb használatú, leggyakoribb) és fontos rendszerelemek” (TOLCSVAI NAGY 2017: 24) mellett léteznek azoktól különféle mértékben eltérők is, és ha az előbbieket vesszük viszonyítási alapnak, a feladattal együtt jár a prototipikus fokozatainak meghatározása a mintázatok között. Mint ismeretes, a prototípuselv értelmében egy bizonyos kategóriába a felismert tulajdonságok alapján soroljuk be a példányokat a családi hasonlóságot alapul véve. Az elv alkalmazása kimutatja, hogy vannak példányok, amelyek a kategóriabeli tulajdonságok zömének megfelelnek, vagyis prototipikusak, és vannak, amelyek kevésbé.

A vizsgálati módszeremről röviden: a szemantikai szempontok alapján homogén funkciócsoportba rendezett igéknek meghatároztam a konstrukciós mintázatait, mégpedig úgy, hogy párosítottam a bemenet, az igekötő és az alapige formai-szemantikai-szintaktikai tulajdonságait a kimeneti oldal hasonló jegyeivel. Terjedelmi okokból a szintaktikai változásokra csak a bemenethez képest eltérést mutató esetekben térek ki. Az így keletkezett konstrukciós mintákat a következő szempontok alapján taglaltam: 1. a konstrukciós mintázatok típusai, azok jellegzetességei; 2. az egyes mintázattípusok reprezentációi milyen arányt képviselnek a szóban forgó funkciócsoporton belül, vagyis milyen fokú a típusgyakoriságuk; 3. az egyes mintázatok milyen produktivitást mutatnak; 4. mi az összefüggés a lexikai aspektusfajta és a konstrukciós mintázatok között. A hangsúlyt az 1–3. pontokban foglaltak taglalására helyeztem, a 4. kérdés megfogalmazását a tárgyammal nem hagyhattam el, hiszen az igekötősség velejárója az aspektusképzés.

1.2. Használt fogalmak. A konkrét vizsgálatok előtt néhány felmerülő fogalom tisztázását szükségesnek tartom. A típusgyakoriság azoknak az elemeknek a számát jelenti, amelyek az adott konstrukciós mintázatban lévő üres helyen megjelenhetnek, vagyis lényegében azt mutatja, hogy egy mintázathoz hány szó tartozik. A nagy típusgyakoriság erős sémával jár együtt. A produktivitás LADÁNYI meghatározásában: „Azokat a sémákat, amelyeket a nyelvhasználók egy adott nyelvállapotban kisebb-nagyobb gyakorisággal alkalmaznak új szavak és szóalakok létrehozására, termékeny vagy produktív morfológiai sémáknak nevezünk” (LADÁNYI 2017: 545). A produktivitás skaláris tulajdonsággal bír, fokozatai attól függenek, mekkora a valószínűsége az adott séma érvényesülésének.

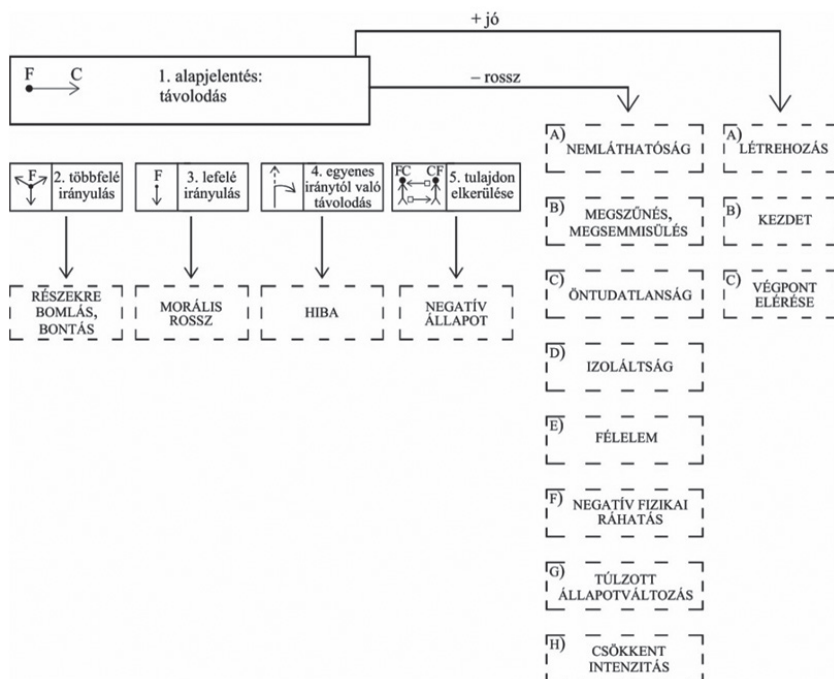
A 4. kérdés taglalásával kapcsolatban ki kell emelnem, hogy a kétféle aspektusfajta közül (grammatikai és szituációs vagy lexikai) én a lexikai, vagyis az ige szótári alakjában azonosítható aspektusosztályozásra, azon belül is SMITH öttagú felosztására (SMITH 1991) támaszkodom. Ebből tárgyamnál fogva a teljesítmények és az eredmények, közvetve pedig a cselekvések játszanak szerepet. A teljesítmények –statikus, +duratív, +telikus (végpontos) eseményszerűségek (*elfut, elvág, elsárgul*), az eredmények –statikus, –duratív, +telikus jegyeket hordanak (*elnémul, elhuny*). Amit a továbbiakra nézve fontosnak tartok hangsúlyozni: maga az eredményige nem duratív ugyan, de időbeliségét tekintve kétféle lehet: időbeli előzmény nélküli, amikor is az esemény hirtelen következik be és gyors lefolyású (*elájul, eltörik*), illetve időbeli előzménnyel rendelkező, amikor is az igekötős igével kifejezett végpont előtt létezik egy időben tartó folyamat, aminek a visszaadására nincsen az igekötőssel morfológiailag rokonítható lexéma. Ez ugyanakkor

nem jelenti azt, hogy más módon nem fejezhető ki az adott tartalom: *két hétig mázott, míg elérte a csúcot*. A –statikus, +duratív, –telikus cselekvésekről a szempontomból azt kell megjegyezni, hogy a magyar nyelvben nagyrészt átválthatók teljesítménnyé, azaz +telikus jegyűvé igeikötők segítségével: *fut – elfut az erdőig, sárgulnak a levelek – elsárgulnak a levelek*.

1.3. A vizsgált jelentésháló: valós és metaforikus jelentéscsoportok. Amint az az 1. táblázat celláiból kitetszik, a jelentéshálót a valós és metaforikus jelentések (folytatólagos és szaggatott cellák) családjára bontottam. A metaforizáció szerepének beemelése az utóbbi évtizedekben az igeikötőkről megjelent írásokban nem példa nélkül való (KUTI 1997; IMRE 1999; PÁLL 1999; SZABÓ 2000; GOTHÁRD 2004; TÓTH 2014; FAZAKAS 2015; PALÁGYI 2022). Megközelítem talán a metaforizáció nagyobb hangsúlyában, típusainak – egyedi és rendszerszintű – meghatározásában tér el az idézett tanulmányoktól. Az egyedi metaforizációban az absztrakt tartalom általában az igei fő konkrét jelentésére épül, az igeikötő kapcsolódásával azonban nem jön létre önálló, homogén szemantikai család. Az megtörténhet ugyanakkor, hogy több szinonim ige is metaforizálódik, és így együtt kerülnek közös funkciócsoportba. Az előbbi jelenségre példa az *elme*gy^{sávy} 'elfogadható' értelme, az utóbbira az *eloszlik, elbomlik, elporlik* részekre bomlást kifejező példányok, amelyeknek átvitt tartalma besorolható a 'fizikai megszűnés, megsemmisülés' családba.

1. ábra

Az el- igeikötős igeik jelentéshálója (SZILI 2023: 302)

A rendszerszintű metaforizációt két altípusra osztottam. A forrás- vagy célhelyek metaforizációja az *el-* kapcsolódásában elenyésző szerepet játszik (AZ ÁLLÁS TÉRBELI FIZIKAI ENTITÁS, AMELYNEK ELHAGYÁSA VAGY AMELYHEZ KERÜLÉS TÁVOLODÁS: *elhelyezkedik*, *elkerül*, *elszerződik*, *elszegődik* stb.), ezért az 1. ábrán nem is jelenítettem meg. Amint az a szaggatottan jelölt cellákból kitűnik, jóval jelentősebb hányadot képviselnek a képiséma-metaforák kiterjesztésével keletkezett csoportok (az 1. ábráról bővebben: SZILI 2023). A *képi séma* terminus először egyidejűleg LAKOFF (1987) és JOHNSON (1987) írásaiban jelenik meg. JOHNSON első definíciója szerint érzékeléseink és motorikus cselekedeteink ismétlődő dinamikus mintája, amely tapasztalataink koherenciáját és struktúráját biztosítja (JOHNSON 1987: xix). Vázlatosságuk, kidolgozatlanságuk miatt a rájuk épülő képiséma-metaforák nem nyújtanak részletekben gazdag képet a céltartományokról (KÖVECSES–BENCZES 2010: 227), mindössze információs keretül szolgálnak a fogalmi metaforákhoz: A BOLDOGSÁG FENT VAN (*felvidít, feldob, felvillanyoz*); A TUDÁS FENT VAN (*felvilágosít, felderít, felkutat*).

PALÁGYI LÁSZLÓ a metafora, analógia és a szemantikai megfelelések szerepét vizsgáló cikkében a metaforikus jelentések sematizációjának bizonyítékát abban látja, hogy vannak köztük olyan igekötős igék, amelyeknek nincs konkrét, nem metaforikus jelentése (PALÁGYI 2022: 28). Ilyenek nála többek között a *lemerül* (az elem) és a *lefagy* (a számítógép) alapigéi a 'passzívál, passzíválódik' csoportban. Az egyes metaforikus funkciócsoport produktivitását biztosító képiséma-metaforák kapcsán azzal egészíteném ki a gondolatát, hogy a metaforák az alapigéknek az adott fogalommal megfeleltethető körét vonzzák be a képzési folyamatba attól függetlenül, hogy azoknak van-e metaforikus használatuk vagy nincs, sőt léteznek-e mint önálló lexikai egységek (l. *felvillanyoz, felderít* 'derüssé tesz' értelemben).

2. Az egyes jelentéscsoportok konstrukciós mintázatai. Megelőlegezve a leírt következtetéseket, a kiválasztott homogén funkciócsoportok igéi a következőkben taglalt öt típushoz rendelhető mintázatot alkotnak.

2.1. Az igekötő és a szemantikaiarculat-meghatározó alapigék konstrukciós mintázata. Az egyes funkciócsaládok tagjainak nagyobb hányada valószínűsíthetően az igekötőtől és olyan alapigékből tevődik össze, amelyek kompatibilisek az igekötő adott csoportra jellemző funkciójával, az alapige és az igekötős ige azonos vonzatokkal épül a szintaktikai szerkezetekbe. Az *elbont, elvág, elfűrészel, elválk* igékkel illusztrálva: 'a részekre bomlás, bontás' funkcióban az alapigék egyaránt valaminek a részekre válását, bontását fejezik ki, vonzatuk tranzitív igék esetében a tárgy, intranszitiv igéknél alany, ami az igekötős változatban is megmarad. Ugyanez történik az 5. funkciócsoportba tartozó *lop – ellop* esetében: *szénát lop a szomszédjától – ellopja a szénát a szomszédjától*. A típus konstrukciós sémája tehát a következő (az *x* az adott jelentésre, az *y_{1,2,3}* a lehetséges vonzatokra utal, amelyek funkciócsoporttól függően főként nominatívusi, accusatívusi és latívusi ragok, illetve ezek kombinációja lehet):

igekötő _{x jelentés} + alapige _{x jelentés, y_{1,2,3} vonzat} → igekötős ige _{x jelentés, y_{1,2,3} vonzat}
--

TOLCSVAI NAGY GÁBOR kognitív értelmezésében a konstrukció kimeneti oldala, az új kompozitum „két viszonylag jól elkülönülő egységből áll, mindkettőnek saját feldolgozható jelentése van, s e két jelentés meghatározott módon kapcsolódik össze”, mégpedig úgy, hogy egy sematikus szemantikai szerkezetű komponenst kidolgoz egy részletes szemantikájú, ami azzal jár, hogy a dominánsabb hatást a „részletes szemantikájú” összetevő fejt ki (TOLCSVAI NAGY 2006: 213). Máshol ugyanerről ezt írja: „A kölcsönös jelentéskidolgozás során az ige nagyobb mértékben dolgozza ki a nála sematikusabb jelentésű igeikötő szemantikai tartalmát, mint fordítva (ugyanakkor az igeikötők jelentése más grammatikai elemeknél általában kevésbé sematikus, azoknál gazdagabb tartalmú)” (TOLCSVAI NAGY 2015: 72, 2017: 625). Megjegyzem, a folyamatot ZSIRAI MIKLÓS is hasonlóan képzeli el, csak alapszó-besugárzásnak, irradiációnak nevezi, amelynek során úgy nyer új tartalmat az igeikötő, hogy azt „az alapszó sugározza beléje a maga jelentéskategóriájának, egyéniségének megfelelően” (ZSIRAI 1945: 4).

Prototipikus igékből álló konstrukcióknak a következők alapján tekintem őket: az egyes alapigék meghatározó szerepet játszanak az adott funkciócsoport jelentésének kidolgozásban; feltételezhetően a legmagasabb típusgyakorisággal rendelkeznek a csoporton belül (bár ezt a hipotézist a konkrét vizsgálatok megcáfolhatják); az alapige és az igeikötős cselekvés – teljesítmény aspektuális párt alkotnak; az alapige vonzatstruktúrája nem változik az igeikötő kapcsolódásával. Hogy a prototipikus jelleg, a szabályos mintázat, a típusgyakoriság együtt jár-e a produktivitással, ugyancsak a részletes vizsgálatok dönthetik el.

2.2. Az igeikötő és a részleges szemantikai kompatibilitású alapigék konstrukciós mintázata. Ennek az altípusnak az elkülönítését azok a funkciócsaládokon belüli igék tették szükségessé, amelyekre nem lehetett ráhúzni teljes mértékben az alapigének a jelentéskidolgozásban játszott szerepéről elmondottakat. Illusztrálva: a 'pénz, tulajdon elkerülése a forrásszemélytől' funkcióban az *elkölt, elpazarol, elajándékoz, elherdál* mellett ott vannak az *elkártyáz, elszórakozik, elfüstöl, elszik, elnőzik* stb. is. Az utóbbiaknál az alapigék eseményszerkezetének csak egy szegmense kompatibilis az igecsoport aktuális funkciójával, jelen esetben az érték, vagyontárgy mozgatásával. A *kártyázik* szemantikai-grammatikai vonzata lehet valamilyen vagyoni entitás, pénz, értéktárgy stb. inessivusi ragos alakja: *pénzben/nagy tételben kártyázik*. Ha tehát valaki kártyázással veszít, annak az a következménye, hogy eltávolodhatnak, elkerülhetnek tőle a javai, azaz *elkártyázza a javait*. Hasonló ok-okozati viszony van az *szik, szórakozik, füstöl* jelentése és a pénzköltés között. Az igeikötővel társuló alapigék körét itt tehát ennek a közös jegynek a megléte rajzolja meg, és az újabb és újabb példányok létrejötté analógiás folyamat, amit PALÁGYI így jellemez: „minél több példány tartozik egy csoporthoz, maga a konstrukciós jelentés annál több közvetett összeköttetési ponttal rendelkezik a nyelvi hálózatban a potenciális alapszavakhoz” (PALÁGYI 2022: 41). Miképpen a sémában nyomon követhető, az alapige vonzatszerkezete átalakul, illeszkedik a szemantikaiarculat-meghatározó típuséhoz: *hízeleg a barátjának a kabátjáért – elhízelgi a kabátját a barátjától*. Sémával:

$\text{igekötő}_{x \text{ jelentés}} + \text{alapige}_{x \text{ jelentésszegmense, bármely vonzat}} \rightarrow \text{igekötős ige}_{x \text{ jelentés, } y_{1,2,3} \text{ vonzat}}$
--

Az ide tartozó igék aspektuális megítélése nem egyértelmű: ha abból indulunk ki, hogy a cselekmény \rightarrow teljesítmény átalakulás nem érinti az alapige szemantikáját, csupán aspektuális jegyekkel bővíti ugyanabban a szintagmában (*írja a levelet – megírja a levelet*), azt kell mondanunk, hogy az igekötővel új, eredmény értékű lexéma született, amely más vonzattal épül a mondatba, mint az alapigéje, és legfeljebb az igekötős változat tartalmát feloldó szintagmával hozható létre cselekvés – teljesítmény pár: *János szeret internetezni – *János szeret elinternetezni; János internetre költi a pénzét – János elinternetezi a pénzét*.

Summázva a példányoknak a prototipikus szemantikaiarculat-meghatározó mintázattól eltérő tulajdonságait: alapigéjüknek nem a teljes jelentésszerkezete kompatibilis a funkciócsoportéval; az alapige és az igekötős nem alkot egyértelmű cselekvés – teljesítmény párt; az igekötő kapcsolódása az alapige vonzatstruktúrájának átalakulásával, a prototipikus mintához való illeszkedéssel jár együtt.

2.3. Az igekötő és a nem prototipikus alapigék konstrukciós mintázata.

Az ÉrtSz. igeállományának vizsgálata során előtérbe került egy kisebb tömörülés, amelynek alapigéi „szótározható”, önálló lexémák ugyan, de nem mindenben felelnek meg a prototipikus igékről szóló állításoknak (TOLCSVAI NAGY 2017: 314–329). A lehetséges okok: túlzottan sematikus eseményszerkezettel rendelkeznek, következésképpen számos jelentésük lehet: *tesz, vesz*. A MCARTHUR–ATKINS szerzőpáros „üres” igéknek mondja őket, és az angolban a *get, put, take* lexémákat sorolja ide (1974: 6). A magyar szakirodalomban több elnevezéssel is illetik őket, így „könnyű ige” (FORGÁCS 2015), funkcióige (HRENEK 2016), és – érthető módon – a szókapcsolatokkal összefüggésben tárgyalják őket.

Adataim alapján hasonló szintaktikai viselkedés jellemzi a kevés szemantikai elemű, egy-egy részmozgást, mozgásmozzanatot megjelenítő igéket. Az ide tartozó alakok körének pontos megállapítása kiterjedtebb vizsgálatot igényelne, de valószínűsíthetően ide sorolhatók a következők: *akaszt, bocsát* (‘enged’), *csíp* (‘megfog’), *csap I., III., ér¹, fér, foglal, hagy, hatol, helyez, jut I., kap* (‘megfog’), *kerül, köt* (‘vmihez erősít vmit’), *vet* (‘dob’), *hatol, húzódik, kaparint, kerül, ragad II.* (‘megfog’), *ránt, rekeszt, ront, szán, települ, tér, vet, vetet, von*. Megjegyzem, csoportjuk az egyes igekötőknél nagyrészt fedi az előbbi listát, legfeljebb néhány eltérés tapasztalható köztük az igekötők funkcióitól függően: a *tér* ige például ritkán vonzza a *fel*-t, a *települ*, a *ront* pedig (támad értelemben) az *el*- irányjelentését stb.

Mind a túlzottan sematikus, mind a kevés szemantikai elemű típus tagjainak sajátja, hogy bővebb kidolgozottságot kívánnak, nem alkothatnak például csak alanyból és igei állítmányból álló mondatokat (1–2. mondatok), használatukhoz szükséges a tárgy, a cél- és forráshelyek stb.) jelenléte. Mozgásokról, irányulásokról lévén szó, az iménti lista intranszítív alakjai leginkább lativusi vonzatot kívánnak (3. mondat), a tárgyasak tárgyat és ugyancsak lativusi határozót (4. mondat), amivel telikus, vagyis végpontos eredményszerkezetekké válnak. Ez azt jelenti, hogy az igekötős származékok, illetve az alapige + lativusi határozó alkotta szerkezetek aspektuális értéke szórendi kötöttségekkel, de megegyezik (3–5. mondatok).

Szemantikai tekintetben a részletező, több elemből álló vagy a sematikusabb, végpontos konstrukciók kettősét hozhatják létre: *egy másik fogásra akasztotta a kabátját – elakasztotta a kabátját; a fiókba tette a pénzét – eltette a pénzét*. Hozzáteszem, a 3–5. mondatokról szóló megállapítás igaz a 'távolodás' alapjelentés szemantikaiarculat-meghatározó ígéire (7–8. mondatok) azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy az alapigék ott csak az alanyukkal is megjelenhetnek (6. mondat).

1. *János ért.
2. *János vett.
3. János egy útelágazáshoz ért.
4. János vett egy almát a kosárból.
5. János elért egy útelágazáshoz.
6. János futott.
7. János a megállóhoz futott.
8. János elfutott a megállóhoz.

Az alapigék feltételezhetően zárt, nem nagy típusgyakoriságú osztályt alkotnak annak ellenére is, hogy közülük több metaforizáción mehetett keresztül, így akár a 2.5. típushoz is kapcsolható. Utóbbi esetben az eredeti motiváltságuk az idők folyamán – különböző mértékben –, de elhomályosult: *elveti a követ – elveti az ötletet; elcsapta a labdát – elcsapják a munkahelyéről*. Ahogy a fentiekben kifejtettem, az alapigék lativusi határozókkal alkothatnak eredményszerkezeteket, az igekötős változatok szintaktikai konstrukcióiban pedig a forráshelyek *honnan?*, a célhelyek *hova?* kérdésre felelő lativusi ragot vesznek fel, a trajektorok tárgyi vagy alanyi szerepet töltenek be: *a fogasról a szekrénybe akasztotta a kabátot – elakasztotta a kabátot a fogasról; egy magyar családhoz került – elkerült egy magyar családhoz*. A csoport példányai tehát az alábbi sémába foglalhatók:

$\text{igekötő}_{x \text{ jelentés}} + \text{nem prototipikus alapige}_{\emptyset, \text{acc., lativusi vonzatok}} \rightarrow \text{igekötős ige}_{x \text{ jelentés, y}_{1,2,3} \text{ vonzat}}$
--

A prototipikusnak tekintett első típusbeliektől eltérő jegyeiket tekintve ugyanazt állapítható meg róluk, mint a 2.2. alpont példányairól azzal az újabb távolító jeggyel, hogy alapigéik csak szókapcsolatokban fordulhatnak elő.

(Folytatjuk.)

SZILI KATALIN
Eperjesi Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Samádát üt

1. A Magyar Nyelv 90. évfolyamában GREGOR FERENC több szótörténeti adatot közöl, köztük az alábbiakat is (1994: 126): „*samáda* 'Schamade' – 1704: » ... mind commendáns *samadát* üttetett s az lövés mind az két részről megszűnt« (Gyulai 227), »Látván Salenbourg, hogy meg nem tarthatja, *samadát* üttetett, feladta az citadellát« (uo. 230)».

GREGOR – a tanulmány jellegéből fakadóan – csak az adatokat közli, nem nagyon próbálkozik a lexéma jelentésének feltáráásával. Ez abból is jól látható, hogy a legtöbb régi szóalaknak a jelentését magyarul adja meg (pl. *sallarium* 'fizetés, bér'), itt azonban csak a *samáda* szó német előzményét közli értelmezésként. Másrészt az is elkerüli figyelmét, hogy mindkét nyelvtörténeti adatban ugyanaz az ige szerepel a *samáda* lexéma mellett, ami azt a gyanút kelti, hogy itt igazából nem pusztán egy mai nyelvünkben már elő nem forduló lexémával van dolgunk, hanem egy kiveszett szólással is: *samadát üt/ütetett*. A továbbiakban ennek a lexémának és a hozzá kapcsolódó szólásnak a jelentését és eredetét fogom feltárni.

Az már GREGOR közléséből is látszik, hogy a *samáda* kifejezés valamiféle katonai műszó lehet, s a harc felfüggesztéséhez kapcsolódhat. Még jobban megérthetjük a lexéma használatát az előbbi két rövid részlet tágabb kontextusából. Mindkét idézet Gyulai Ferenc gróf 1703–1704 között írott naplójából való, az első bővebben így szól: „16. Septembris. Éfélkor az francia rajtunk jöven, egy oldalát el akarta töllünk az városnak nyerni, kivel virradtig puskáztunk. Mind az két részről sok ember esett el. [...] Az városnak egy oldalán már olly prést(!) lött volt az francia, hogy 15 szekér szélében elmehetett volna rajta és az mi bátyáinknak ágyúlövésit már elvette volt, kihez képest estvefelé Generál *Kribbaum* 500 svajczer és piemonti zoldáttal, item 200 hajdúval, óbester *Bagossi* urammal, ivriai gubernátor és jeles piemontézer tisztekkal magát az castélyban recipiálván, az egész regementeket, zászlóival együtt, az városon hagyta, sabandiai herczeg német óbesterét, *Salemburgot* hagyván commendánsnak, bizonyos condi(ti)ókat hagyván neki, hogy ha az francia megád és reááll, az várost adjuk fel. (Én is az regementtel vélle maradtam). *Saleburg* [sic!] mint commendáns *samadát üttetett* s az lövés mind az két részről megszűnt.” (Gyulai 1928: 227) [Új bekezdés.] „27. Septembris. Jó hajnalban az francia ostromnak indult az citadellának. Látván Salenbourg, hogy meg nem tarthatja, *samadát üttetett*, feladta az citadellát, magok is mind rabbá lettenek, mellyet mi az castélyból néztünk és mint vitték ki őket rabul, az zászlókat is azmint elszedték az regementektől.” (Gyulai 1928: 230)

A bővebb kontextusok is egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy ha valaki *samadát üttetett*, akkor azzal a harc, illetve az általa védelmezett állások feladását fejezte ki. A kifejezésben szereplő *samáda* főnév a magyarba feltehetőleg a németből került (ném. *Schamade* 'a megadás jelzése'), oda pedig a franciából (fr. *chamade* 'ua.'). A francia kifejezés a Duden Online Wörterbuch szerint az olasz *chiamata* 'kiáltás, hívó/kiáltó hang/szó' főnévre megy vissza, végső forrása pedig a latin *clamare* 'kiabál, kiált' ige (<https://www.duden.de/rechtschreibung/Schamade>).

2. RÖHRICH Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten című munkája szerint a régi harcászati műszó a németben a 17. század végétől mutatható ki. RÖHRICH elsőként egy 1709-ben született munkából idézi: „Hierauf war man resolviret, den Wall ebenfalls zu stürmen, als der Feind an allen Attaquen (sic!) die *Chamade schlug* [kiem. tölem – F. T.] und weiße Fahnen, als Zeichen der Übergabe, aussteckte” ’erre fel elhatározták, hogy megrohamozzák a falat is, mikor az ellenség a sok roham hatására *samádát üttetett*, és fehér lobogókat tűzött ki a megadás jeleként’ (RÖHRICH 1992: 1300). A fentebb Gyulai Ferenc naplójából való adatok szintén a 18. század legelejéről származnak, ez azt bizonyítja, hogy ugyanebben az időben már a magyarban is ismerték és használták a kifejezést. Ez nem is meglepő, hiszen a katonai nyelvben igen erős volt a német hatás, ráadásul mindkét esetben osztrák császári csapatok adják meg magukat a franciáknak, s egy német ezredes¹ adja ki a parancsot, hogy dobpergéssel jelezzék a város, illetve a későbbi alkalommal a citadella feladását.

A *Schamade* főnév leggyakrabban a *schlagen* ’üt’ ige mellett fordul elő a németben, hiszen a megadást többnyire dobpergéssel jelezték, ám előfordult az is, hogy trombitával adtak jelet, innen a *Schamade blasen* ’samádát fúj’ kifejezés a németben. Nemcsak maga a *Schamade* főnév lehet egyébként átvétel a franciából, hanem az egész harcászati kifejezés is, hiszen ott is ugyanígy hangzik: *battre la chamade* ’megadja magát, kapitulál’ (vö. PÁLFFY 2002: 219), ám ez nem szükségszerű, hiszen tudjuk, hogy számos esetben a közös szemléletmódból alakulnak ki két nyelv közötti frazeológiai ekvivalensek. Mivel itt a motivációs háttér, azaz a harc feladásának dobpergéssel való jelzése ugyanaz volt a különböző nemzeteknél, a teljes frazeológiai ekvivalencia párhuzamosan is kialakulhatott úgy, hogy csak maga a *chamade* komponens származik a franciából, de a mellette levő ’üt’ jelentésű ige minden vizsgált nyelvben az említett hadi szokás miatt került a kifejezésbe. A kifejezés egyébként megtalálható a svájci németben is: *er schlot Schamadi* ’megadja magát’ (vö. RÖHRICH: uo.), sőt BIERICH szerint (2012: 91) régebben megvolt az oroszban is (*бить шамад*). Itt is nehéz volna eldönteni, hogy az orosz kifejezés a német vagy a francia szólás tükörfordítása-e, vagy a francia *chamade* felhasználásával az azonos szemléleti alap nyomán jött létre. A Pallas nagy lexikona szerint (4: 265) azonban a *chamade* mint jelzés szokásban volt a spanyol és olasz seregeknél is: ezzel kért fegyverszünetet halottainak összeszedésére a harctéren visszaszorított fél. A lexéma emellett az angolban is megvan (*chamade* [e.: [ʃəˈma:d]]), így összességében az a valószínűbb, hogy az orosz kifejezés sem tükörfordítás, hanem a franciából indulva számos nyelvben párhuzamosan alakulhatott ki a fordulat (vö. FORGÁCS 2021: 383).

A magyar *samádát üt* is lehet közös szemlélet eredménye, de – tekintettel a magyar katonai nyelvet ért igen erős német hatásra – ebben az esetben talán joggal számolhatunk tükörfordítással is. A magyar adatokban a fentebb említett óbester parancsolja meg a feladás jelzését, ezért találjuk az idézett szövegrészekben a műveltető igealakot (*samádát üttet*). Azaz ha itt arról volna szó, hogy az ostromlott csapatok jelezték a harc feladását, akkor itt is az állna, hogy *samádát ütöttek*.

¹ A parancsnok neve bizonytalan, hiszen három alkalommal is előfordul az idézett szövegben, de mindháromszor némileg eltérő helyesírással: *Salemburg* ~ *Salenburg* ~ *Saleburg* (ez utóbbiból feltehetően csak elmaradt a nazális, de hogy az *-m-* vagy *-n-*, azt nem tudjuk biztosan). A napló szeptember 18-ához fűzött bejegyzésében ráadásul egy negyedik változat is feltűnik: *Sallenburg*.

3. Érdekes ugyanakkor, hogy a Gyulai gróf naplójában fellelhető *samáda* alak írás-módja régibb nyelvünkben nem volt általános. A szóvégi *-a* jelenléte ebben az alakban feltehetően azzal függ össze, hogy Gyulai a németből ismerte a kifejezést, hiszen a szövegből is az derül ki, hogy német csapatok oldalán harcolt abban az időben. A német *Schamade* szóvégi *-e*-jének analógiájára használhatták a *samáda* változatot úgy, hogy a magyar szóalakban hangrendi illeszkedés történt a magánhangzó-harmónia jegyében.

Ugyanebben az időben használatban lehetett nyelvünkben a franciás *samád* vagy eredeti helyesírással *chamade* változat is, legalábbis erről tanúskodik MARKÓ ÁRPÁD egy tanulmánya, melyben egy az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában fellelt, addig ismeretlen kéziratot könyvecskéről számol be. Ez szerinte a legelső katonai műszótár, amely tekervényes latin címe szerint „a német és francia nyelvből vett és megmagyarázott hadi szakkifejezéseknek, katonai dolgoknak és elnevezéseknek jegyzéke a hadi mesterségben szorgalmasan, buzgón szolgálók számára” (MARKÓ 1959: 157).

A 208 kis oktáv lapnyi terjedelmű kézirat, amelyet szerzője Syllabusnak nevezett el, 1741. november 20-án készült el, s egy pontos katonai magyarázó műszótár, ABC sorrendben. „Szerzője kétségkívül művelt, több nyelvet értő és a katonai és műszaki szolgálatot alaposan ismerő ember, tiszt lehetett. A legelső szakkifejezés az »Abandonieren«, az utolsó pedig a »Zündruth«.” (MARKÓ: uo.) Ebben a munkában a *samáda* helyett a franciás *chamade* alakot találjuk: „*Chamade* [kiem. tölem – F. T.]: »Trombitálással való feladás, mely által a megszállott vár ... értelmet ad, hogy az ellenség kapitulálni akar s magát megadni s feladni akarja»” (MARKÓ 1959: 157). Hogy ennek ejtése a franciát követte-e [*famad*], vagy esetleg egy-*e* is állhatott-e a szó végén, azt nem tudhatjuk, de a kis szótárból látható, hogy a szerző a francia nyelvet is jól ismerte, számos francia műszó is szerepel a szótárban, pl. „*Fourage* »Lovak szüksége, abrak.«; *Gage*: »Sold. Hópénz. Fizetés.«”. Mindezek alapján valószínűnek látszik, hogy ő inkább a franciás [*famad*] alakot használhatta.

Ugyanezt az idegenszerűbb *chamade* alakot találjuk egyébként több 19-20. századi lexikonban és szakszójegyzékben is. A Pallas nagy lexikonát már fentebb említettem, de ez a forma található a Közhasznú esmeretek tára A' Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva című 1832-ben megjelent compendiumban (3: 102), vagy a Révai-lexikonban is (4: 395). De nemcsak lexikon-szócikkek vezérszavaként találjuk ezt a formát, hanem szövegbe ágyazva is, így például THALY KÁLMÁNNak a szomolányi csatáról szóló írásában is (1892: 16): „Wachtendonck elűzetése után csakhamar elérkezének a hegyszorulatból a kurucz ágyúk is és az erdőkből kétezer hajdú. Bercsényi ez utóbbiakat rohamra rendezé el a vár ellen, melynek kapuja belövetésére ágyúit lemozdonyoztatá. [Új bekezdés.] Ritschan Jablonczából – a melyben sem ágyú, sem eleség nem vala – e készülődést meglátván, *chamade-ot doboltatott* [kiem. tölem – F. T.] s kitzüzette a fehér zászlót. Parlamentair-t küldött ki és capitulálni kívánt, szabad elvonulhatást kérve Szokolczára. Bercsényi megtagadta ezt, fegyverlerakást s feltétlen megadást követelt.”

4. Érdekességként említsük meg, hogy a magyarban nem, de a franciában és a németben a kifejezésnek létezik átvitt jelentése is. A katonai szakkifejezésként kialakult fr. *battre la chamade*, illetve ném. *Schamade schlagen* ’jelzi, hogy feladja a harcot, kapitulál’ fordulatok pusztán a két komponens összeforrásra folytán váltak frazeológiai terminus technicussá. Ez a folyamat a primer frazeológizáló dás területére tartozik (vö. FORGÁCS 2021: 96–97). Gyakran megtörténik azonban, hogy nem idiomatikus

frazémák idővel figuratív jelentésváltozáson mennek át, s átvitt értelemre is szert tesznek. Történeti frazeológia című könyvemben (FORGÁCS 2021: 105–107) több ilyen, a *szekunder frazeológizálódás* körébe tartozó példát is bemutattam a sportnyelv köréből (*bedobja a törölközőt, árnyékra vetődik* stb.). Ugyanilyen metaforizációs folyamat figyelhető meg a két vizsgált kifejezés esetében is. A franciában ugyanis a *battre la chamade* kifejezés átvitt értelemben azt is jelenti, hogy 'vkinek kalapál a szíve' (vö. ECKHARDT – OLÁH 2001: 221).

A németben a metaforikus jelentés nagyon közel van az eredeti hadászati értelemehez, de csak *választékos* stílusban és *ritkán* használatos a DWDS szerint: '<átv.> meghátrál, feladja az ellenállását' (<https://www.dwds.de/wb/Schamade?o=Schamede>), pl. Beatrice ging stillschweigend über diesen kindischen Anwurf hinweg, und sie dachte auch nicht daran, so mir nichts, dir nichts *die Schamade zu schlagen* 'Beatrice csöndesen figyelmen kívül hagyta ezt a gyerekes vádaskodást, és még csak nem is gondolt arra, hogy csak úgy ukkmukkfukk meghátráljon' [Thelen, Albert Vigoleis: *Die Insel des zweiten Gesichts*, Düsseldorf: Claassen 1981 [1953], S. 895 – idézi a DWDS: uo.]

Erre az átvitt értelemre a németben már a 19. században is találunk példát. A GRIMM-szótár Friedrich Schiller 1782-ben született *Der Venuswagen* című költeményéből adatolja az átvitt értelmű kifejezést, de csak nagyon szűk kontextussal, ezért most kicsit bővebb szöveggel közlök magából a versből idézem:

Damen, die den Bettelsack nun tragen,
Ungeschickt zu weiterem Gewinst,
Matte Ritter, die *Schamade schlagen* [kiem. tőlem – F. T.],
Invaliden in dem langen Dienst,

Setzt sie (wie's auch große Herren wissen)
Mit beschnittner Pension zur Ruh,
Oder schickt wohl gar die Leckerbissen
Ihrer Feindin – Weisheit zu.

(Schiller 1962: 22)

A Vénusz-kocsi című költemény a szerelem, sőt inkább a bujaság hatalmát ecseteli, ennek során ír a költő – nem kevés iróniával – a megfakult fényű lovagokról, akik már feladják a harcot, mert belerokkantak a hosszú harcba, s most csekélyke javadalmazással „nyugállományba kerültek”.

A versnek Tandori Dezső magyarításában létezik irodalmi fordítása is. Ebben nincs meg a *samáda* komponens, de értelmileg végső soron visszaadja Schiller szövegét:

Hölgyeket, akik már nem aratnak
– Alamizsnát csak! azt is alig –,
Lovagokat, *akik lelohadtak* [kiem. tőlem – F. T.],
Hosszú szolgálat rokkantjait,

Elteszi (nagyúri módra) hitvány
Nyugdíjba; vagy ős-ellenfelét,
Bölcsesség-istennőt boldogítván,

Ráhagy pár ily csemegét.
(Schiller 1977: 17)

5. Végezetül említsük meg a *Schamade* kifejezésnek egy a német történelemben szállóigévé vált használatát. Ez az 1870. július 13-án megjelent ún. *emsi sürgöny*-höz (németül: *Emser Depesche*) kapcsolódik. Ez a távirati szöveg készítette a Második Francia Császárságot arra, hogy 1870. július 19-én hadat üzenjen a Porosz Királyságnak, és ezzel kiobbantsa a francia–porosz háborút. Az eredeti küldemény Heinrich Abeken titkos követségi tanácsos belső távirata volt, amelyet I. Vilmos porosz király Bad Ems-i nyaralóhelyéről küldött Otto von Bismarcknak Berlinbe, és amelyben leírta a franciáknak a spanyol örökösödéssel kapcsolatos követeléseit.

1870 elején ugyanis Bismarck közbenjárására a megüresedett spanyol trónt Leopold német hercegnek ajánlották fel, III. Napóleon francia császár és kormánya viszont aggodalmát fejezte ki Spanyolország és a Porosz Királyságot uraló Hohenzollern-ház esetleges szövetsége miatt. Franciaország tiltakozását követően Leopold 1870. július 11-én visszavonta szándékát a trón elfoglalására, ez már diplomáciai vereségnek számított Poroszország számára. A franciák azonban ezzel még nem elégedtek meg, és további biztosítékokat követeltek. 1870. július 13-án I. Vilmos porosz királyt az emsi Kursaal promenádján tett reggeli sétája során megállította a Poroszországba akkreditált francia nagykövet, Vincent Benedetti gróf, és ismertette vele azt a francia követelést, hogy a király garantálja, hogy soha többé nem engedi, hogy egy Hohenzollern herceg induljon a spanyol trónért. Vilmos ezt udvariasan, de határozottan elutasította, majd szóváltásuk után mindketten hűvösen távoztak.

Abeken tanácsos távirati jelentést írt az eseményről Bismarck számára Berlinbe, a király pedig felkérte Bismarckot, hogy tegyen közzé egy sajtóközleményt az eseményekről. Bismarcknak teljes szabadsága volt a sajtó megfelelő tájékoztatására, nem volt feladata Abeken eredeti jelentésének közzététele. Bismarck ezért úgy döntött, hogy alaposan megrövidíti a szöveget, kihúzva belőle Vilmos békéltető mondatait. A sürgöny szövegének megváltoztatása kapcsán hangzott el a történetírás szerint a *Schamade* lexémát tartalmazó szállóigévé vált kifejezés.

HALÁSZ IMRE Bismarck és Andrassy című tanulmányában így ír erről a Nyugatban (1913: 573): „A közlés alakja tehát Bismarckra volt bízva. Ő a sürgönyt az eredeti szövegnek körülbelől [sic!] egy ötödére rövidítette. Semmit sem tett hozzá, de kitörölte belőle a kevésbé lényeges stílári részeket és meghagyta csupán a rideg tényeket. A sürgönynek Abeken által fogalmazott eredeti szövege azt a benyomást tette az olvasóra, mintha a kérdés tárgyalásának Berlinben még talán folytatása lehetne. A rövidített szöveg úgy hangzott, mint egy ultimátum. »Früher klang es, wie eine Schamade, jetzt klingt es wie eine Fanfare!« – kiáltott fel lelkesülten Roon hadügyminiszter [a kiemelés tőlem való – F. T.]. S ezt a riadót másnap reggel elképedve olvasta egész Európa. (Chamade, katonai műszó,

² A mondat értelme a következő: 'Korábban úgy hangzott ez, mint samáda (azaz megadás), most viszont olyan, mint harci riadó!'. Egyébként úgy tűnik, HALÁSZ kissé pontatlanul idézi a mondatot, RÖHRICH ugyanis Bismarck emlékirataira hivatkozva közli a mondatot (1991: 1300), amely nála így hangzik: „vorher klang es wie Chamade, jetzt wie eine Fanfare”. RÖHRICH szerint ráadásul nem Albrecht von Roon hadügyminiszter, hanem Bernhard von Moltke gróf, a porosz haderő vezérkari főnöke szájából hangzott el az ominózus mondat.

mely a megadási szándéknak dobbal vagy trombitával való jelzését jelenti.) [Bekezdés.] Erre a rövidítésre mondták Bismarck ellenségei, hogy az emsi sürgönyt »meghamisította«. [Bekezdés.] A kocka tehát most már el volt vetve. A lavina megindult egyenesen ama cél [ti. a háború kirobbantása felé – F. T.] felé, melyet Bismarck elérni akart.”

6. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy régibb nyelvünkben katonai műszóként használatban volt a *samáda*, illetve franciásan *chamade* [e.: jamad] lexéma, melyet főként egy frazeológiai terminus technicus részeként találunk meg (*samádát üt/üttet*). Ezzel azt fejezték ki, hogy a hadat viselő felek egyike – általában dobpergéssel – jelzi, hogy feladja a küzdelmet. Ritkábban trombitaszóval is jelezték a vereség elismerését, ezért például a németben használatos volt a *Schamade blasen* ’samádát fúj’ fordulat is. A magyarban a kifejezést inkább csak katonai műszóként tudjuk kimutatni, s időközben – a hadászati szokások megváltozásával – teljesen el is tűnt, ám a francia és a német nyelvben szekunder frazeologizálódással létrejött a szólásnak átvitt értelmű használata is ’hevesen kalapál a szíve’, illetve ’megháttrál, feladja ellenállását’ jelentésben.

Kulcsszók: frazeológia, történeti frazeológia, történeti lexikológia, hadtörténet.

Hivatkozott irodalom

- BIERICH, ALEXANDER 2012. Zur Entwicklung der russischen Phraseologie im 18–20. Jahrhundert. In: FILATKINA, NATALIA – KLEINE-ENGEL, ANE – DRÄGER, MARCEL – BURGER, HARALD szerk., *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 83–112.
- DUDEN ONLINE = *Wörterbuch Duden Online*: <https://www.duden.de/woerterbuch> (2024. 08. 08.)
- DWB. = *Deutsches Wörterbuch von JACOB GRIMM und WILHELM GRIMM*, digitalisierte Fassung im Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, (<https://www.woerterbuchnetz.de/DWB>) (2024. 08.08.)
- DWDS. = *Der deutsche Wortschatz von 1600 bis heute. Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin. (<http://dwds.de>) (2024. 08.08.)
- ECKHARDT SÁNDOR – OLÁH TIBOR 2001. *Francia–magyar nagyszótár*. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2021. *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GREGOR FERENC 1994. Szótörténeti adatok. *Magyar Nyelv* 90: 122–126.
- Gyulai Ferenc 1928. *Gróf Gyulai Ferenc naplója 1703–4*. A cs. és kir. 5. gyalogezred tisztii könyvtárában volt 806. sz. eredetiről másolta Dr. Márki Sándor. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Hadtörténelmi Bizottsága. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs.
- HALÁSZ IMRE 1913. Bismarck és Andrásy. Politikai tanulmány. *Nyugat* 5: 570–586.
- Közhasznu esmeretek tára A’ Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva. 3. kötet. Canopus – Delphi. Wiegand Ottó könyvtáros, Pest, 1832.
- MARKÓ ÁRPÁD 1959. Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 3. közlemény. A XVIII. sz. magyar katonai nyelve. *Hadtörténelmi Közlemények* 6: 151–166.
- PÁLFY MIKLÓS 2002. *Francia–magyar kéziszótár*. 3., javított kiadás. Grimm Kiadó, Szeged.
- Pallas = *A Pallas nagy lexikona* 4. kötet. A Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest. 1893.

RévaiLex. = *Révai nagy lexikona* 4. kötet. Szerk. RÉVAI MÓR. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1912. [Hasonmás kiadás: Babits Kiadó, Szekszárd, 1995–1996. Elektronikus kiadás: Digitalmedia Hungary, Budapest, 2007. Elektronikus elérhetőség: 3–12, 14–15. <http://mek.oszk.hu/06700/06758.>]

Schiller, Friedrich 1977. = *Friedrich Schiller versei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Schiller, Friedrich 2013. *Gedichte. 1776–1788*. Edition Holzinger. Taschenbuch. Berliner Ausgabe.

THALY KÁLMÁN 1892. A szomolányi ütközet. *Hadtörténelmi Közlemények* 5: 1–27.

Samádát üt ‘to capitulate’

In older Hungarian usage, the lexeme *samáda*, or *chamade* [ʃamad] in a French style, was used as a military term, mainly as part of a phraseological terminus technicus (*samádát üt/üttet* ‘to beat the chamade/to have the chamade beaten’). It was used to express the giving up of the fight by one of the belligerents, usually by beating a drum. Less frequently, a trumpet blast was also used to signal an acknowledgement of defeat. For this reason, for example, *Schamade blasen* ‘to blow chamade’ was also used in the German language. The expression in Hungarian is more likely to be found only as a military term. At the same time, the figurative use of the saying in French and German was also created by secondary phraseologisation in the sense of ‘his heart is beating fast’ or ‘he is retreating, giving up his resistance’.

Keywords: phraseology, historical phraseology, historical lexicology, military history.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Néhány gondolat Zsirai Miklós utolsó évtizedéről

Zsirai Miklósról számos méltatást írtak nyelvészek. A jelen írás nem ezek számát gyarapítja. Az foglalkoztat, milyen okok vezethettek korai halálához. Horváth Mária írta egyik levelében: „Saját emlékeimben csak néha merül fel Zsirai fájdalmas arca, erőlködő kézmozdulata, szókeresése”.

Zsirai korán találkozott a gyász fájdalmával. Kisöccse és édesanyja korai halálát gimnazista korában követte édesapja elhunytja is. Így gyámot neveztek ki mellé az akkori törvények szerint: a mihályi Pintér Józsefet mint legközelebbi tekintélyes rokont. „Miklós bátyánk”-nak szólították a rokonok a neves nyelvészt is. Emlegette, hogy otthon ő sötétben is hazatalálna falujában. Amikor földije, a mihályiak meglátogatták budai otthonában, szívesen fogadta őket, kérdezve tőlük, mi újság van otthon.

1937. június 29-i érettségi találkozójukon (Sopron, Evangélikus Líceum) azt írta magáról az ilyenkor szokásos bemutatkozó összegzésben: „egészségem kifogástalan”. Az 1930-s évek második felében valósult meg régi álma: családi házat építhettek tágas

könyvtárszobával (szakkönyvgyűjtő szenvedélye közismert volt) Budán, az akkori Nóg-rádi utcában. Finnországból hozott nyírfacsemetéket, s ezeket ültette el kertjében, a finnek és Finnország iránti nosztalgia jegyében. Az örökölt mihályi földek eladásából származó pénzt budai családi házuk építésének befejezésére fordította. Ebben elfért egy tágas könyvtárszoba is. Csendes fekvésű, tágas családi házuk ideális volt számára.

Közbejött azonban Budapest ostroma 1944/45-ben. A család biztonsága biztosításának céljából ezt az időt családjával Mihályiban töltötte. Szülőfalujában rokon környezet vette körül. 1946 tavaszán írta köszönő levelét: „hálás szívvel gondolunk vissza a reánk halmozott sok szeretetre, jóságra”. Mihályi heteit okkal nyugtalanította azonban, hogy távollétükben vajon mi történhet családi házukban és könyvtárában. Balsejtelmé nem volt alaptalan. Mikor visszatértek a fővárosba, szembesült a lehangelő szomorú ténnyel: családi házuk használhatatlan volt az ágyúk belövései miatt, a könyvtárszoba átmenetileg istálló szerepkört kapva, könyvei szétszórva, ágyúkhöz alátétnek használva, s részben égetés nyomait viselték. Könyveinek egyes darabjait a Déli-pályaudvaron látta viszont: könnyeit kicsalta a látvány. Gondosan kezelt kéziratai, följegyzései jelentős részének eltűnése különösen is kedvét szegte. Másfél évig az egyetem Trefort utcai gyakorlógimnáziumának igazgatói lakásából átengedett másfél szobájában lakott a családjával. Azzal kecsgették, hogy segítik házának renoválásában, de ennek ára volt: ha követ bizonyos instrukciókat, például azt, hogy ha belép a kommunista pártba. Egyik irodalomtörténész egyetemi tanártársa, Waldapfel József rendszeresen vitt hozzá ideológiai szempontból aktuális orosz nyelvű kiadványokat, s elvárta, hogy kettesben megbeszéljék oroszul jól tudó nyelvész társával, amit olvasott. Szorult helyzetében lett végül is párttag. Házuknak a renoválása után, már a Rákosi-korszakban hoztak törvényt arról, hogy háromnál több szobás háza nem lehet a családoknak (kivételek persze voltak). Mit tehetett? El kellett adnia családi házat. Lakást vásárolt Budán az épület 2. emeletén, ahol külön könyvtárszoba nem volt. Könyvei halála után az OSZK tulajdonába kerültek.

A marrizmus veszélyének a finnugrisztika szinte külön célpontja lett. Lakó Györgyöt érdemes idézni: „1949 tavaszán Beke Ödön, Zsirai Miklós, Kálmán Béla és jómagam ... idézést kaptunk a Magyar Tudományos Akadémia egyik termébe... Itt vád alá helyeztek bennünket ilyenféleképp: »Csak nemrég ért véget a nagy világgégés, melynek során 20 millió ember vesztette életét. A Szovjetunió mindent megtesz, hogy ez többé meg ne ismétlődhessék. Ennek ellenére a Szovjetunióknak ma is vannak ellenségei. Ilyenek az előttünk álló nyelvészek, akik még mindig nem vették át a Szovjetunió élenjáró nyelvtudományának, a marrizmusnak a tanításait. Ezért a Szovjetunióban megbírálták őket, kötelesek tehát önbírálatot gyakorolni, s egyben elismerni, hogy korábbi nyelvtudományi munkásságuk értéktelen; továbbá megfogadni, hogy a jövőben a nyelvtudományt a nagy MARR szellemében fogják művelni«” (SZATHMÁRI 2015: 78). Nem tagadták meg addigi munkásságukat. A légkör finoman szólva sem volt megnyugtató. Erős dohányos volt hadifogsága óta, s erről későbbi kórházi tartózkodásai idején sem mondott le mindig. Az idős mihályiak emlékeztek arra, hogy már kora reggel, tehát a reggelizés előtt szívta a cigarettát vendégfogadó rokonai házának a verandáján. Betegségének első jelei a háború után mutatkoztak (hova lett a korábbi „egészségem kifogástalan”?), s az említett jelek egyre sűrűbben jelentkeztek. Értésülesem szerint tünetei háttérben elsősorban az egyre fokozódó agyérelmeszesedés állhatott. 1952-ig azonban dolgozhatott még, dolgozott is. A pesti bölcsészkar dékánja volt, s a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak pedig elnöke 1944-

tól 1952-ig. Egészségi állapota azonban feltartóztathatatlanul romlott. Tanítványa, VERMES STEFÁNIA szerint a nehéz helyzetekben való „helyállásának gyötrelmei, lelkiismereti küzdelmei ásták alá szívének, idegrendszerének oly sokat kibírt egészségét” (HAJDÚ szerk. 1992: 49). Az olyan események is nyugtalanították, hogy mihályi rokonai, akiknél családjával időzött a frontátvonulás hónapjaiban, s akiket a Rákosi-években deportáltak a Hortobágyra, levelet írtak címére, közbenjáró segítségét kérve. A levelet persze nem kapta meg, de tudhatta, hogy ez az ÁVH tudomására jutott. Sejtette, hogy ennek lehetnek rá nézve is negatív következményei. 1949-ben „kitört” a marrizmus, s a vádlottak padjára került a hazai finnugrisztika, s ő is. De nem tagadta meg addigi, vádlóitól „polgári”-nak bélyegzett nyelvtudományi munkásságát. PAIS szerint „hogy ez így történt, az sokban Zsirai Miklósnak az igaz tudomány pátoszától áthatott s ezért még alkuba sem bocsátkozó magatartásán fordult meg” (MNy. 1959: 325). HUSZÁR TIBOR szerint „Zsirait a korabeli följegyzések szerint mindenki ... szükséges dekórumnak tartja ... s hogy párttag, ám ideológiai kérdésekben érintetlen tekintélyes szaktudós volt” (1955: 93, 102).

Utolsó éveiben életkedvét veszítve már csak a kötelességtudat hajtotta. Új témákba már nem fogott, új adatgyűjtésbe nem kezdett. A tanítványi visszaemlékezés szerint a betegség következtében a korábban lenyűgöző tanár is a múlté lett: „még visszajött, tartott néhány előadást, de tiszta roncs volt, árnyéka önmagának” (KULICS–TÖLGYES 1991: 62).

Összességében mindössze két és fél zavartalan évtized adatott neki. 1955-ben, 70 évvel ezelőtt hunyt el 63 éves korában.

Hivatkozott irodalom

- DOMOKOS PÉTER – CSEPREGI MÁRTA szerk. 1998. *125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Jubileumi kötet.* Urálsztikai Tanulmányok 9. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER szerk. 1992. *Zsirai Miklós emlékkönyv. Születésének 100. évfordulója alkalmából.* Urálsztikai Tanulmányok 5. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- HUSZÁR TIBOR 1955. *A hatalom rejtett dimenziói.* Magyar Tudományos Tanács 1948-1949. Budapest.
- KISS JENŐ 1995. *Zsirai Miklós.* (A múlt magyar tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KULICS ÁGNES – TÖLGYES ÁGNES 1991. *Kövek fognak kiáltani... Szerzetesvallomások.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1959. Zsirai Miklós. *Magyar Nyelv* 55: 317–327.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2015. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005).* Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- VERMES STEFÁNIA 1992. Zsirai Miklós a katedrán. In: HAJDÚ szerk. 1992: 45–49.

On the last decade of Miklós Zsirai's life

Miklós Zsirai was a Finno-Ugric linguist, academician, and the organizer of the Department of Finno-Ugric Studies in Budapest. His career was broken by the Marr era, and especially by the deterioration of his health. The study explains the reasons behind his early death at the age of 63.

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Herman József (1924-2005)*

Herman József egyszerre volt a magyar modern nyelvészet interdiszciplináris nyitottságának egyik teremtő alakja és emellett nagyon fontos pozíciókat betöltő kultúrpolitikus, az Aczél György irányította világban, akárcsak Popper Péter és sokan mások. Francianyelvész volt, aki az Eötvös Kollégiumban kezdett újlatin érdeklődését a Párizsi Egyetemen stabilizálta. Hosszú ideig volt az ELTE-n, majd több mint 10 éven át a Debreceni Egyetem Újlatin Nyelvészeti Tanszékének professzora. Ezután Párizsban egyetemi tanár és kultúrdiplomata volt: az UNESCO felsőoktatási igazgatója. Én akkor ismertem meg, amikor 1975-ben visszatért Franciaországból. Új feleségével, Erdélyi Ildikó pszichológussal és új családjával. Sok szempontból beilleszkedett és bekapcsolódott a pszichológiai életbe is; ennél fontosabb volt azonban, hogy a visszatérő értelmiségi szeretett volna valamilyen módon kapcsolatot teremteni saját szakmája, a nyelvészet fiatal nemzedékével.

Egyedül Kiefer Ferenc hazatéréséhez hasonlítható az az erőfeszítés, ahogy szemináriumokat és házi összejöveteleket kezdett szervezni. A szemináriumokat az Izabella utcai ELTE épület kicsiny földszinti kutatószobájában, a házi eseményeket pedig a frissen hazatért új öröklakásában a Szemlőhegyen tartotta. Arra törekedett a szemináriumokon és az összejöveteleken is, hogy megismerje, mivel foglalkoznak a fiatalok, és elültessen bennük egy-két furcsa új gondolatot. Az egyik ilyen furcsa új gondolat – s ezáltal kerültem én is viszonylag szoros személyes kapcsolatba vele –, hogy a nyelvészetnek kapcsolatokat kell létesítenie más társadalomtudományokkal, illetve a biológiával. Herman volt a nyelvészeti afáziakutatás egyik kezdeményezője, de ugyanúgy támogatója volt a nyelvfeldolgozás pszicholingvisztikai elemzésének, a gyermeknyelv kutatásának – elsősorban Réger Zita támogatásával –, és a magyar nyelvi változások kutatásának, amelyek kapcsán Kontra Miklós munkáit karolta fel.

Herman József különös ember volt, személyes stílusát tekintve is. Bizonyos helyzetekben, például az ELTE-n, ahol nem volt eléggé elfogadott, és valahol úgy érezte, hogy egy idegen közegben mozog, visszahúzódó, csendes személyiség volt a kari nyilvánosságban. Más helyzetekben azonban, ahol közel állt a hatalomhoz, rendkívül kezdeményező, nagyvonalú, a hivatal császára benyomását keltő ember volt, így az Oktatási Minisztérium Szalay utcai épületében, talán Pozsgai minisztersége idején, mint a Felsőoktatási Osztály vezetője, később pedig, mintegy 10 éven keresztül az MTA Nyelvtudományi Intézetnek igazgatója. Herman mint kultúrpolitikus nagyon sokat tett azért, hogy a fellazuló Kádár-kor valóban nyitottá váljon a modern világ nyugati eredetű tudományos elméletei és szellemi irányzatai felé. Ennek jellegzetes példája volt, amikor 1984-85-ben Budapesten lezajlott az 1975-ben megkötött Helsinki kölcsönös biztonsági megállapodás kulturális nyomon követő értekezlete. Ennek vezetője Herman József volt. Herman egész stílusára

* 2023-ban a Magvető Kiadónál megjelent *Árnyak* c. kötetemben több nyelvészről is írtam. Herman József is szerepelt a kéziratban, de a sok anyag miatt kimaradt a megjelent kötetből. Köszönöm a lehetőséget, hogy most megjelenhet.

jellemző, hogy ekkor mint westernizációs kultúrpolitikus becsempészi az utcai újságkínálatba a nyugat-európai és amerikai lapokat. Ettől kezdve lehetett Budapesten Newsweeket, Le Monde-ot stb. kapni, kezdetben ugyan csak néhány újságárusnál. A fontos mozzanat azonban az, hogy ezzel nyilván a pártvezetést győzte meg arról, hogy erre azért van szükség, hogy az utcán közlekedő, a létező szocializmussal szemben meglehetősen sok kételetyt tápláló nyugati kultúrpolitikusok a saját szemükkel lássák: itt valódi kulturális nyitás megy végbe. Herman trükkje az volt, hogy ez a nyitás az 1984–85-ös értekezletek után is megmaradt, mintegy utórezgésként.

Mint a Nyelvtudományi Intézet igazgatója rendkívül sokat tett az új irányzatok meghonosításáért; azért, hogy a nyelvészet ne csak a nyelvvel foglalkozzon, s ezáltal egy befelől forduló diszciplína legyen, hanem kifelé nyitott, interdiszciplináris irányító keret legyen. A pszicholingvisztika, a gyermeknyelv-kutatás és a modern szociolingvisztika egyaránt az ő vezetése alatt nyertek teret a Nyelvtudományi Intézetben. Hermannak a nyelvvel kapcsolatos felfogása nagyon érdekes módon hasonlított egy másik nemzedékből, Telegdi Zsigmond felfogásához. Úgy vélte, hogy a nyelvvel kapcsolatban egyszerre van szükség a szinkrón és a diakrón elemzésre. Saját munkái, amelyekben a magyarországi és közép-európai latin sírfeliratok elemzésén mutatja be azt a dinamikát, ahogyan a többnyelvű emberek feltehető töredékes latinsága hogyan vezet az újlatin nyelvek kialakulásához. Eközben információelméleti és szociolingvisztikai megfontolásokat egyszerre használt. Ez az attitűd jellemezte a nyelvészethez való hozzáállását, vagyis egyszerre kell a szinkrónia és diakrónia, és egyszerre kell a struktúra és változatosság vizsgálata. A nyelv, miközben strukturált szervezetrendszer, ugyanakkor beépítetten változó rendszer, és a történeti változását a diakrón helyzetben megfelelő változatok is tükrözik. Nem nyelvjáráskutatást implikál ez – ami persze megvolt a hagyományos magyar nyelvészetben –, hanem a változat és a változás mozgást irányító modern szemléletét.

Herman élete utolsó évtizedeit a Velencei Egyetemen töltötte. A rendszerváltozás után és a rendszerváltozás korában úgy érezte, hogy az általa képviselt baloldali hozzáállásnak, az őszintén vállalt kommunista múltjának nincsen helye Magyarországon. A sajátos, Hermanra jellemző stílusban fogalmazta ezt meg nagyjából úgy, hogy *nem fognak itt már nekem lapot osztani, jobb, ha elmegyek oda, ahol még mindig tudják, hogy én egy jó újlatinnyelvész vagyok*. Nem fájdalommal, nem keserűséggel, inkább a dolgokat helyre téve vonult át Észak-Olaszországba.

PLÉH CSABA
CEU Közép-európai Egyetem

Köszöntések és megemlékezések a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (1904–2024)

„holtak és elevenek egymáshoz tartoznak,
egyetlen, szüntelenül tovább növekvő fát alkotnak”
(Antoine de Saint-Exupéry)

1. Bevezetés. A jelen összeállítás célja az, hogy számba vegye a Magyar Nyelv első 120 évfolyamában megjelent köszöntéseket és megemlékezéseket. Ezzel hidat kívánunk építeni a jelen és a múlt között: fő törekvésünk az, hogy az érdeklődő olvasó megtalálja az utat egy-egy tudós életművének feltérképezéséhez. Tudjuk, hogy a „hálás utókor” gyakran milyen könnyen felejt, s azt is, hogy az internet előtti nemzedékekre nézve nemegyszer milyen nehéz információhoz jutni. Jó tudni, hogy elődeink emlékezetét a folyóiratok híven megőrizték, így ezek anyaga ígéretes forrást jelent a tudománytörténet számára.¹

2. Az összeállítás felépítése. Az alábbiakban ábécérendben jelennek meg azok a személyek, akikről ilyen írások a Magyar Nyelvben megjelentek. A név félkövér szedéssel szerepel, utána a születés (és a halál) évével. Ezután időrendben következnek a hivatkozások a köszöntésekre és a megemlékezésekre, az alábbiak feltüntetésével: a köszöntő neve, a Magyar Nyelv kötetszáma, az adott írás kezdő és záró lapszáma, majd zárójelben az évszám. Például: „**Pais Dezső** (1886–1973): Zsirai Miklós: 42: 94–96 (1946)” stb. (A további elemek háttéréről lásd alább. Az „uo.” rövidítés azt jelzi, hogy egy adott közlemény ugyanabban az évfolyamban jelent meg, mint az előző.) Egy időben a köszöntés után az ünnepelt válasza is napvilágot látott. Ez utóbbira szintén utalunk, „válasz” jelzéssel. – Vannak tudósok, akiknek az esetében bizonyos évszámokhoz (születési évforduló, centenáriumi emlékezés stb.) írások egész sora kapcsolódik. A jobb áttekinthetőség kedvéért ezeket az évszámokat félkövérrel emeltük ki. – Ha egy-egy név írásmódjában az idők folyamán kisebb ingadozások jelentkeztek, a ma szokásos alakot adjuk meg (Barczafalvi Szabó Dávid, Eszterházy Károly).

3. Kikre terjed ki a gyűjtés? Alapelvünk az, hogy mindenkire, akit a Társaság köszöntött, illetve elhunytakor búcsúztatott, vagy akiről később (többnyire egy-egy év-

¹ E munkálat előzményei a következők. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Megemlékezési bizottsága a 70, 80, 90 éves tagtársak köszöntését készíti elő. Magam 2013 végétől ennek elnöki feladatait látom el, így arra törekszem, hogy minél pontosabb információkkal rendelkezünk a jelen és a jövő jubilánsainak megünnepléséhez. 2022-ben Kiss Jenővel, a Társaság elnökével való levelezés során szóba került a múlt kérdése is. Ekkor született meg bennem az a gondolat, hogy egy újabb gyűjtéssel azt is fel lehetne térképezni: a köszöntések és a megemlékezések együttese kalauz lehetne ennek megismeréséhez. A Társaság – mely alakuló közgyűlését 1903. december 19-én tartotta – immár több mint 120 éves múltira tekint vissza. A jelen összeállítás erről ad képet. Kívánatos, hogy évről évre frissülő formában a Társaság honlapján is megjelenjen, folyamatosan elősegítve az elődökkel való kapcsolat számontartását.

forduló alkalmából) megemlékezett. A nyelvtudósok mellett számos t á r s t u d o m á n y képviselői is jelen vannak.

Az összeállításban több külföldi tudós szerepel az általános nyelvészet köréből. A köszöntő és megemlékező szövegeken túl ha egy-egy nagy nyelvész (Saussure, Chomsky) felfogását átfogó tanulmány elemzi, ezekre is hivatkozunk. – A régebbi időkre nézve felmerült az a kérdés, hogy a keresztneveket hogyan tüntessük fel: a hajdani szokás szerint („Wichmann György”), vagy a mai elveket követve („Wichmann, Yrjö”)? Az utóbbi irány mellett döntöttünk.

Találkozunk nagy í r ó k , k ö l t ő k (Arany János, Kosztolányi Dezső és mások) évfordulóihoz kapcsolódó írásokkal is. Az ezekre való utalást fontos feladatunknak tartottuk. A munkálatok folyamán a hivatkozásokat kiterjesztettük azokra a főbb közleményekre is, amelyek (a fentiekhez hasonló módon) képet adnak egy-egy író, költő nyelvének átfogó sajátosságairól vagy egyes elemeiről, illetve nyelvészeti munkáikról, nyelvről alkotott felfogásukról. E téren éles határokat húzni aligha lehet, s ez inkább a bővítésnek kedvezett. – Bizonyos műfajok tekintetében állást kellett foglalni. A verselemzések bevonása túlmutatott volna eredeti céljainkon; ezek közül csak az évfordulókhoz kapcsolódó, illetve a tágabb összefüggésekre is utaló írásokat jeleztük. Nem vettük be azokat a recenziókat sem, amelyek írói, költői szótárakat, enciklopédiákat, írók, költők nyelvével foglalkozó monográfiákat mutatnak be, tekintettel arra, hogy a könyvismertetésekre való utalásokat erősen korlátoztuk (lásd alább, 7. pont).

4. Meddig menjünk vissza a nyelvtudomány történetében? A Magyar Nyelv korai számaiban megjelent megemlékezések a 19. század végi nagy tudósnevezdek alakjairól szólnak. A jelen összeállítás gerincét így az utóbbi 150 év alkotja. Ha a Társaság emlékülést tartott egy-egy korábbi nyelvész (így Kresznerics Ferenc, Szvórényi József) tiszteletére, ezek anyagára is utalunk. Felmerült ennek kapcsán a gyűjtés időbeli határának a kérdése. Úgy döntöttünk, hogy Sajnovics János fellépését tekintjük határnak, s a k o r a i n a g y ú t t ö r ő k kapcsán mind a róluk szóló átfogó írásokra, mind a gyakori levél- és kézirat-közlésekre is figyelmet fordítunk. Ez újabb 100 évvel kitágította a gyűjtés körét. E ponton azonban megálltunk, mivel célunk nem az, hogy teljes tudománytörténeti áttekintést adjunk.

Mind a nagy költők, mind a nyelvtudomány úttörői esetében – ritka kivételleként – egy-egy sok folytatásban megjelent tanulmányorozattal is találkozunk (Lehr Albert Toldi-magyarázatai, Simai Ödön összeállítása Kazinczy nyelvújításáról). Ezekre összefoglalóan utalunk, az első és az utolsó közlemény leőhelyének megadásával.

Az eddigiekből kiviláglik, hogy a magyar nyelvtudomány művelői mellett, akik a középpontban állnak, kiemelkedik még három terület: a meghatározó szerepő külföldi nyelvészeké, az íróké és a költőké, valamint a korai úttörőké. Menet közben, az ellenőrzés egyik fázisában érlelődött meg az az elhatározás, hogy az ő esetükben – túl az évfordulós megemlékezéseken – az anyagot az átfogó tanulmányok irányában is bővítjük.

5. Milyen típusú közleményekre terjed ki a gyűjtés? A köszöntéseken és a megemlékezéseken túl fontosnak tartottuk más elemek felvételét is. E körbe tartoznak a Társaság egy-egy kiemelkedő tagjának e l h u n y t á r ó l szóló értesítések, melyek egy füzet elején külön lapon található, legtöbbször fénykép kíséretében. Ilyenkor az „MNyT” jelzést alkalmazzuk, s az adott évfolyam adott számára utalunk, utána zárójelben az évszámmal.

Például Bárczi Géza kapcsán: „MNYT: 71/4. (1975)”. – Egy időben élt egy olyan hagyomány, hogy egy nagy tudós kerek szünetén a pja alkalmából a Társaság neki ajánlotta a Magyar Nyelv egyik számát vagy évfolyamát, s ezt a megfelelő füzet elején külön lapon fel is tüntette. Ezt ugyanúgy jelezzük, mint az előbbi esetben. – Ha egy évforduló alkalmából tudományos ülés keretében történt tisztelgés egy életmű előtt, s ezt egy rövid bevezetés vagy cím is jelzi az előadások szövege előtt, erre a „Szerk.” jelzéssel utalunk. – Néhány alkalommal az interjú műfajával is találkozunk. Ilyenkor arra törekszünk, hogy megjelenjen mind az interjú készítőjének, mind az interjút adó személynek a neve (saját kiegészítésünket szögletes zárójelbe téve). – Egyedi értékelést kívánnak azok az életrajzi adalékok és levélközlések, amelyek egy-egy tudós pályájához adnak kiegészítést. Ezek köréből a tudománytörténeti szempontból jelentős közlemények kiemelésére törekedtünk. – Több kiváló nyelvésznek az utókor emléktáblát is állított. Az ezekről szóló híradásokat szintén szerepeltetjük, „Szerk.” jelzéssel.

6. A közgyűlési jegyzőkönyvekben megjelenő információkról. E sokszínű anyag mérlegelése nagy körültekintést kívánt. A régebbi korokban előfordult, hogy egy-egy köszöntés szövege a jegyzőkönyvbe ágyazva szerepelt. Ezekre feltétlenül utalunk. Ha egy ismert szakember elhunytáról itt jelent meg értesítés, arra is. Szerzőként annak a nevét adjuk meg, aki az éves beszámolót tartotta. Olyankor viszont, ha visszautalás történt egy már megjelent közleményre, azt nem jelezzük.

Újabb fontos dilemma: célszerű-e kiterjeszteni a gyűjtést a jegyzőkönyvekben és más híradásokban megjelenő sok más elemre is (tisztviselések, jutalmak, díjak, választmányi, tiszteleti, külső tagság stb.)? Úgy gondoltuk, többet nyer ez az összeállítás azzal, ha az átfogó írásokra összpontosít. Az előbbi kérdések jó részére választ talál az olvasó Szathmári Istvánnak A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005) című könyvében. A hivatkozásokat azokra az esetekre korlátoztuk, amikor a fenti híradásokat olyan méltatások is kísérik, amelyek jellege és terjedelme ezt indokoltá teszi. A régműltből példa erre a Szily-jutalom és a Sámuel–Kölber-díj, melyekben több olyan tudós részesült – főként az 1930-as években –, akiket ma a nyelvtudomány nagyjai között tartunk számon. Az ilyen közleményekre „MNYT” jelzéssel utalunk. A fenti jutalmak rendszeres előadója, az elmélyült elemzések írója Pais Dezső volt.

7. A könyvismertetések egy-két kiemelt típusáról. A jelen összeállításban szereplő nyelvtudósok munkáival számtalan tanulmány foglalkozik, gyakran könyvismertetés formájában. Ezek számbavétele nem feladatunk. E téren a kivételek köre igen szűk. Ezek közé tartoznak azok az ismertetések, amelyek az életpályát bemutató könyvekről szólnak. (Ilyenek különösen A múlt magyar tudósai sorozat kötetei.) Az ezekre való utalást célszerűnek találtuk. Az ismertető neve mellett szögletes zárójelben feltüntetjük az adott könyv szerzőjét is. Például a Pais Dezsőnek szentelt írások között: „Kiss Jenő [Benkő Loránd könyvéről]: 90: 345–348 (1994)”.

Figyelemmel voltunk az emlékkönyvek, köszöntő kötetek bemutatására is, annál is inkább, mert ezek rendszerint áttekintést adnak az ünnepezt életútjáról és munkásságáról is. Ugyanígy számba vettük az emlékülésekről, illetve az ezek anyagát közlő kötetekről szóló ismertetések is. Ezek jellegére szögletes zárójelben egy-egy tömör szóval utalunk. – Ennek kapcsán kérdéseket vetett fel az emlékkönyv szó, mely a 20.

század végéig olyan értelemben volt használatos, mint újabban a *köszöntő kötet*. A „Pais-émlékkönyv”, „Melich-émlékkönyv” jellegű címek e korábbi hagyomány szellemében születtek; mi is így utalunk rájuk. Attól kezdve viszont, hogy a szó fenti használata visszaszorult, a születésnap-i köszöntésekre egységesen a *köszöntő kötet* kifejezést alkalmazzuk, s az *émlékkönyv* szóval csak akkor élünk, ha az valaki emlékére készült. – Előfordul az is, hogy egy jubileumra az ünnepelt írásából állítanak össze egy kötetet. Az ilyen eseteket az *ünnepi válogatás* megnevezéssel illetjük.

A 120 évfolyam kétszeri (vagy inkább többszöri) átnézése azzal a tapasztalattal járt, hogy a folyóiratnak úgyszólván minden rovatában felbukkanhatnak olyan írások, amelyekről váratlanul kiderül (néha egy lábjegyzetből vagy egy szövegbeli utalásból), hogy a gyűjtés körébe vágnak. Ebből adódóan a figyelem tágítása és a szempontrendszer bővítése visszatérő feladat volt.

Reményeink szerint a jelen összeállítás elősegíti a tájékozódást azok számára, akik egy-egy tudós életművéről áttekintést kívánnak találni, s talán felébreszti azt a vágyat is, hogy jobban számontartsuk azokat, akik előttünk jártak. Sokuk pályája példa arra, hogy mit jelent az igazság szeretete és az emberi helytállás. E sorok írója számára a munkálatok során meghatározó élmény volt a nyelvtudomány és annak mesterei iránti hála.

*

E. Abaffy Erzsébet (1928–2023): Korompay Klára: 94: 230–233 (1998), Uő: 119: 370–372 (2023)

Ady Endre (1877–1919): Asztalos Miklós: 18: 162–163 (1922), Bakó Elemér: 35: 39–40 (1939), Tompa József: 45: 125–132 (1949), Kovalovszky Miklós: 53: 351–368 (1957), Uő: 73: 257–265 (1977), Tompa József: 79: 197–198 (1983)

Ágoston Mihály (1928): Balázs Géza: 105: 368–372 (2009), Toldi Éva 115: 242–244 (2019)

Alföldi András (1895–1981): MNyT: 29: 254–255 (1933)

Andor József (1949): Németh T. Enikő: 115: 371–374 (2019)

Antal László (1930–1993): Kicsi Sándor András: 110: 465–471 (2014)

Aranka György (1737–1817): Rubinyi Mózes: 7: 148–153, 204–210 (1911), Perényi József: 13: 189–193 (1917), Csúry Bálint: 35: 290–297 (1939), Jancsó Elemér: 40: 220–224, 359–365 (1944), Uő: 46: 61–66, 153–158, 247–250 (1950)

Arany János (1817–1883): Lehr Albert [41 folytatásban]: 1: 178–180 (1905) – 14: 157–158 (1918), Arany János: 2: 275 (1906), Sz. K.: 5: 86–87 (1909), Csefkó Gyula: 7: 406–409 (1911), Lehr Albert: 8: 285–286 (1912), Voinovich Géza: 12: 327–328 (1916), Szerk.: 13: 95 (1917), MNyT: uo. 13/5., Négyesy László: uo. 129–141, Lehr Albert: uo. 141–145, Riedl Frigyes: uo. 146–149, Simai Ödön: uo. 149–154, Voinovich Géza: uo. 155–161, Váczy János: uo. 161–166, T. V.: uo. 166–171, Tolnai Vilmos: uo. 171–172, Mészöly Gedeon: uo. 172–174 [valamint közvetve a továbbiak is: 174–184], Szerk.: 14: 104 (1918), Simai Ödön: uo. 265–269, Csúri Bálint: uo. 272, Rédey Tivadar: 21: 267–268 (1925), Bory István: 30: 238–241 (1934), Horváth János: 37: 217–245 (1941), Beke Ödön: 46: 341–344 (1950), Csatka Endre: 47: 68 (1951), Gyallai Domokos: 48: 206–207 (1952), Scheiber Sándor: uo. 220–222, Pásztor Emil: 60: 68–80 (1964), Benkő Loránd: 63: 129–130 (1967), T. Lovas Rózsa: uo. 274–285, Pásztor Emil: 66: 250–256, 359–367

(1970), Nyíri Antal: 71: 331–334 (1975), Pásztor Emil: 74: 228–229 (1978), Benkő Loránd: 79: 385–386 (1983), Keresztury Dezső: uo. 386–397, Szathmári István: uo. 397–408, Pásztor Emil: 91: 455–460 (1995), A. Molnár Ferenc: 98: 217–218 (2002), Pásztor Emil: 99: 345–347 (2003), Uő: 100: 510–511 (2004), Beke József: 108: 72–73 (2012), Uő: 112: 485–495 (2016), Tolcsvai Nagy Gábor: 113: 394–405 (2017), Domonkosi Ágnes: uo. 406–419, Simon Gábor: uo. 420–432, Szij Enikő: uo. 433–449, Horváth László: uo. 450–466, A. Molnár Ferenc: uo. 467–472, Horváth László: 116: 417–428 (2020)

Ariste, Paul (1905–1990): Lakó György: 87: 114–116 (1991)

Artowicz, Elżbieta (1949–2012): Bańcerowski Janusz: 109: 494–496 (2013)

Árvay József (1916–1975): Benkő Loránd: 71: 240–241 (1975)

Asbóth Oszkár (1852–1920): Melich János: 16: 155–156 (1920), Uő, 17: 143 (1921), H. Tóth Imre: 68: 322–323 (1972), Uő: 72: 250–252 (1976), Juhász Dezső [Kiss Lajos könyvéről]: 93: 368–374 (1997)

Babits Mihály (1883–1941): Mikesey Sándor: 45: 29–37 (1949), Kabán Annamária: 107: 325–333 (2011)

Baboss R. Ernő (1911–1969): MNyT: 35 (1939): 198

Bachát László (1921–2009): P. Lakatos Iлона: 105: 501–502 (2009)

Bajza József (1804–1858): Bajza József: 4: 201–207, 251–256 (1908)

Bakó Elemér (1915–2000): Kiss Jenő: 97: 118–119 (2001)

Bakos József (1912–1997): Balázs János: 79: 494–496 (1983), V. Raisz Rózsa: 93: 507–508 (1997)

Bakró-Nagy Marianne (1946): Gugán Katalin: 113: 377–378 (2017)

Balassa Iván (1917–2002): Benkő Loránd: 94: 110–112 (1998), Sebestyén Árpád: 99: 247–249 (2003)

Balassa József (1864–1945): Rubinyi Mózes: 43: 235–239 (1947)

Balassa László (1908–1994): Fábíán Pál: 91: 112–113 (1995)

Balázs János (1914–1989): Károly Sándor: 81: 379–382 (1985), Benkő Loránd: 86: 122–124 (1990)

Balázi József Attila (1954–2024): Horváth Katalin: 120: 498–500 (2024)

Bálint Gábor (1844–1913): Senga Toru: 90: 200–207 (1994)

Bálint Sándor (1904–1980): Nyíri Antal: 77: 120 (1981), Szabó József: uo. 120–122

Balogh Jenő (1864–1953): MNyT: 31: 352–353 (1935)

Balogh Lajos (1933–2020): Zelliger Erzsébet: 110: 252–254 (2014), Kiss Jenő: 116: 241–243 (2020)

Bańcerowski Janusz (1941): Nyomárkay István: 107: 243–245 (2011)

Bánhidi Zoltán (1918–2005): Szabó Dénes: 85: 127–128 (1989), Éder Zoltán: 95: 118–120 (1999), Szili Katalin: 102: 123–125 (2006)

Bárány Péter (1763–1829): Simai Ödön: 14: 15–17 (1918)

Barczafalvi Szabó Dávid (1752–1828): Simai Ödön: 7: 249–259 (1911), Harsányi István: uo. 346–350, Simai Ödön: uo. 420–421, –: 10: 365 (1914)

Bárczi Géza (1894–1975): MNyT: 27: 213–214 (1931), Szerk.: 60: 129 (1964), Pais Dezső: uo. 129–136, Benkő Loránd: uo. 137–145, Szathmári István: 65: 109–111 (1969), D. Bartha Katalin: 70: 122–124 (1974), Benkő Loránd: uo. 249–252, válasz: uo. 252–254, MNyT: 71/4. (1975), Szabolcsi Miklós: 72: 1 (1976), Benkő Loránd: uo. 1–4, Szathmári István: uo. 4–7, Lőrincze Lajos: uo. 7–8, Nyíri Antal: uo. 8, Sebestyén Árpád: uo. 8–9, Papp

László: uo. 9–10, Schiller Judit: uo. 10, Szathmári István: uo. 506, Hajdú Mihály [Szathmári István tanulmányáról]: 75: 369–370 (1979), Németh G. Béla: 90: 129–131 (1994), Szathmári István: uo. 245–246, Vass László [centenáriumi kötetéről]: 91: 374–378 (1995), Kemény Gábor [emlékkönyvről]: 92: 210–211 (1996), Sebestyén Árpád [Szathmári István könyvéről]: 95: 96–100 (1999), Deme László: 103: 349–351 (2007), Sebestyén Árpád [Benkő Loránd négy írásáról]: 107: 85–93 (2011), Korompay Klára: 116: 351–362 (2020)

Bárdosi Vilmos (1952): Forgács Tamás: 118: 380–383 (2022)

Baritz György (1799–1840): Komor Ilona: 63: 374–380 (1967)

Baróti Szabó Dávid (1739–1819): Csűry Bálint: 35: 290–297 (1939), Ruzsiczky Éva: 52: 192–198, 288–296 (1956), Reuter Camillo: 61: 103–108 (1965)

Bartal Antal (1829–1909): Tolnai Vilmos: 5: 370 (1909)

D. Bartha Katalin (1914–2008): B. Lőrinczy Éva: 81: 120–121 (1985), Korompay Klára: 90: 247–249 (1994), Uő: 104: 504–506 (2008), Szerk.: 109: 498 (2013)

Bartók Béla (1881–1945): Pais Dezső: 52: 1 (1956), Keresztury Mária: uo. 1–3

Bátky Zsigmond (1874–1939): Gunda Béla: 35: 270–272 (1939)

Beke Ödön (1883–1964): Kniezsa István: 54: 591–593 (1958), Kálmán Béla: 59: 45–46 (1963), Sz. Kispál Magdolna: 60: 380–381 (1964)

Békési Imre (1936–2021): Fricsovszky Éva [köszöntő kötetéről]: 93: 478–480 (1997), Nagy L. János: 102: 19–32 (2006), Galgóczi László: 103: 376–378 (2007), Nagy L. János: 112: 370–371 (2016), Uő: 117: 228–235 (2021)

Bencédy József (1921–2016): Rácz Endre: 88: 241–242 (1992), Fábrián Pál: 98: 122–124 (2002), Balázs Géza: 107: 505–507 (2011)

Benkő József (1740–1814): Gálos Rezső: 6: 86–87 (1910), Hegedűs József: 55: 107–110 (1959), Éder Zoltán: 69: 275–286 (1973), Uő: 70: 36–44 (1974), Pusztai Ferenc [Éder Zoltán könyvéről]: 76: 91–94 (1980)

Benkő László (1912–1994): Fábrián Pál: 80: 106–107 (1984), Szathmári István: 89: 123–124 (1993), Uő: 90: 372–373 (1994)

Benkő Loránd (1921–2011): G. Varga Györgyi [az 1991-es Benkő-emlékkönyvről]: 89: 343–350 (1993), Kiss Jenő: 98: 106–109 (2002), Kovács Sándor Iván: uo. 110, Kósa László: uo. 110–111, válasz: uo. 111–112, Kiss Jenő: 99: 120 (2003), Uő: 103: 506–507 (2007), válasz: uo. 507–508, MNyT: 107/1. (2011), Szerk.: uo. 2, Vizi E. Szilveszter: uo. 2–3, Kiss Jenő: uo. 4–6, Juhász Dezső: uo. 7–8, Szerk.: 108: 129–130 (2012), Tamásné Szabó Csilla: uo. 130–137, Hoffmann István: uo. 138–145, Juhász Dezső: uo. 145–152, Korompay Klára: uo. 152–158, Gerstner Károly: uo. 158–166, Tolcsvai Nagy Gábor: uo. 166–175, Haader Lea: uo. 175–181, Pusztai Ferenc: uo. 182–187, Szathmári István: uo. 187–191, Hajdú Mihály: uo. 191–195, Kiss Jenő: uo. 196–201, Kiss Jenő [és Benkő Loránd]: uo. 201–207, Szabó Panna: uo. 208–248, Szerk.: uo. 249–256, Szerk.: 118: 1 (2022), Tolcsvai Nagy Gábor: uo. 2–3, Benkő Elek: uo. 4–12, Paládi-Kovács Attila: uo. 13–20, Péntek János: uo. 21–27, Hoffmann István: uo. 28–35, Haader Lea: uo. 36–43, Gerstner Károly: uo. 44–51, Juhász Dezső: uo. 52–60, Kiss Jenő: uo. 61–65, 120–122

Beöthy Zsolt (1848–1922): Szinnyei József: 18: 138 (1922)

Bereczki Gábor (1928–2012): Honti László: 104: 250–252 (2008), Uő: 108: 113–114 (2012)

Beregszászi Nagy Pál (1750–1828): Pápay József: 17: 86–90 (1921), Csűry Bálint: 35: 290–297 (1939)

- Berrár Jolán** (1925–1985): Fábrián Pál: 82: 501–502 (1986)
- Berta Árpád** (1951–2008): Róna-Tas András: 104: 246–248 (2008)
- Berzsenyi Dániel** (1776–1836): Szily Kálmán: 6: 286–288 (1910), Péter László: 45: 183–185 (1949), Gy. Gömöri Jenő: 47: 277–279 (1951), Horváth János: 55: 1–7 (1959), Kenderesi Mihály: 59: 445–456 (1963), Károly Sándor: 62: 425–436 (1966)
- Bessenyei György** (1747–1811): G. R.: 6: 377–378 (1910), Szathmári István: 68: 385–393 (1972), R. Hutás Magdolna: uo. 393–400
- Bíró Ferenc** (1945): Kalcsó Gyula: 112: 117–119 (2016)
- Bíró Izabella** (1892–1974): Hámori Antónia: 70: 504–505 (1974)
- Bitnicz Lajos** (1790–1871): Szathmári István: 95: 241–245 (1999)
- Bóka László** (1910–1964): T. Lovas Rózsa: 61: 254–255 (1965)
- Bokor József** (1944–2019): Zelliger Erzsébet: 111: 112–114 (2015)
- Bolla Kálmán** (1930–2021): Hajdú Mihály: 96: 507–509 (2000)
- H. Bottyánfy Éva** (1921–2009): Máta Mária: 106: 111–112 (2010)
- Bözsöny Ferenc** (1931–2018): Wacha Imre: 97: 372–373 (2001), Balázs Géza: 115: 124–125 (2019)
- Brassai Sámuel** (1797?/1800?–1897): Elekfi László: 46: 351–359 (1950), Vértesy Miklós: 68: 127–128 (1972)
- Budenz József** (1836–1892): Horger Antal: 4: 193–201 (1908), Szily Kálmán: 5: 228 (1909), Mészöly Gedeon: 7: 178–179 (1911), Szinnyi József: 19: 14–22 (1923), Zsirai Miklós: 32: 145–160 (1936), MNyT: uo. 214–215, Krompecher Bertalan: 33: 1–12 (1937), Melich János: 54: 157–162 (1958), Bán Aladár: uo. 162–163, Lakó György: 76: 385–394 (1980), M. Velenyák Zsófia: 84: 313–324 (1988), Hajdú Péter: 90: 65–71 (1994)
- Bura László** (1934): Juhász Dezső: 100: 246–248 (2004)
- Büky Béla** (1928–1998): Elekfi László: 94: 178–179 (1998)
- Büky László** (1941): Kemény Gábor: 107: 502–505 (2011)
- Chomsky, Noam** (1928): Németh T. Enikő: 102: 420–430 (2006), É. Kiss Katalin: 105: 1–8 (2009), Kertész András: uo. 385–401, Uő: 106: 24–34, 145–156, 257–269 (2010)
- Collinder, Björn** (1894–1983): Lakó György: 80: 364–365 (1984)
- Czeglédy Károly** (1914–1996): MNyT: 42: 90–93 (1946), Schütz Ödön: 91: 116–117 (1995), Uő: 92: 506–509 (1996)
- Czuczor Gergely** (1800–1866): Balázs János: 72: 149–155 (1976)
- Csefkó Gyula** (1878–1955): O. Nagy Gábor: 50: 513–516 (1954), Tompa József: 51: 138 (1955)
- Csepregi Márta** (1950): Honti László: 117: 114–117 (2021)
- Csokonai Vitéz Mihály** (1773–1805): Techert József: 32: 110–117, 180–187, 237–248, 311–317 (1936), Uő: 33: 12–25 (1937), Tompa József: 47: 12–21 (1951), Szilágyi Ferenc: 54: 387–396 (1959), Uő: 70: 17–36 (1974)
- Csúcs Sándor** (1943): Csepregi Márta: 109: 372–374 (2013), Salánki Zsuzsa: 119: 372–376 (2023)
- Csúry Bálint** (1886–1941): MNyT: 25: 158 (1929), Szabó T. Attila: 37: 65–72 (1941), Balassa Iván: uo. 74–82, Mitrovics Gyula: uo. 142–143, Végh József: 78: 425–434 (1982), Szerk.: 83: 129 (1987), Benkő Loránd: uo. 129–131, Szabó T. Attila: uo. 131–132, Imre Samu: uo. 132–140, Kiss Jenő: uo. 140–145, Uő: 88: 362–365 (1992), Bakó Elemér: 90: 146–157 (1994), Kiss Jenő: uo. 484–486, Szabó József [Kálnási Árpád könyvéről]:

95: 347–349 (1999), Tóth Péter: 104: 351–353 (2008), Kocsis Zsuzsanna [Kiss Kálmán könyvéről]: 112: 232–235 (2016)

Danczi József Villebald (1910–1977): Úrhegyi Emília: 74: 506–508 (1978)

Décsy Gyula (1925–2008): Szende Tamás: 105: 241–242 (2009)

Delbrück, Berthold (1842–1922): Petz Gedeon: 18: 70–72 (1922)

Deme László (1921–2011): Békési Imre: 88: 242–244 (1992), Keszler Borbála: 98: 118–120 (2002), Békési Imre: uo. 129–133, Mokány Sándor: uo. 133–140, Szabó József: uo. 140–147, Békési Imre: 107: 368–375 (2011), Kiss Jenő: 117: 199–202 (2021), Nagy L. János: uo. 355–362

Diószegi Sámuel (1761–1813): Kardos Albert: 3: 438–447 (1907)

Dobrovský, Josef (1753–1829): Danczi V. József: 65: 113–122 (1969)

Dombi Márton (1778–1864): Vértes O. András: 59: 30–40 (1963)

Domokos Péter (1936–2014): Bereczki Gábor: 102: 250–252 (2006)

Donner, Kai (1888–1935): Trócsányi Zoltán: 31: 203–206 (1935)

Döbrentei Gábor (1785–1851): Rubinyi Mózes: 7: 204–210 (1911), Viszota Gyula: 12: 49–63 (1916), Terbe Erika: 114: 471–482 (2018)

Dsida Jenő (1907–1938): Kabán Annamária: 109: 323–325 (2013), Uő: 113: 75–79 (2017)

Dugonics András (1740–1818): Tolnai Vilmos: 7: 180–181 (1911), R. Hutás Magdolna: 61: 326–338 (1965), Szathmári István: 64: 257–262 (1968)

Édes Gergely (1763–1847): R. Hutás Magdolna: 66: 457–464 (1970)

É. Kiss Katalin (1949): Surányi Balázs: 115: 374–378 (2019)

É. Kiss Sándor (1914–1984): Sebestyén Árpád: 81: 378–379 (1985)

Eckhardt Sándor (1890–1969): Büky Béla: 66: 122–124 (1970)

Éder Zoltán (1931–2020): Szathmári István: 97: 375–377 (2001), C. Vladár Zsuzsa: 107: 245–247 (2011), Szili Katalin: 116: 238–241 (2020)

Elekfi László (1920–2018): Wacha Imre: 87: 253–255 (1991), Grétsy László: 96: 505–507 (2000), Keszler Borbála: 106: 246–249 (2010), Gerstner Károly: 115: 500–503 (2019)

Eőry Vilma (1949): Kiss Gábor: 116: 372–375 (2020)

Erdélyi Lajos (1871–1932): Zsirai Miklós: 28: 125–127 (1932)

Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015): Korompay Klára: 112: 113–115 (2016)

Erdődi József (1908–1980): Bereczki Gábor: 75: 503–504 (1979), Uő: 77: 366–368 (1981)

Eren, Hasan (1919–2007): Bárczi Géza: 64: 380–381 (1968), Benkő Loránd: 97: 509–510 (2001), Uő: 105: 496–497 (2009)

Eszterházy Károly (1725–1799): Kelényi B. Ottó: 28: 41–45 (1932)

Fábchich József (1753–1809): Gálos Rezső: 29: 105 (1933), Hadnagy László: 40: 199–215 (1944)

Fábián Pál (1923–2008): Bencédy József: 89: 378–379 (1993), Szathmári István: 104: 510 (2008)

Fábián Zsuzsanna (1950): Bárdosi Vilmos: 117: 243–244 (2021)

Fabricius-Kovács Ferenc (1919–1977): Balázs János: 74: 376–377 (1978), Szépe György: 77: 241–244 (1981)

- Faludi Ferenc** (1704–1779): Simai Ödön: 11: 157–162, 212–223, 262–271, 300–308, 348–355 (1915), Szathmári István: 77: 136–141 (1981)
- Farkas Vilmos** (1929–1992): Pusztai Ferenc: 88: 371–372 (1992)
- Fazekas Mihály** (1766–1828): Kardos Albert: 3: 438–447 (1907)
- Fejérpataky László** (1857–1923): Melich János: 19: 100–101 (1923)
- Fekete Péter** (1928): Zimányi Árpád: 115: 248–251 (2019)
- Fessler, Ignaz Aurelius** (1756–1839): Hegedűs József: 91: 156–162 (1995)
- Fillmore, Charles J.** (1929–2014): Kicsi Sándor András: 111: 89–92 (2015)
- Fludorovits Jolán** (1904–1955): MNyT: 28: 186–188 (1932), Gáldi László: 51: 396 (1955)
- Fodor István** (1920–2012): Hajdú Mihály: 97: 119–121 (2001)
- Fodor Katalin** (1945): N. Fodor János: 111: 370–374 (2015)
- Fokos-Fuchs Dávid** (1884–1977): Kálmán Béla: 56: 139–140 (1960), Uő: 66: 126–127 (1970), válasz: uo. 127–128, Hajdú Péter: 70: 373–375 (1974), Lakó György: 74: 1–3 (1978)
- Fónagy Iván** (1920–2005): Szépe György: 102: 121–123 (2006)
- Földi János** (1755–1801): Szily Kálmán 5: 228–230, 371–372 (1909), Simai Ödön: 8: 177–187 (1912), Techert József: 32: 110–117, 180–187 (1936)
- Frecskay János** (1841–1919): Tolnai Vilmos: 15: 157 (1919)
- Futaky István** (1926–2013): Kiss Jenő: 109: 121–123 (2013)
- Fülei-Szántó Endre** (1924–1995): Máté Jakab: 91: 247–249 (1995)
- Fülöp Lajos** (1932–2024): Balázs Géza: 99: 250–251 (2003), Uő: 109: 248–250 (2013), Antalné Szabó Ágnes: 118: 375–378 (2022), Uő: 120: 108–110 (2024)
- Gadányi Károly** (1943): Nyomárkay István: 109: 369–371 (2013)
- Gáldi László** (1910–1974): Bakos Ferenc: 66: 507–509 (1970), J. Soltész Katalin: 70: 375–377 (1974), Kiss Lajos: 96: 509–510 (2000)
- Gálffy Mózes** (1915–1988): Imre Samu: 85: 254–256 (1989)
- Galgóczy Árpád** (1928–2022): Péter Mihály: 118: 359–360 (2022)
- Gallasy Magdolna** (1943): Haader Lea: 110: 124–126 (2014), Pelczéder Katalin: 119: 505–507 (2023)
- Gegő Elek** (1805–1844): D. Máta Mária: 72: 469–471 (1976)
- Gergely János** (1911–1996): Szathmári István: 93: 250–251 (1997)
- B. Gergely Piroska** (1932–2019): Korompay Klára: 109: 250–252 (2013), Slíz Mariann: 115: 503–504 (2019)
- Gerstner Károly** (1952): Horváth László: 118: 241–246 (2022)
- Glinka, Fjodor Nyikolájevics** (1786–1880): Horváth Iván: 86: 116–119 (1990)
- Goldziher Ignác** (1850–1921): Szily Kálmán: 18: 72 (1922)
- Gombocz Zoltán** (1877–1935): MNyT: 31/1. és 31/5–6. (1935), Melich János: uo. 199–201, Uő: 32: 65–86 (1936), Úrhegyi Emília: uo. 87–90, Kovalovszky Miklós: 51: 405–421 (1955), Balassa Iván: 71: 299–308, 417–424 (1975), MNyT: 73/4. (1977), Szerk.: uo. 385, Lőrincze Lajos: uo. 385–386, Sötér István: uo. 387–389, Szathmári István: uo. 389–392, Harmatta János: uo. 392–395, Ligeti Lajos: uo. 395–401, Benkő Loránd: uo. 402–409, Tompa József: uo. 409–414, Balázs János: uo. 414–421, Tóth Gábor: uo. 421–425, Nyíri Antal: uo. 425–426, Kálmán Béla: uo. 426–427, Lakó György: uo. 427–434, Szathmári István: uo. 435–443, Rácz Endre: uo. 444–458, Károly Sándor: uo. 459–468, Molnár József: uo. 468–474, Winkler Zsuzsanna: uo. 475–480, Benkő Loránd:

uo. 480–482, Borzsák István: 98: 236–238 (2002), Harmatta János: uo. 238–240, Kosáry Domokos: uo. 240–242, Kiss Jenő [Kicsi Sándor András könyvéről]: 103: 103–105 (2007), Kósa László: uo. 106–108, Fehér Krisztina: 107: 72–78 (2011), Sebestyén Árpád [Benkő Loránd egy írásáról]: uo. 85–93, Kiss Jenő: 111: 465–473 (2015), Uő: 119: 364–366 (2023)

Gósy Mária (1952): Bóna Judit: 118: 239–241 (2022)

Gráf Rezső (1922–?): Honffy Pál: 89: 119–120 (1993)

Gragger Róbert (1887–1926): Szerk.: 22: 363 (1926)

Grétsy László (1932–2024): Antalné Szabó Ágnes: 108: 373–376 (2012), A. Jászó Anna: 118: 122–127 (2022), T. Somogyi Magda: 120: 105–108 (2024)

Grimm, Jacob (1785–1863): Terestyéni Ferenc: 60: 244–248 (1964)

Guttman Miklós (1944): B. Fodor Katalin: 111: 114–116 (2015), Hajba Renáta: 120: 508–511 (2024)

Gyarmathi Sámuel (1751–1830): Leffler Béla: 9: 37–41 (1913), Perényi József: 13: 189–193 (1917), Csűry Bálint: 25: 258–262 (1929), Székely Béla: 30: 236–238 (1934), Jancsó Elemér: 40: 215–224, 359–365 (1944), Ligeti Lajos: 44: 127–128 (1948), Jancsó Elemér: 46: 61–66, 153–158, 247–250 (1950), Éder Zoltán: 91: 52–63, 140–156, 291–310 (1995), C. Vladár Zsuzsa: 97: 184–191 (2001)

Gyóni Mátyás (1913–1955): Lakó György: 52: 389 (1956)

Györffy György (1917–2000): Kiss Lajos: 97: 250–252 (2001)

Györffy István (1884–1939): Gunda Béla: 35: 333–336 (1939)

Györke József (1906–1946): MNyT: 37: 60–61 (1941), Lakó György: 43: 77–80 (1947)

Gyulai Pál (1826–1909): Gombocz Zoltán: 6: 191 (1910)

Haader Lea (1946): Korompay Klára: 112: 372–374 (2016)

Hadrovics László (1910–1997): Kiss Lajos: 66: 509–510 (1970), Gregor Ferenc: 77: 122–124 (1981), MNyT: 93/3. (1997), Benkő Loránd: uo. 257–260, Stanislav Marjanović: uo. 260–262, Németh G. Béla: uo. 262–264, Nyomárkay István: uo. 264–265, Zoltán András: 95: 54–59 (1999), Kiss Lajos: uo. 397–403, Nyomárkay István: 98: 103–106 (2002), Kiss Jenő: 102: 381 (2006), Nyomárkay István: uo. 382, Kiss Jenő: 107: 120–123 (2011), Zoltán András: uo. 340–344

Hajdú Mihály (1933–2014): Kiss Jenő: 99: 510–512 (2003), Uő: 109: 496–497 (2013), Uő: 110: 122–124 (2014)

Hajdú Péter (1923–2002): Zaicz Gábor: 99: 115–118 (2003)

Hakulinen, Lauri (1899–1985): Lakó György: 82: 122–124 (1986)

S. Hámori Antónia (1928–2023): Haader Lea: 95: 120–123 (1999)

Harmatta János (1917–2004): Borzsák István: 94: 113–115 (1998), Uő: 100: 511–512 (2004)

Harsányi István (1873–1928): Szerk.: 24: 220 (1928)

Havas Ferenc (1948): Horváth Katalin: 114: 125–127 (2018)

Hegedűs József (1926–2014): Klaudy Kinga: 103: 121–124 (2007), Szathmári István: 110: 244 (2014)

Hegedűs Lajos (1908–1958): MNyT: 38: 140–142 (1942), Bárczi Géza: 54: 593–594 (1958)

Hell György (1921–2020): Papp Ferenc: 88: 240–241 (1992)

- Hell Miksa** (1720–1792): C. Vladár Zsuzsa: 112: 316–324 (2016), Uő [Per Pippin Aspaas és László Kontler könyvéről]: 116: 96–102 (2020)
- Helmeucz Mihály** (1788–1852): Simai Ödön: 5: 120–124 (1909)
- Heltainé Nagy Erzsébet** (1953): Sólyom Réka: 119: 249–251 (2023)
- Herczeg Ferenc** (1863–1954): Sájter Laura: 118: 159–174 (2022)
- Herman József** (1924–2005): Kiefer Ferenc: 91: 114–115 (1995), Uő: 101: 117–119 (2005), Kontra Miklós: 102: 117–121 (2006)
- Herman Ottó** (1835–1914): Szily Kálmán: 11: 29–30 (1915)
- Hessky Regina** (1943): Kriston Renáta: 119: 376–377 (2023)
- Hexendorf Edit** (1927–2001): S. Hámori Antónia: 98: 249 (2002)
- P. Hidvégi Andrea** (†1977): Balázs János: 74: 505–506 (1978)
- Hirt, Hermann** (1865–1936): Szidarovszky János: 33: 123–127 (1937)
- Hodinka Antal** (1864–1946): Udvari István: 88: 77–81 (1992)
- Hoffmann István** (1953): Juhász Dezső: 119: 377–380 (2023)
- Hollós Attila** (1933–2023): Zoltán András: 120: 103–105 (2024)
- Honti László** (1943): Bakró-Nagy Marianne: 110: 245–250 (2014), Csepregi Márta: 119: 496–501 (2023)
- Horger Antal** (1872–1946): Techert József: 38: 145–149 (1942), Sági István: 43: 71–77 (1947)
- Horpácsi Illés** (1923–?): Hajdú Mihály: 90: 498–499 (1994)
- Horváth János** (1878–1961): MNyT: 54/2. (1958), Nagy J. Béla: uo. 165–175, Kovalovszky Miklós: uo. 176–181, Pais Dezső: uo. 181–196, Úrhegyi Emília: uo. 197–200, Keresztury Dezső: 57: 125–133 (1961), Pusztai Ferenc: 74: 385–390 (1978), Sebestyén Árpád [utalás Benkő Loránd egy írására]: 107: 85–93 (2011)
- Horváth Károly** (1913–1952): Kálmán Béla: 48: 255–256 (1952)
- Horváth Katalin** (1944): Posgay Ildikó [köszöntő kötetről]: 101: 369–371 (2005), Dér Csilla Ilona: 110: 493–494 (2014), Uő: 120: 506–508 (2024)
- Hónyi Ede** (1935–2017): Keszler Borbála: 112: 119–120 (2016)
- Humboldt, Wilhelm von** (1767–1835): Gragger Róbert: 7: 311–315, 402–406 (1911), Schwartz Elemér: 24: 202 (1928)
- Hunfalvy Pál** (1810–1891): Szily Kálmán: 6: 1–12 (1910), Sz. K.: uo. 232, Krompecher Bertalan: 33: 1–12 (1937), Váczai Bertalan: 36: 177–178 (1940), Lakó György: 76: 385–394 (1980), Uő: 85: 236–240 (1989)
- Hutterer Miklós** (1930–1997): Manherz Károly: 94: 227–228 (1998)
- Illyés Gyula** (1902–1983): Török Gábor: 89: 40–48 (1993), A. Molnár Ferenc: 103: 477–488 (2007), Uő: 104: 218–222 (2008)
- Implom József** (1899–1979): Hexendorf Edit: 76: 380–381 (1980), Nagy L. János: 102: 379–381 (2006), Uő: 113: 112–113 (2017)
- Imre Samu** (1917–1990): Szerk.: 83/4. (1987), Kiss Jenő: uo. 385–397, Benkő Loránd: 84: 378–382 (1988), Uő: 87: 247–249 (1991), Kiss Jenő: 94: 116–117 (1998), Ballassa Iván: uo. 118–121
- Inczefi Géza** (1906–1974): Nyíri Antal: 70: 503–504 (1974)
- Itkonen, Erkki Esaias** (1913–1992): Honti László: 89: 112–114 (1993)
- Jakó Zsigmond** (1916–2008): Posgay Ildikó [köszöntő kötetről]: 85: 240–245 (1989)
- Jakubovich Emil** (1883–1935): Melich János: 32: 62–63 (1936)

- Jalava, Antti** (1846–1909): Szerk.: 5: 370–371 (1909)
- Janitsek Jenő** (1920–2014): Hajdú Mihály: 97: 121–122 (2001)
- Jankovics de Mirievo, Fjodor Ivanovics** (1741–1814): Gulya János: 55: 95–106 (1959)
- Janurik Tamás** (1938): Csepregi Márta: 115: 251–253 (2019)
- Adamikné Jászó Anna** (1942): C. Vladár Zsuzsa: 118: 378–380 (2022)
- Jendrassik Ernő** (1858–1921): T. V.: 20: 40 (1924)
- Jerney János** (1800–1855): Szerk.: 24: 139–140 (1928)
- Joannovics György** (1821–1909): Gombocz Zoltán: 5: 190 (1909)
- Jókai Mór** (1825–1904): MNyT: 1/3.: hátsó borító (1905), Szendrey Zsigmond: 18: 134–137, 180–181 (1922), Uő: 19: 56–58, 145–148 (1923), Uő: 20: 97–98 (1924), Tolnai Vilmos: 21: 85–100, 232–246 (1925), Szendrey Zsigmond: uo. 143–147, A. E.: uo. 147–149, Zolnai Gyula: 22: 39–40 (1926), Tompa József: 47: 12–21 (1951), A. Jászó Anna: 111: 449–456 (2015)
- Joki, Aulis J.** (1913–1989): Lakó György: 85: 503–505 (1989)
- József Attila** (1905–1937): Rejtőné Hutás Magdolna: 51: 223–225 (1955), Török Gábor: 60: 462–468 (1964), Szathmári István: 78: 129–136 (1982), Uő: 101: 414–419 (2005), V. Raisz Rózsa [emlékülés kötetéről]: 102: 351–355 (2006), Mártonfi Attila: 110: 30–46 (2014), Tverdota György: 114: 257–277 (2018)
- Juhász Dezső** (1955): Kiss Jenő: 120: 377–378 (2024)
- Juhász Gyula** (1883–1937): Szikszainé Nagy Irma: 95: 267–282 (1999), Horváth Mária: 96: 213–215 (2000), Péter László – Szathmári István: 99: 188–193 (2003), Nagy L. János: 102: 382 (2006)
- Juhász Jenő** (1893–1960): MNyT: 24: 67 (1928), S. Hámori Antónia: 56: 280–281 (1960)
- Kabán Annamária** (1953–2019): Kemény Gábor: 115: 370–371 (2019)
- Kaffka Margit** (1880–1918): Herczeg Gyula: 78: 19–29, 136–145 (1982)
- Kallós Zoltán** (1926–2018): Pozsony Ferenc: 115: 117–119 (2019)
- Kálmán Béla** (1913–1997): Hajdú Péter: 80: 103–106 (1984), Uő: 89: 374–377 (1993), Nyirkos István: 94: 107–108 (1998)
- Kálmán Péter** (1954–1994): Éder Zoltán: 91: 111–112 (1995)
- Kalmár György** (1726–1781 u.): Papp Ferenc: 76: 1–10 (1980), Éder Zoltán [emlékkonferenciáról]: 92: 363–367 (1996)
- Kannisto, Juha Artturi** (1874–1943): Zsirai Miklós: 30: 253 (1934), válasz: uo. 254, Zsirai Miklós: 39: 169–176 (1943)
- Kara Ferenc** (1884–1920): Melich János: 16 (1920): 156–157, Uő: 17: 143–144 (1921)
- Karácsonyi János** (1858–1929): Melich János: 25: 73–74 (1929)
- Karinthy Frigyes** (1887–1938): Büky László: 64–70 116: (2020)
- Kármán József** (1769–1795): Tompa József: 62: 1–17 (1966)
- Károly Sándor** (1920–1994): Péter Mihály: 87: 249–252 (1991), Büky Béla: 90: 369–370 (1994)
- Kassai József** (1767–1842): Simai Ödön: 1: 219–226, 264–265 (1905), Sz. K.: 8: 278 (1912)

Katona József (1791–1830): Tolnai Vilmos: 21: 203–204 (1925), Uő: 13: 304–305 (1917), Beke József: 103: 311–328 (2007)

Katona Lajos (1862–1910): Horváth János: 6: 327–329 (1910)

Kazinczy Ferenc (1759–1831): Kardos Albert: 2: 275–277 (1906), Váczy János: 3: 1–16, 49–62 (1907), Simai Ödön [38 folytatásban]: 5: 170–172 (1909) – 13: 7–11 (1917), Sz. K.: 13: 85–86 (1917), Simai Ödön: uo. 220–225, 284–289, Váczy János: 14: 7–15 (1918), Sz. K.: 20: 88–89 (1924), Techert József: 32: 237–248 (1936), Ruzsiczky Éva: 49: 446–456 (1953), Terestyéni Ferenc: 54: 471–477 (1958), Ruzsiczky Éva: 56: 11–20, 181–186 (1960), Szerk.: 78: 257 (1982), Ruzsiczky Éva: uo. 257–263, Éder Zoltán: uo. 263–270, Szathmári István: uo. 270–276, Tompa József [Benkő Loránd könyvéről]: 79: 486–489 (1983), A. Molnár Ferenc: 90: 363–365 (1994), Kiss Jenő: 105: 257–262 (2009), Tolcsvai Nagy Gábor: uo. 263–270, Szathmári István: 106: 1–14 (2010), Dr. Kazinczy Ferenc: uo. 505–506, Czifra Mariann: 112: 307–314 (2016)

Kázmér Miklós (1921–2009): Juhász Dezső: 88: 372–374 (1992), Uő: 105: 377–378 (2009)

Kégl Sándor (1862–1920): Melich János: 17: 143 (1921)

Kelemen Béla (1913–1982): Szabó Zoltán: 80: 365–366 (1984)

Kelemen József (1910–1982): Balázs János: 76: 499–500 (1980), Uő: 79: 372–373 (1983)

Kelemen Tiborné Balogh Jolán (1923–2003): Bán Ervin: 99: 249–250 (2003)

Kemény Gábor (1948–2021): Gerstner Károly: 114: 250–254 (2018), Pethő József: 117: 224–228 (2021)

Kemény Zsigmond (1814–1875): Barla Gyula: 72: 328–331 (1976)

Kempelen Farkas (1734–1804): Balázs János: 81: 19–29 (1985), Bóna Judit – Imre Angéla: 100: 507–509 (2004)

Keresztes Kálmán (1921–2006): Benkő Loránd: 102: 506–508 (2006)

Keresztes László (1941): Csepregi Márta: 108: 114–115 (2012), Csúcs Sándor: 117: 509–512 (2021)

Keszler Borbála (1939): Kiss Jenő: 106: 118–120 (2010), Balázs Géza: 116: 123–127 (2020)

Kesztyűs Tibor (1933–2019): Kiss Jenő: 115: 369 (2019)

Kicska Emil (1847–1921): Klemm Antal: 18: 72–73 (1922)

Kiefer Ferenc (1931–2020): Herman József: 97: 510–512 (2001), Andor József [és Kiefer Ferenc]: 107: 232–243, 360–368 (2011), É. Kiss Katalin: uo. 247–249, Bánréti Zoltán: 117: 109–112 (2021)

Király Lajos (1936): Kiss Jenő: 103: 124–126 (2007), Zelliger Erzsébet: 112: 495–498 (2016)

Király Péter (1917–2015): Péter Mihály: 84: 382–384 (1988), Gregor Ferenc: 94: 112–113 (1998), Nyomárkay István: 104: 116–117 (2008)

Kisfaludy Károly (1788–1830): Simai Ödön: 3: 267–275 (1907), Bajza József: uo. 475

Kisfaludy Sándor (1772–1844): MTA: 3: 137–139 (1907), Bajza József: uo. 475, Rexa Dezső: 14: 274 (1918), Pais Károly: 41: 71–79 (1945)

Sz. Kispál Magdolna (1910–1984): Erdődi József: 77: 124–125 (1981), Bereczki Gábor: 81: 377–378 (1985)

Kiss Jenő (1943): Szerk.: 109: 1 (2013), Nyomárkay István: uo. 1–2, Honti László: uo. 2–4, Pusztai Ferenc: uo. 4–7, Szerk.: 119: 129 (2023), Honti László: uo. 129–130, Hoffmann István: uo. 130–133, Bárdosi Vilmos: uo. 133–134, Parapatics Andrea – Szabó T. Annamária Ulla [és Kiss Jenő]: uo. 135–144, Hegedűs Attila: uo. 145–152

Kiss Lajos (1922–2003): Hadrovics László: 89: 120–121 (1993), B. Gergely Piroska [köszöntő kötetről]: 95: 218–224 (1999), Nyomárkay István: 99: 118–119 (2003), MNyT: 99/2. (2003), Kiss Jenő: uo. 129–133, Hoffmann István: uo. 225–229, Juhász Dezső: uo. 229–233, Nyomárkay István: 101: 253 (2005), Hoffmann István: 118: 356–359 (2022)

Klebersberg Kunó (1875–1932): Zsirai Miklós [a Klebersberg-émlékkönyvről]: 22: 61–65 (1926)

Klemm Imre Antal (1883–1963): Berrár Jolán: 55: 445–447 (1959), Péter László: uo. 447–449, Uő: 60: 381–382 (1964), Benkő Loránd: 80: 257–259 (1984), Temesi Mihály: uo. 259–271, Péter László: uo. 272–275

Kniezsa István (1898–1965): MNyT: 30: 125–126 (1934), MNyT: 54/3–4. (1958), MNyT: 61/1. (1965), Ligeti Lajos: uo. 129–131, Bárczi Géza: uo. 131–132, Kiss Lajos: 75: 373–376 (1979), Juhász Dezső [Kiss Lajos könyvéről]: 93: 368–374 (1997), Uő [Kiss Lajos szerk. kötetről]: 99: 229–233 (2003)

Kodály Zoltán (1882–1967): Pais Dezső: 52: 3–6 (1956), Bartók János: 73: 492–499 (1977), Lőrincze Lajos: 79: 257–265 (1983), Vargyas Lajos: uo. 265–275, Szathmári István: 103: 129–137 (2007)

Komjáthy Jenő (1858–1895): Prohászka János: 61: 234–236 (1965)

Komlósiné Knipf Erzsébet (1952): Bárdosi Vilmos 119: 119–122 (2023)

Kónyi János (†1792 k.): Simai Ödön: 3: 122–126 (1907)

Korompay Klára (1946): Sárosi Zsófia: 112: 498–500 (2016)

Kossuth Lajos (1802–1894): Szathmári István: 90: 257–263 (1994), R. Toma Kornélia: 103: 328–338 (2007), Lócsi Tamás: 120: 129–149 (2024)

Kosztolányi Dezső (1885–1936): Nagy J. Béla: 32: 330–331 (1936), Deme László: 42: 34–42 (1946), Horváth Mária: 53: 458–459 (1957), Fábrián Pál: 82: 257–263 (1986), Horváth Mária: uo. 263–269, Bencze Lóránt: uo. 269–275, Gáspári László: uo. 275–280, Kemény Gábor: uo. 280–288, Herczeg Gyula: 84: 296–313 (1988), Gáspári László: 85: 208–212 (1989), Kemény Gábor: 108: 449–462 (2012), Tátrai Szilárd: 113: 290–301 (2017), Páji Gréta: 114: 288–301 (2018)

Kótyuk István (1934–2020): Bárányné Komári Erzsébet – Gazdag Vilmos: 116: 495–498 (2020)

Kovács András Ferenc (1959–2023): Kabán Annamária: 107: 325–333 (2011)

Kovács Sándor (1921–1998): Pesti János: 100: 240–243 (2004)

Kovalovszky Miklós (1910–1997): Grétsy László: 77: 125–126 (1981), Ruffy Péter: 87: 251–253 (1991)

Kozocsa Sándor Géza (1936): Szathmári István: 102: 252–253 (2006)

Kölcsy Ferenc (1790–1838): Tolnai Vilmos: 22: 39 (1926), Pais Károly: 39: 209–217 (1943), Csefkó Gyula: 47: 69–70 (1951), Szabó G. Zoltán: 91: 311–324 (1995), Pásztor Emil: 95: 463–465 (1999)

Körösi Csoma Sándor (1784–1842): Szilágyi Ferenc: 64: 70–72 (1968), Kesztyűs Tibor: 98: 499–501 (2002), Bernard Le Calloc'h: uo. 502–508

Kresznerics Ferenc (1766–1832): Pápay József: 4: 134 (1908), Velledits Lajos: 8: 59–61 (1912), Szerk.: 62: 373 (1966), Szathmári István: uo. 374–378, Bárczi Géza: uo. 378–379, Szathmári István: 89: 508–510 (1993), Tóth Péter: 92: 189–193 (1996), Bárdosi Vilmos [kéziratos gyűjtemény kiadásáról]: 120: 375–377 (2024)

Kristó Gyula (1939–2004): Szabó József: 100: 236–238 (2004), Benkő Loránd: uo. 238–240

Krúdy Gyula (1878–1933): Szathmári István: 100: 180–185 (2004), Domonkosi Ágnes [emlékülés kötetéről]: 102: 355–360 (2006), Kemény Gábor: 104: 203–207 (2008), Pethő József: 107: 39–50 (2011), Büky László: 119: 318–330 (2023)

Kubínyi László (1927–1973): Benkő Loránd: 70: 124–126 (1974), Szathmári István: uo. 126–128, Haader Lea: 104: 374–379 (2008)

Kulcsár Gyula (†1915): Pais Dezső: 11: 225 (1915)

Kylstra, Andries Dirk (1920–2009): Sirkka Liisa Hahmo: 91: 501–503 (1995)

Labov, William (1927): Kontra Miklós: 114: 1–22 (2018)

Ladányi Mária (1954): C. Vladár Zsuzsa: 120: 240–242 (2024)

Lakó György (1908–1996): MNyT: 39: 163–166 (1943), Fokos Dávid: 65: 124–125 (1969), Kálmán Béla: 75: 252 (1979), Balázs János: uo. 252–254, Vértes Edit: 85: 380–382 (1989), Szerk.: 93: 1 (1997), Honti László: uo. 1–7

Larousse, Pierre (1817–1874): Bárdosi Vilmos: 113: 87–95 (2017)

Lazicius Gyula (1896–1957): MNyT: 27: 212–213 (1931), Bárczi Géza: 53: 534–535 (1957), Károly Sándor: 72: 395–408 (1976), Szerk.: 86: 1 (1990), Balázs János: uo. 1–8, Kovács Ferenc: uo. 8–12, Kassai Ilona: uo. 13–16, Dukkon Ágnes: uo. 16–23, Mikó Pálné: 87: 36–42 (1991), Kiefer Ferenc: 93: 281–287 (1997), Szépe György: uo. 287–293, Vértes Edit: uo. 293–296

Lehr Albert (1844–1924): Négyesy László: 20: 105–110 (1924), MNyT.: uo. 147–148, Melich János: uo. 179

Ligeti Lajos (1902–1987): MNyT: 22: 153 (1926), Bárczi Géza: 58: 525–527 (1962), Benkő Loránd: 79: 369–372 (1983), Schütz Ödön: 84: 373–378 (1988), Uő: 93: 105–108 (1997), Sebestyén Árpád [utalás Benkő Loránd két írására]: 107: 85–93 (2011)

Lizanec Péter (1930): Horváth Katalin: 116: 243–246 (2020)

Lomonosov, Mihail Vasziljevics (1711–1765): Papp Ferenc: 76: 1–10 (1980)

Losonczi Zoltán (1894–1942): MNyT: 33: 198–200 (1937), Melich János: 38: 317–318 (1942), Sági István: uo. 318–320

Lotz János (1913–1973): Szépe György: 69: 374–376 (1973), Lakó György: 83: 220–225 (1987), Király Péter: 99: 498–502 (2003), Kiefer Ferenc: 109: 469–471 (2013)

Loványi Gyula (1883–1960): Mikesy Sándor: 57: 119–120 (1961)

Lőrincze Lajos (1915–1993): Kovalovszky Miklós: 72: 123–124 (1976), Benkő Loránd: 82: 497–501 (1986), Rácz Endre: 83: 145–156 (1987), Fábíán Pál: 90: 246–247 (1994), Csernicskó István: 104: 353–354 (2008), Sebestyén Árpád [utalás Benkő Loránd két írására]: 107: 85–93 (2011)

B. Lőrinczy Éva (1926–2002): Szathmári István: 93: 251–253 (1997)

Magay Tamás (1928): Pusztai Ferenc: 104: 379–382 (2008), Nyomárkay István: 115: 126–127 (2019)

- Mályusz Elemér** (1898–1989): Kiss Lajos [a Mályusz-émlékkönyvről]: 83: 106–114 (1987)
- Manherz Károly** (1942): Knipf-Komlói Erzsébet: 108: 376–378 (2012), Erb Mária: 118: 233–236 (2022)
- Márai Sándor** (1900–1989): Pusztai Ferenc: 88: 512 (1992), Szathmári István: 100: 180–185 (2004)
- Mark, Julius** (1890–1959): Zsirai Miklós: 33: 197–198 (1937)
- Markó Imre Lehel** (1919–1994): Balogh Lajos: 87: 123–125 (1991), Hajdú Mihály: 90: 492–493 (1994)
- Martinkó András** (1912–1989): Soltész Katalin: 79: 244–245 (1983)
- Márton Gyula** (1916–1976): Végh József: 72: 373–375 (1976)
- Márton István** (1760–1831): Simai Ödön: 2: 347–352, 395–399 (1906)
- D. Máta Mária** (1945–2020): Zelliger Erzsébet: 116: 494–495 (2020)
- Máté Jakab** (1926–2001): Békési Imre: 93: 253–256 (1997), Szabó Zoltán: 98: 248–249 (2002)
- Matijevics Lajos** (1940–1983): Hajdú Mihály: 81: 248–249 (1985)
- Mátyás Flórián** (1818–1904): Stemler Ágnes: 100: 84–91 (2004)
- Melich János** (1872–1963): Kniezsa István: 38: 225–231 (1942), MNyT: uo. 231–249, ezen belül: Szinnyi József: uo. 233, Kornis Gyula: uo. 233–236, Voinovich Géza: uo. 236–237, Szekfű Gyula: uo. 237–238, válasz: uo. 238–247, 248–249, Pais Károly [a Melich-émlékkönyvről]: uo. 311–316, MNyT: 53/1–2. (1957), Benkő Loránd: uo. 1–12, Pais Dezső: uo. 13–17, Uray Géza: uo. 18–19, Balczyk Emil: 58: 523–525 (1962), Kniezsa István: 60: 1–3 (1964), Kiss Lajos: 69: 1–15 (1973), Uő: 85: 121–123 (1989), Juhász Dezső [Kiss Lajos könyvéről]: 93: 368–374 (1997), Tolnay Gábor: 95: 245–248 (1999), Udvari István: uo. 502–506, Futaky István: 97: 358–362 (2001), Sebestyén Árpád [Benkő Loránd egy írásáról]: 107: 85–93 (2011)
- Mészöly Gedeon** (1880–1960): Hexendorf Edit: 51: 390–396 (1955), Balázs János: 56: 415–416 (1960), Szerk.: 77: 257 (1981), Benkő Loránd: uo. 257–261, Tálasi István: uo. 261–265, Nyíri Antal: uo. 265–282, Tóth Béla: uo. 282–284, Ilia Mihály: uo. 284–287, Károly Sándor: uo. 287–291, Szathmári István: uo. 291–298, Erdődi József: uo. 298–303, Mikola Tibor: uo. 303–307, Velcsov Mártonné: uo. 308–315, Dienes Erzsébet: uo. 315–319, Deme László: uo. 319–320, Fenyvesi István – Erdei Jusztna: uo. 320–329, Nagymiklósi Erzsébet: uo. 329–330, Szerk.: 97: 129 (2001), Szathmári István: uo. 129–134, Szabó József: uo. 134–140, Beke József: 103: 84–86 (2007)
- Mező András** (1939–2003): Nyirkos István: 100: 120–121 (2004)
- Mikcs László** (1917–1944): Mikecsy Sándor: 43: 239–240 (1947)
- Mikesy Sándor** (1917–1975): Pusztai Ferenc: 71: 108–109 (1975)
- Mikos József** (1907–1992): MNyT: 32: 277–278 (1936)
- Mikszáth Kálmán** (1847–1910): Rubinyi Mózes: 6: 69–72 (1910), Uő: 53: 216–220 (1957)
- Moenich Károly** (1840–1919): Rexa Dezső: 15: 157–158 (1919)
- Mokány Sándor** (1932–2010): Tóth Péter: 106: 483–485 (2011)
- Mokányné Nagy Katalin** (1941–2010): Tóth Péter: 106: 483–485 (2011)
- Mollay Károly** (1913–1997): Herman József: 80: 507–508 (1984), Hadrovics László: 90: 117–118 (1994), Szathmári István: 93: 500–504 (1997)

- A. Molnár Ferenc** (1942): Pusztai Ferenc: 108: 116–118 (2012), Korompay Klára: 118: 236–239 (2022)
- Molnár József** (1927–1987): Fábíán Pál: 84: 248–250 (1988)
- Molnár Zoltán Miklós** (1947): Gréczy-Zsoldos Enikő: 114: 248–250 (2018)
- Moór Elemér** (1891–1974): Mikešy Sándor: 70: 377–379 (1974)
- Moravcsik Gyula** (1892–1872): MNyT: 28: 322–333 (1932)
- Móricz Zsigmond** (1879–1942): Szathmári István: 85: 225 (1989), Uő: 105: 356–357 (2009)
- Munkácsi Bernát** (1860–1937): Zsirai Miklós: 26: 81–83 (1930), Uő: 34: 1–4 (1938), Korompay Bertalan: 57: 377–383 (1961)
- Murádin László** (1930–2022): Juhász Dezső: 106: 503–505 (2010), Uő: 118: 219–220 (2022)
- Nádas Péter** (1942): Jolanta Jastrzębska: 89: 26–40 (1993)
- Nagy Ferenc** (1941–1984): Fábíán Pál: 81: 248 (1985)
- Nagy Gyula** (1849–1924): Melich János: 20: 179–180 (1924)
- Nagy Jenő** (1916–1996): Benkő Samu: 92: 504–506 (1996)
- Nagy J. Béla** (1884–1967): MNyT: 26: 237–238 (1930), Tompa József: 50: 221–223 (1954), MNyT: uo. 223–224, Pais Dezső: uo. 224, Lőrincze Lajos: 60: 249–250 (1964), Kovalovszky Miklós: 64: 122–123 (1968)
- Nagy László** (1925–1978): D. Berencsi Margit: 77: 72–82 (1981)
- Nagy L. János** (1946): Békési Imre: 113: 118–120 (2017)
- Négyesy László** (1861–1933): Szerk.: 27: 133 (1931), Sági István: uo. 139–141, Uő: 29: 62–63 (1933)
- Németh Gyula** (1890–1976): Kálmán Béla: 56: 492–494 (1960), Lőrincze Lajos: 73: 129–130 (1977)
- Németh László** (1901–1975): Szathmári István: 96: 68–74 (2000), Kornyané Szoboszlai Ágnes: 98: 321–329 (2002)
- Nielsen, Konrad** (1875–1953): Zsirai Miklós: 31: 209–210 (1935)
- Nyíri Antal** (1907–2000): Pais Dezső: 65: 122–124 (1969), Benkő Loránd: 73: 382–384 (1977), Hajdú Péter: 84: 116–119 (1988), Jakab László [közönlítő kötetről]: 94: 211–213 (1998), Szathmári István: uo. 229–230, Uő: 97: 252–254 (2001)
- Nyirkos István** (1933–2013): Hoffmann István: 110: 119–121 (2014)
- Nyomárkay István** (1937–2020): Bańczerowski Janusz: 103: 378–380 (2007), Kiss Jenő: 113: 246–248 (2017), Zoltán András: 116: 491–493 (2020)
- O. Nagy Gábor** (1915–1973): Tamás Lajos: 69: 371–372 (1973), Szathmári István: uo. 372–374
- Ojansuu, Heikki** (1873–1923): Gombocz Zoltán: 19: 58–59 (1923)
- Országh László** (1907–1984): Imre Samu: 74: 255–256 (1978), Balázs János: 81: 242–247 (1985), A. Molnár Ferenc: 96: 252–254 (2000), Elekfi László: 103: 504–506 (2007), Sinor Dénes: 104: 223–224 (2008)
- Ördög Ferenc** (1933–2015): Gerstner Károly: 99: 251–253 (2003), Farkas Tamás: 109: 366–368 (2013), Uő: 112: 115–117 (2016)
- P. Balázs János** (1910–1990): Rác Endre: 87: 116–118 (1991)
- Paasonen, Heikki** (1865–1919): Szinnyei József: 15: 155 (1919)

Pais Dezső (1886–1973): Zsirai Miklós: 42: 94–96 (1946), Molnár József [a Pais-
emlékkönyvről]: 52: 376–383 (1956), Kniezsa István: 57: 257–258 (1961), Bárczi Géza: 62:
117–119 (1966), Ortutay Gyula: uo. 379–380, válasz: uo. 380–381, Bárczi Géza: uo. 381,
Uő: 64: 379 (1968), válasz: uo. 379–380, MNyT: 69/1. (1973), Bárczi Géza: uo. 129–131,
Benkő Loránd: uo. 131–133, Kustos Lajos: uo. 133–134, Szilágyi Ferenc: uo. 134–135,
Kubinyi László: uo. 135–136, Mikesy Sándor: uo. 136–140, Tompa József: uo. 253–254,
D. Máta Mária [emlékülés kötetéről]: 72: 233–237 (1976), Szerk.: 83: 257 (1987), Kustos
Lajos: uo. 257–258, Benkő Loránd: uo. 258–261, Hajdú Péter: uo. 262–263, Hadrovics
László: uo. 263–266, Újvári Sándor: uo. 266–267, Szabó T. Attila: uo. 267–268, Kustos La-
jos: uo. 268–269, Keresztury Dezső: uo. 269–271, Tolnai Gábor: uo. 272–274, Gergely Já-
nos: 84: 110–114 (1988), Kiss Jenő [Benkő Loránd könyvéről]: 90: 345–348 (1994), Inámi
Zsófia [és Pais István]: 92: 221–228 (1996), Fábíán Pál: 97: 355–357 (2001), Kiss Jenő: 99:
257–259 (2003), Sebestyén Árpád [utalás Benkő Loránd négy írására]: 107: 85–93 (2011),
Pusztai Ferenc: uo. 478–483, Korompay Klára 120: 17–28 (2024)

Pais Károly (1908–1946): MNyT: 42: 93–94 (1946), Kniezsa István: uo. 88

Pápay József (1873–1931): Melich János: 27: 260–261 (1931), Pap Károly: uo.
261–262, Papp István: 56: 140–142 (1960)

Pápay Sámuel (1770–1827): Velledits Lajos: 8: 17–28 (1912)

Papp Ferenc (1930–2001): Kiefer Ferenc: 97: 368–370 (2001)

Papp György (1941–2009): Balogh Lajos: 105: 243–244 (2009)

Papp István (1901–1972): Papp László: 67: 379–381 (1971), Kálmán Béla: 68:
368–370 (1972)

Papp László (1924–1996): Szathmári István: 90: 493–496 (1994), S. Hámori Antónia:
92: 377–378 (1996)

Parti Nagy Lajos (1953): Domonkosi Ágnes: 97: 192–200 (2001)

Paul, Hermann (1846–1921): Petz Gedeon: 18: 68–70 (1922),

Pázmándi Horváth Endre (1778–1839): Váczy János: 1: 193–204, 241–249 (1905)

Péchy Blanka (1894–1988): Bolla Kálmán: 81: 382–384 (1985)

Pellegrini, Giovan Battista (1921–2007): Benkő Loránd: 103: 250–252 (2007)

Penavin Olga (1916–2001): Végh József: 84: 245–248 (1988), Benkő Loránd: 93:
115–118 (1997), Balogh Lajos: 98: 116–118 (2002), Futaky István: uo. 253

Péntek János (1941): Kiss Jenő: 107: 249–251 (2011), Uő: 117: 235–239 (2021)

Penttilä, Aarni (1899–1971): Lakó György: 68: 123–125 (1972)

Perrot, Jean (1925–2011): Korompay Klára: 108: 501–503 (2012)

Pesti János (1938): Balogh Lajos: 104: 248–249 (2008)

Pesty Frigyes (1823–1889): Büky Béla: 74: 120–122 (1978), Benkő Loránd: 93:
488–490 (1997)

Péter László (1926–2019): Nagy L. János: 102: 249–250 (2006), Uő: 112: 367–369
(2016)

Péter Mihály (1928–2024): Nyomárkay István: 95: 123–124 (1999), Nagy L. János
[köszöntő kötetéről]: 97: 505–509 (2001), Havas Ferenc: 105: 122–126 (2009), Ladányi
Mária: 115: 244–248 (2019), Ladányi Mária – Zoltán András: 120: 232–234 (2024)

Petőfi Sándor (1823–1849): Szerk.: 18: 189 (1922), Zlinszky Aladár: uo. 189–198,
Tolnai Vilmos: uo. 198–201, Túri Mészáros István: 23: 398–405 (1927), Galamb Sándor:
24: 204–206 (1928), Gáldi László: 52: 456–465 (1956), Uő: 54: 322–333 (1958), Uő: 58:

64–71 (1962), Martinkó András: 69: 385–407 (1973), Kerényi Ferenc: 96: 74–81 (2000), Juhász Judit: 118: 507 (2022)

Petőfi Sándor János (1931–2013): Békési Imre: 109: 212–224 (2013), Nagy L. János: 118: 83–90 (2022)

Petz Gedeon (1863–1943): Melich János: 29: 323–324 (1933)

Petz Leopold (1794–1840): Hegedűs József: 92: 45–54 (1996)

Pilinszky János (1921–1981): Szathmári István: 98: 49–55 (2002)

Pintér Jenő (1881–1940): Keményfy János: 36: 349–351 (1940)

Ponori Thewrewk Emil (1838–1917): Kovács Ferenc: 64: 23–32 (1968)

Posgay Ildikó (1947–2022): N. Fodor János: 113: 506–509 (2017), B. Fodor Katalin: 118: 508–510 (2022)

Pray György (1723–1801): Trócsányi Zoltán: 4: 44–45 (1908), Csűry Bálint: 25: 290 (1929)

Prohászka János (1887–1970): Szathmári István: 53: 309–311 (1957), Erdődi József: 63: 248–250 (1967), Tompa József: 67: 114–115 (1971)

Prószéky Gábor (1954): Váradi Tamás: 120: 500–502 (2024)

Pröhle Vilmos (1871–1946): Senga Toru: 90: 200–207 (1994), Sinor Dénes: 91: 100–103 (1995)

Pusztai Ferenc (1940–2021): Kiss Jenő: 106: 499–501 (2010), Uő: 116: 498–500 (2020), Uő: 118: 118–120 (2022)

Pusztay János (1948): Klima László: 116: 121–123 (2020)

Putnoky Imre (1883–1977): P. Balázs János: 74: 378 (1978)

Rácz Endre (1922–1992): Kiss Jenő: 89: 117–119 (1993)

Radnóti Miklós (1909–1944): Honffy Pál: 65: 421–431 (1969)

V. Raisz Rózsa (1939): Zimányi Árpád: 116: 246–250 (2020)

Ramstedt, Gustaf John (1873–1950): Ligeti Lajos: 29: 324–326 (1933)

Rásonyi Nagy László (1899–1984): MNyT: 23: 70 (1927)

Rédei Károly (1932–2008): Keresztes László: 98: 381–382 (2002), Honti László: 104: 507–509 (2008)

Reguly Antal (1819–1858): Pápay József: 1: 97–109, 145–160 (1905), Medveczky Károly: 5: 459–460 (1909), Krompecher Bertalan: 33: 1–12 (1937), Schleich Lajos: 34: 101–104 (1938), Zsirai Miklós: 35: 1–8 (1939), Lakó György: 39: 399–404 (1943), ezen belül: Zsirai Miklós: uo. 400–404, Kálmán Béla: 54: 594–595 (1958), Hajdú Péter: 65: 398–403 (1969), Vértes Edit: 91: 431–447 (1995)

Reményik Sándor (1890–1941): Kabán Annamária: 112: 207–214 (2016)

Réthei Prikkel Marián (1871–1925): Klemm Antal: 22: 70–71 (1926), Jakubovich Emil: uo. 152

Révai Miklós (1750–1807): Melich János: 4: 1–12, 54–62 (1908), Kemenes Pál: uo. 96, Rubinyi Mózes: 8: 54–59 (1912), Sz. K.: uo. 277–278, T. V.: 17: 214 (1921), Sági István: 23: 115–119 (1927), Schwartz Elemér: 24: 202 (1928), Csűry Bálint: 35: 290–297 (1939), Némethy Ferenc: 54: 200–213 (1958), Benkő Samu: uo. 509–516, Nagy L. János: 103: 355–357 (2007)

Riedl Frigyes (1856–1921): Angyal Dávid: 17: 207–210 (1921), Melich János: 18: 139 (1922)

Riedl Szende (1831–1873): Kovács Ferenc: 64: 23–32 (1968), Lakó György: 76: 385–394 (1980)

Róna-Tas András (1931): Hajdú Péter: 98: 250 (2002), Vásáry István: 108: 503–505 (2012)

Rónai Béla (1923–2009): Wacha Imre: 89: 503–505 (1993), Szűcs Tibor: 100: 121–123 (2004), Uó: 105: 498–500 (2009)

Rot Sándor (1921–1996): Udvari István: 88: 238–240 (1992)

Rousselot, Jean-Pierre (1846–1924): T. V.: 21: 147 (1925)

Rozgonyiné Molnár Emma (1933): Nagy L. János: 110: 250–252 (2014), Uó: 120: 111–113 (2024)

Rubinyi Mózes (1881–1965): Terestyéni Ferenc: 52: 255–257 (1956), Szépe György: 62: 116–117 (1966)

Ruzsiczky Éva (1928–2010): Elekfi László: 105: 502–504 (2009)

Sági István (1883–1950): Melich János: 39: 81–85 (1943), válasz: uo. 85–87, Nagy J. Béla: 48: 254–255 (1952)

Sajnovics János (1733–1785): Csupor Zoltán Mihály: 54: 517–522 (1958), Mikesy Sándor: 55: 311 (1959), Lakó György: uo. 312–315, Salánki István: 60: 250–252 (1964), Csupor Zoltán Mihály: 65: 501–504 (1969), Zaicz Gábor: 66: 246–250 (1970), Erdődi József: uo. 384, Benkő Loránd: uo. 385–396, Szathmári István [emlékünnepegről]: uo. 504–506, Holovics Flórián: 68: 493–501 (1972), Éder Zoltán: 110: 85–94 (2014), C. Vladár Zsuzsa: 112: 316–324 (2016), Kelemen Ivett: 118: 366–370 (2022)

Sámson Edgár (1906–1970): Danczi V. József: 66: 506–507 (1970)

Sándor István (1750–1815): Simai Ödön: 11: 157–162, 212–223, 262–271, 300–308, 348–355 (1915)

Sánta Ferenc (1927–2008): Pusztai Ferenc: 105: 324–327 (2009)

Saussure, Ferdinand de (1857–1913): Gombocz Zoltán: 20: 141–143 (1924), Herman József: 74: 136–144 (1978), Szerk.: 102: 385 (2006), Voigt Vilmos: uo. 385–391, Kelemen János: uo. 391–400, Péter Mihály: uo. 400–407, Siptár Péter: uo. 407–420, Németh T. Enikő: uo. 420–430, Kertész András – Rákosi Csilla – Bódog Alexa: uo. 430–442

Sauvageot, Aurélien (1897–1988): Erdődi József: 68: 370–372 (1972), Szathmári István: 74: 250–252 (1978), Uó: 85: 505–507 (1989), Cz. Farkas Márta: 93: 493–495 (1997)

Scheiber Sándor (1913–1985): Czeglédy Károly: 82: 502–503 (1986)

Schlachter, Wolfgang (1908–1999): Kiss Jenő: 74: 117–120 (1978), Honti László [köszöntő kötetéről]: 77: 352–358 (1981), Kiss Jenő: 84: 114–116 (1988), Uó: 95: 124–126 (1999)

Schmidt József (1868–1933): Lakó György: 65: 111–113 (1969)

Schuchardt, Hugo (1842–1927): Zsirai Miklós: 23: 535–536 (1927)

Schütz Ödön (1916–1999): Róna-Tas András: 96: 124–126 (2000)

Sebestyén Árpád (1929–2014): Nyirkos István: 95: 508–510 (1999), Juhász Dezső: 106: 115–117 (2010)

N. Sebestyén Irén (1890–1978): Lakó György: 67: 121–124 (1971), válasz: uo. 124–125, Hajdú Péter: 75: 113–115 (1979)

Semsey Andor (1833–1923): MNyT: 1/1. (1905), Szily Kálmán: 19: 149–151 (1923)

Seregélyesi Ferenc (†1956): Lőrincze Lajos: 53: 311–312 (1957)

- Setälä, Emil** (1864–1935): Zsirai Miklós: 20: 45–50 (1924), Szinnyei József: 31: 73–74 (1935)
- Shiratori Kurakichi** (1865–1943): Senga Toru: 91: 162–170 (1995)
- Sievers, Eduard** (1850–1932): Schmidt Henrik: 28: 189–191 (1932)
- Sima Ferenc** (1917–2005): Sándor Anna: 103: 351–354 (2007)
- Simoncsics Péter** (1946): Csepregi Márta: 112: 241–244 (2016)
- Simonyi Zsigmond** (1853–1919): Voinovich Géza: 12: 327–328 (1916), Gombocz Zoltán: 15: 155–156 (1919), Melich János: 16: 99 (1920), Szerk.: 25: 386 (1929), Prohászka János: 65: 376–382 (1969), Tompa József: 78: 453–456 (1982)
- Sipos István** (1912–1994): Gregor Ferenc: 79: 496–497 (1983), Király Péter: 89: 372–374 (1993)
- Siptár Péter** (1954): Törkenczy Miklós: 120: 238–239 (2024)
- Sirelius, U. T.** (1872–1929): Zs. M.: 25: 385–386 (1929)
- Skripecz Sándor** (1917–?): Magay Tamás: 103: 253–254 (2007)
- Šmilauer, Vladimír** (1895–1983): Kázmér Miklós: 72: 124–126 (1976)
- J. Soltész Katalin** (1926–1994): Wacha Imre: 91: 109–110 (1995)
- Somogyi Gedeon** (1783–1821): Felde Györgyi: 71: 242–246 (1975)
- Somogyi Géza** (1893–1921): Melich János: 17: 144 (1921)
- T. Somogyi Magda** (1954): Slíz Mariann: 120: 243–244 (2024)
- Sulán Béla** (1916–1968): Sebestyén Árpád: 64: 505–506 (1968)
- Szabédi László** (1907–1959): Mózes Huba: 103: 223–225 (2007)
- Szabó Dénes** (1913–1994): Horváth Mária: 80: 508–510 (1984), Bánhidi Zoltán: 90: 370–372 (1994)
- Szabó Géza** (1934–2021): Molnár Zoltán Miklós: 100: 248–249 (2004), Vörös Ottó: 117: 374–375 (2021)
- Szabó József** (1789–1885): Hegedüs József: 92: 45–54 (1996)
- Szabó József** (1940–2021): Juhász Dezső: 106: 501–503 (2010), Forgács Tamás: 117: 112–114 (2021)
- Szabó Lőrinc** (1900–1957): Dobóné Berencsi Margit: 89: 213–217 (1993)
- Szabó T. Ádám** (1946–1995): Kiss Jenő: 92: 112–113 (1996)
- Szabó T. Attila** (1906–1987): MNyT: 32: 142 (1936), MNyT: 36: 63–66 (1940), Benkő Loránd: 62: 119–122 (1966), Imre Samu: 72: 245–248 (1976), Balázs János: 82: 380–384 (1986), Újvári Sándor: 83: 266–267 (1987), válasz: uo. 267–268, MNyT 84/1. (1988), Szerk.: uo. 3, Kálmán Béla: uo. 3–7, Cseh Zsolt: uo. 7–9, Jakó Zsigmond: uo. 9–10, Nagy Jenő: uo. 10–11, B. Gergely Piroska: uo. 11–12, Szabó T. Attila [és a Magyar Televízió]: uo. 257–270, Posgay Ildikó [köszöntő kötettről]: 85: 240–245 (1989), Szerk.: 93: 385 (1997), Benkő Loránd: uo. 385–392, Kovács Sándor Iván: uo. 392–398, Benkő Samu: uo. 398–405, Balassa Iván: uo. 405–410, Péntek János: uo. 411–414, A. Molnár Ferenc [Balassa Iván könyvéről]: uo. 476–478, Benkő Loránd: 102: 257–262 (2006), Éder Zoltán: uo. 262–269, Péntek János: uo. 269–274, Kósa László: uo. 274–279, Szathmári István: uo. 280–284, Hajdú Mihály: uo. 284–287, A. Molnár Ferenc: 103: 477–488 (2007), Uő: 104: 218–222 (2008), Szathmári István: 105: 219–220 (2009), Sebestyén Árpád [Benkő Loránd három írásáról]: 107: 85–93 (2011), P. Kocsis Réka: [emlékkönyvről]: 113: 243–246 (2017), Ösztöndíj kuratóriuma: uo. 505, Péntek János: 116: 237–238 (2020)

Szabó Zoltán (1927–2007): Szathmári István: 103: 375–376 (2007), Kabán Annamária: 113: 357–361 (2017)

Szamota István (1867–1895): Melich János: 7: 49–60 (1911), Uő: 23: 536–538 (1927)

Szarvas Gábor (1832–1895): Gombocz Zoltán: 5: 190 (1909), Szinnyei József: 28: 1–5 (1932), Pásztor Emil: 74: 228–229 (1978)

Szathmári István (1925–2020): Fábíán Pál: 91: 249–251 (1995), Szabó Zoltán [közszöntő kötetéről]: uo. 492–494, Balázs Géza: 101: 120–122 (2005), Bencze Lóránt [ünnepi válogatásról]: uo. 487–491, Kiss Jenő: 111: 244–247 (2015), MNyT: 117/1. (2021), Kiss Jenő: uo. 2–4, Farkas Tamás: uo. 5–6, Tátrai Szilárd: uo. 7–9, Péter Mihály: uo. 191–192

Széchenyi István (1791–1860): 1: 3–10 (1905), Viszota Gyula: uo. 78–79, Szigetvári Iván: 7: 366–367 (1911), Heinlein István: uo. 461–462, E. Gy.: 11: 173–174 (1915), Viszota Gyula: 12: 49–63, 103–113, 150–159, 195–207 (1916), Uő, 20: 116–122 (1924), Tolnai Vilmos: 21: 204 (1925), Viszota Gyula: 23: 437–442 (1927), Lovas Rózsa: 38: 73–102 (1942), Benkő Loránd: 88: 14–29 (1992), Lózsi Tamás: 120: 129–149 (2024)

Szemere Gyula (1911–1992): Fábíán Pál: 77: 503–504 (1981), Uő: 87: 497–498 (1991), Szathmári István: 88: 506–507 (1992)

Szemere Pál (1785–1861): Bakos József: 35: 40–41 (1939), P. Balázs János: 57: 418–429 (1961)

Szemlics Ádám (1883–1925): Szerk.: 21: 72–73 (1925)

Szende Aladár (1914–2003): Fülöp Lajos: 81: 250–251 (1985), A. Jászó Anna: 90: 496–498 (1994), Grétsy László: 100: 117–120 (2004)

Szendrey Zsigmond (1879–1943): Korompay Bertalan: 39: 262–263 (1943)

Szentmiklóssy Alajos (1793–1849): Szücsi József: 11: 202–207, 253–259 (1915)

Szépe György (1931–2012): Péter Mihály: 97: 377–379 (2001), Kontra Miklós: 105: 78–85 (2009), Terts István: 107: 375–378 (2011), Bánréti Zoltán: 108: 497–501 (2012)

Szepesy Gyula (1913–2001): Bencédy József: 89: 505–507 (1993), A. Jászó Anna: 97: 370–371 (2001)

Szeremley Császár Loránd (1883–1910): Melich János: 6: 134 (1910)

Szidarovszky János (1881–1947): Szemerényi Osvald: 44: 78–80 (1948), Zsirai Miklós: uo. 80

Szij Enikő (1944): Csepregi Márta: 110: 495–497 (2014), C. Vladár Zsuzsa: 120: 502–506 (2024)

Szikszainé Nagy Irma (1944): Domonkosi Ágnes: 111: 109–112 (2015)

Szilády Áron (1837–1922): Szinnyei József: 18: 137–138 (1922)

Szilágyi Ferenc (1928–2010): Pusztai Ferenc: 105: 120–122 (2009)

Szili Katalin (1952): Szabó T. Annamária Ulla: 118: 246–249 (2022)

Szily Kálmán (1838–1924): MNyT: 14: 215–222 (1918), ezen belül: Szinnyei József: uo. 216–218, Radnai Rezső [Zichy János képviselőtében]: uo. 218–219, Radnai Rezső: uo. 219–220, válasz: uo. 220–221, Szinnyei József: 18: 1–2 (1922), MNyT: 20/1–3. és 20/9–10. (1924), Melich János: uo. 180–181, Gombocz Zoltán: 21: 77–84 (1925), Szerk.: 29: 189 (1933), Melich János: 37: 215 (1941), Éder Zoltán [Gazda István szerk. kötetéről]: 101: 244–246 (2005), Kiss Jenő: 120: 365–366 (2024)

Szinnyei József (1857–1943): 23 (1927) = Szinnyei-emlékkönyv, Melich János: uo. 23/3–6. [a 77. lap előtt]: I–XIII, Gulyás Pál: uo. XIII–XXV, Szerk. [berlini emlékkönyvről]:

uo. 519–520, MNyT: uo. 523–533, ezen belül: Balogh Jenő: uo. 525–526, válasz: uo. 527–529, Gombocz Zoltán: uo. 530–531, válasz: uo. 531–533, I. S.: 25: 385 (1929), Melich János: 33: 129–135 (1937), MNyT: uo. 267–275, ezen belül: Szily Kálmán [Hóman Bálint nevében]: uo. 268–269, Zsirai Miklós: uo. 270, válasz: uo. 271–274, MNyT: 39/2. és 39/5. (1943), Szerk.: uo. 256, Balogh Jenő: uo. 256–257, Zsirai Miklós: uo. 257–258, Kettunen, Lauri: uo. 259, Melich János: uo. 259–261, Szerk.: 53: 317 (1957), Bóka László: uo. 317–319, Lakó György: uo. 319–330, Kálmán Béla: uo. 330–335, Lakó György: 81: 512 (1985), Balázs János [Lakó György könyvéről]: 84: 484–486 (1988)

Sztálin, Jozsif Visszarionovics (1878–1953): Lakó György: 49: 1–3 (1953)

Sztripszky Hiaodor (1875–1946): Udvari István: 95: 412–418, 502–506 (1999), Uő: 97: 362–366 (2001)

Szvorényi József (1816–1892): Fekete Péter: 89: 173–180 (1993), Benkő Loránd: uo. 243–244, A. Jászó Anna: 112: 332–346 (2016)

Tagányi Károly (1858–1924): Melich János: 20: 180 (1924)

Tagliavini, Carlo (1903–1982): Fogarasi Miklós: 79: 107–109 (1983)

Takács Etel (1921–1992): Szende Aladár: 88: 368–370 (1992)

Takáts Raphael (1748–1820): Heinlein István: 3: 444–454 (1907), Uő: 4: 217–221 (1908)

Tamás Lajos (1905–1984): MNyT: 31: 206–207 (1935), Herman József: 81: 118–119 (1985), Balázs János: uo. 373–377

Tamási Áron (1897–1966): P. Eöry Vilma: 76: 72–74 (1980), Uő: 79: 162–173 (1983), Balázs Géza: 114: 302–319 (2018)

Telegdi Zsigmond (1909–1994): Károly Sándor: 76: 379–380 (1980), Uő: 87: 119–120 (1991), Harmatta János: 90: 366–368 (1994)

Teleki László (1764–1821): Heinlein István: 8: 331–333 (1912)

Teleki Pál (1879–1941): Gunda Béla: 87: 495 (1991)

Telekiné Nagy Iлона (1933–2010): Bauko János: 106: 497–498 (2010)

Temesi Mihály (1914–1988): Károly Sándor: 81: 121–123 (1985), Tompa József: 85: 377–380 (1989), Szűcs Tibor: 95: 248–250 (1999), Juhász Dezső [emlékülésről]: 98: 508–509 (2002), Pesti János: 100: 240–243 (2004), Kiss Jenő: uo. 243–246, Molnár Mária: 110: 456–465 (2014)

Terestyéni Ferenc (1913–1971): Szathmári István: 68: 126–127 (1972)

Thomsen, Vilhelm (1842–1927): Gombocz Zoltán: 8: 1–5, 131–133 (1912), válaszlevél: ezen belül 131–132, Németh Gyula: 23: 533–535 (1927), Jakubovich Emil: 24: 66 (1928)

Toivonen, Yrjö Heikki (1890–1956): Zsirai Miklós: 33: 197–198 (1937), Lakó György: 52: 389 (1956)

Tolcsvai Nagy Gábor (1953): Komlósi László Imre [köszöntő kötetéről]: 111: 239–244 (2015), Ladányi Mária: 119: 501–505 (2023)

Toldy (Schedel) Ferenc (1805–1875): Viszota Gyula: 4: 63–71 (1908), Uő: 5: 1–7 (1909), Heinlein István: 7: 461–462 (1911), T. V.: 13: 203–204 (1917), Simai Ödön: 14: 111–119, 187–193 (1918), Szilágyi Ferenc: 75: 55–61 (1979)

Tolnai Vilmos (1870–1937): MNyT: 21: 150–151 (1925), Sági István: 33: 281–288 (1937)

- Tompa József** (1905–1990): Ruzsiczky Éva: 72: 248–250 (1976), Rác Endre: 82: 494–497 (1986), Lakó György: 87: 112–114 (1991)
- Tompáné Lovas Rózsa** (1903–1991): Szathmári István: 88: 365–368 (1992)
- Török Gábor** (1929–1996): Nagy L. János: 93: 249–250 (1997), V. Raisz Rózsa [emlékkönyvről]: 108: 105–107 (2012)
- Trócsányi Zoltán** (1886–1971): Úrhegyi Emília: 67: 499–501 (1971)
- Trubeckoj, Nyikolaj Szergejevics** (1890–1938): Kicsi Sándor András: 89: 502 (1993), Zoltán András: 116: 92–96 (2020)
- Úrhegyi Emília** (1909–1988): Király Péter: 76: 115–116 (1980), Gregor Ferenc: 85: 376–377 (1989)
- Vajda János** (1827–1897): Rubinyi Mózes: 41: 16–19 (1945)
- Vajkai Aurél** (1903–1987): Balázs Géza: 85: 371–374 (1989)
- Vályi András** (1764–1801): Éder Zoltán: 88: 148–157 (1992)
- Vámszer Márta** (1927–2000): Szabó Zoltán: 96: 255 (2000)
- G. Varga Györgyi** (1923–1996): Pusztai Ferenc: 92: 376–377 (1996)
- Végh József** (1912–1997): Harmatta János: 79: 242–244 (1983), Hajdú Mihály: 89: 121–123 (1993), Deme László: 93: 505–506 (1997), Vörös Ottó: 114: 371–372 (2018)
- Velcsov Mártonné** (1929): Szabó József: 106: 112–115 (2010)
- Vermes Stefánia** (1921–?): S. Hámori Antónia: 97: 373–375 (2001)
- Verseghy Ferenc** (1757–1822): Szily Kálmán: 4: 121–124 (1908), Terestyéni Ferenc: 53: 19–27 (1957), Éder Zoltán: 90: 211–214 (1994), Uő: 94: 292–301 (1998), Uő: 99: 33–50 (2003)
- Vértes Edit** (1919–2002): Sz. Bakró-Nagy Marianne: 87: 120–123 (1991), Hajdú Péter: 95: 376–381 (1999)
- Vértes O. András** (1921–1997): Szende Tamás: 77: 505–506 (1981), Büky Béla: 88: 119–121 (1992), Szathmári István: 93: 505 (1997)
- Vikár László** (1929–2017): Csepregi Márta: 113: 374–376 (2017)
- Virtaranta, Pertti** (1918–1997): Hajdú Péter: 94: 109 (1998)
- Voigt Vilmos** (1940): Pölcz Ádám: 116: 102–108 (2020), Balázs Géza: 117: 239–242 (2021)
- Vörös Ottó** (1942): Zelliger Erzsébet: 109: 371–372 (2013), Hajba Renáta – Tóth Péter: 118: 510–511 (2022), P. Lakatos Ilona [ünnepi válogatásról]: 119: 353–359 (2023)
- Vörösmarty Mihály** (1800–1855): Fischer Izidor: 2: 80–83 (1906), Viszota Gyula: 4: 63–71 (1908), Uő: 5: 1–7 (1909), Uő: 7: 433–441 (1911), Uő: 8: 214–220, 255–260, 308–312, 350–356 (1912), Kardos Lajos: uo. 463–465, Réthei Prikkel Marián: 13: 115–116 (1917), Tolnai Vilmos: 20: 26–27 (1924), Mikesy Sándor: 46: 289–296 (1950), Deme László: 49: 435–446 (1953), Terestyéni Ferenc: 55: 226–231 (1959), Tomory Júlia: 79: 455–458 (1983), Szathmári István: 96: 310–316 (2000), Pesti János: 110: 352–357 (2014)
- Wacha Balázs** (1948): Horváth Katalin: 115: 254–256 (2019)
- Wacha Imre** (1931–2018): Balázs Géza: 98: 120–122 (2002), Eöry Vilma: 107: 378–379 (2011), Balázs Géza: 114: 122–125 (2018)
- Weöres Sándor** (1913–1989): Molnár Ildikó: 69: 168–172 (1973), Szathmári István: 84: 483 (1988), Nagy L. János: 88: 326–337 (1992), Uő: 89: 48–56, 440–459 (1993), Uő: 90: 275–287 (1994), Uő: 93: 339–342 (1997), Büky László: 109: 204–208 (2013), Uő: 113: 179–192, 510 (2017)

Wichmann, Yrjö (1868–1932): N. Sebestyén Irén: 24: 225–232 (1928), Zsirai Miklós: 28: 188–189 (1932), Csúry Bálint: 32: 281–287 (1936), Uő: 35: 73–87, 137–143 (1939), Lakó György: 65: 391–398 (1969), Kiss Jenő: 90: 243–245 (1994)

Wiklund, Karl Bernhard (1868–1934): Zsirai Miklós: 24: 145–147 (1928), Uő: 30: 254–255 (1934)

Wundt, Wilhelm (1832–1920): Gombocz Zoltán: 16: 153–155 (1920), Melich János: 17: 142–143 (1921)

Wurm István (1922–2002): Fodor István: 98: 102–103 (2002)

Zaicz Gábor (1944): Csúcs Sándor: 120: 235–237 (2024)

Zelliger Erzsébet (1945): Szentgyörgyi Rudolf: 111: 248–249 (2015)

Zlinszky Aladár (1864–1941): Sági István: 38: 62–64 (1942)

Zolnai Béla (1890–1969): Benkő László: 56: 416–419 (1960), Szathmári István: 65: 382–384 (1969), Benkő László: 87: 235–240 (1991)

Zolnai Gyula (1862–1949): Klemm Antal: 28: 257–259 (1932), Györke József: 38: 321–325 (1942), Sági István: 46: 282–288 (1950)

Zoltán András (1949): Jászay László: 116: 250–253 (2020)

Zsilinszky Éva (1945): C. Vladár Zsuzsa: 111: 494–495 (2015)

Zsilka János (1930–1999): Gecső Tamás: 95: 250–251 (1999), Simon Gábor [emlékkönyvről]: 113: 489–494 (2017)

Zsirai Miklós (1892–1955): MNyT: 24: 220–221 (1928), Melich János: 38: 249 (1942), MNyT: 51/3. (1955), Fokos Dávid: uo. 403–404, Lakó György: 52: 387–389 (1956), Pais Dezső: 55: 317–327 (1959), Szathmári István: 72: 507–508 (1976), Kiss Jenő: 88: 362–365 (1992), Vértes O. András: uo. 504–506, Bakó Elemér: 90: 146–157 (1994), Kiss Jenő: uo. 243–245, 484–486, Zsiray Jolán: 92: 128 (1996), Hajdú Péter [Kiss Jenő könyvéről]: uo. 353–356, Balázs Géza [Fábián Pál szerk. kötetről]: uo. 486–488, Vándor Anna: 95: 364–375 (1999), Schütz Ödön: uo. 375–376, Kiss Jenő: 101: 257–268 (2005)

Zsoldos Jenő (1896–1972): Kovalovszky Miklós: 68: 492–493 (1972)

KOROMPAY KLÁRA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Péntek János, Otthonosság, hagyomány és identitás a nyelvjárásokban

Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2024. 295 oldal

A romániai magyar nyelvészközösség munkái leginkább a dialektológia és a szociolingvisztika területén váltak általánosabban is ismertté. PÉNTEK JÁNOS *Otthonosság, hagyomány és identitás a nyelvjárásokban* című kötete mindkét említett kutatási terület számára jelentős munka. A könyv csekély mértékben módosított, újraközölt, ugyanakkor frissnek mondható írásokat tartalmaz, melyek tematikus csoportosításuknak és a szerzőt foglalkoztató kérdések természetének köszönhetően koherens diskurzussá szerveződnek. A kötet anyaga feltárja egyrészt a romániai magyar nyelvjárások státusának és funkcióinak problémakörét, másrészt három romániai magyar régió, illetve nyelvjárás csoport (a moldvai magyar és a székely nyelvjárás terület, valamint Kalotaszeg) nyelvi, etnikai-demográfiai helyzetének, jellegzetességeinek legfontosabb kérdéseit, a dialektológiai és szociolingvisztikai jellegű megállapításokon túl megmutatva az egyes régiók beszélőközösségeinek sorstörténetét is. Ezen túlmenően a munka néprajztudományi és kutatástörténeti, ezen belül nyelvtudomány-történeti aspektusokban is gazdag olvasmány, és – bár túlnyomó részt szaktanulmányokból áll – korántsem csak a felsorolt tudományterületek művelőinek szól.

A kötet öt tematikus egységből áll: az előszó utáni átfogó bevezető tanulmányt három, szaktanulmányokat és könyvismertető jellegű szövegeket tartalmazó fejezet követi, mindegyik egy-egy romániai magyar régiót bemutatva, végül függetlenként egy interjú-szöveg és egy a szerző saját munkásságára reflektáló korábbi írás újraközlése szerepel.

Az első tanulmány, melynek címe *A nyelvjárások többlettértéke a kisebbségi kettősnyelvűségben és kétnyelvűségben*, bevezeti a kötetben érvényesülő nyelvjárásfelfogást, és egyúttal előrevetíti az utána következő tematikus egységek szövegeiben részletezett kérdések, problémák természetét. Körképet nyújt a magyar nyelvjárások helyzetével, megítélésével kapcsolatban, különös tekintettel a határon túli régiókra, ezeken belül is nagyobb hangsúlyt fektetve a romániai magyar nyelvjárások helyzetének ismertetésére. Mindez nem csupán egy elméleti jellegű érdeklődés jegyében történik, hanem egyfajta cselekvési terv indoklása és felvázolása érdekében is, ilyen értelemben a tanulmány a klasszikus nyelvtervezési modellek megalapozó fázisaiba illeszkedő helyzetjelentés és stratégiai programvázlat is.

A szöveg nagy érdeme, hogy tömören, mégis körültekintő módon tárja fel a magyar nyelvjárásokhoz való viszonyulás alakulástörténetének lényegi aspektusait, kiemelve, hogy a múlt század Magyarország számára „a standard évszázada” volt, melyben a sztenderdista, nyelvi egységesítést megcélzó szemlélet uralkodott, és általános tendencia volt a köznyelvhez való gyors ütemű közeledés, miközben a határon túli magyar nyelvi régiókban ugyanez az időszak „a nyelvjárásokba való menekvés évszázadának” tekinthető. A tanulmány a párhuzamosan alakuló, elkülönülő nyelvhasználati jellegzetességeket befolyá-

soló tényezők átlátása érdekében felhívja a figyelmet néhány fontos történeti előzményre, melyek gyakran háttérbe szorulnak a köztudatban és – bizonyos mértékig – a szakirodalomban is. Ezek közül a legfontosabbak véleményem szerint a következők: a mai határon túli régiók mindig is peremrégiók voltak, az államjogi státus változásaitól függetlenül is, így a nyelvterület centrumához képest ezekben a régiókban a kezdetektől fogva adott volt az erőteljesebb és dinamikusabb nyelvi és kulturális érintkezéseknek való kitettség, az ún. nyelvjárási kétnyelvűség és ezáltal számos kontaktuselem meghonosodása a közös térben élő nyelvi közösségek nyelvhasználatában, valamint – bizonyos alrégiókban – a többé-kevésbé szimmetrikus asszimilációs és szórványosodási folyamatok, ugyanakkor ez jellemzően nem eredményezett nagymértékű instabilitást a magyar beszélőközösségek számára. A törést természetesen Trianon jelentette nyelvhasználati szempontból (is), melynek következtében a magyar regionális köznyelvek használatának korlátozása, az intézményes nyelvi diszkrimináció fokozott elszigetelődéshez vezetett. Ilyen körülmények közt az eleve informálisabb közegekre jellemző nyelvjárások használata sérült a legkevésbé, ezáltal a nyelvjárások a nyelv és az identitás megtartásának fő tényezőivé váltak a határon túli régiókban.

Az egyes régiók specifikus nyelvhasználati profilját, a magyar nyelv funkcionális dimenzióinak helyi adottságait a régiók nagysága, a nyelvi diszkrimináció mértéke, az anyanyelvi oktatás és intézményhálózatok kiterjedtségének foka határozta meg. A szerző Erdély sajátos helyzetének felvázolásakor kiemeli és részletezi, hogy ezeket a tényezőket tekintve a nagyrégió – nagyobb területének és népességének, valamint történelmi előzményeinek köszönhetően – a 20. század folyamán is a többenél előnyösebb helyzetben volt. Az 1990 utáni időszakban a fokozódó mobilitás, illetve a kommunikáció médiumait is érintő technikai fejlődés nagy hatást gyakorolt a nyelvhasználatra is. A tanulmány a határon túli régiókban lejátszódó kedvezőtlen folyamatok sorában a magyar nyelv területi, demográfiai és funkcionális regresszióját, a falvak lakosságának előregedését, a szórványosodást, gyors ütemű nyelvcserét említi; kedvező, ám kétélű folyamatként pedig kiemeli a nyelvi elszigetelődést felváltó nyelvi közeledés jelenségét. A határon túli régiókban is elérhető magyar nyelvű tömegkommunikációs médiumok (rádió, televízió, internetes platformok) a szabad, korlátlanul hozzáférhető nyelvi-kulturális interakciók mellett a közös, jellemzően sztenderd nyelvi minták nyelvhasználatot alakító, egyúttal a regionalitás ellenében ható következményeit is magukkal hozták.

A nyelv(járás)i regresszió folyamatában az egyes romániai magyar nyelvjárasterületek különböző helyzete figyelhető meg – ezeknek túlnyomó részét a szerző a tanulmányt követő fejezetek szövegeiben rendre részletesen is tárgyalja. A moldvai magyar esetében – minden revitalizációs törekvés ellenére – folyamatos a rendkívül gyors, megállíthatatlannak tűnő nyelvcseré; a székely nyelvjárás – bár szintén hat rá a köznyelvhez való közeledés – kialakult presztízsének és tömbhelyzetének köszönhetően példátlanul kedvező helyzetben van a teljes nyelvterület viszonylatában is; a mezőségi nyelvjárás régió – bár hosszú kétnyelvűségi múlt áll mögötte, melyben bizonyos területeken kifejlődött az asszimiláció elleni „immunizálódás” képessége is – mára már teljesen elszórványosodott; a Partium és a Bánság esetében az intenzívebb magyar–magyar kapcsolatok fékező hatása ellenére is folyamatos szórványosodás zajlik. A többi határon túli magyar régió maradékszórványainak esetében pedig nyelvi elszigetelődés, szigethelyzet és a rá jellemző gyakori kódváltás jelenségei figyelhetők meg.

A nyelvi tervezés feladatainak és lehetőségeinek számbavételekor a szerző kiemeli az anyanyelvoktatás további korszerűsítésének fontosságát, ezen belül a pedagógusok esetében a tudatos és nem tudatos nyelvi diszkrimináció kiiktatását, a nyelvjárások nyelvészeti szempontból megalapozott tematizálását, a helyi nyelvjárásoknak az oktatási folyamat szerves részeként való beemelését a tanórai helyzetekbe, a hatékony és gördülékeny kódváltás képességének nyelvjárás-ellenesség nélküli fejlesztését, illetve a kétnyelvűséggel járó kontaktushatások következményeinek elfogadó tudomásulvételét. Ezek mellett hangsúlyozza annak fontosságát is, hogy az önkéntelenül is a nyelvi mintaadók, normaalkotók szerepét is betöltő közszereplők, professzionális beszélők és az őket foglalkoztató intézmények – például a média és a színház intézményei, illetve az egyházak – igazodjanak az egyes régiók specifikus nyelvhasználati jellegzetességeihez, elutasítva a „nyelvjárásmentes” beszéd kritériumát.

A bevezető tanulmányt *A moldvai magyarok nyelve és identitása* című fejezet követi, melynek öt szaktanulmánya, három könyvismertetője és egy interjúszövege együttesen átfogó, mozaikszerű képet tár az olvasó elé a moldvai magyar nyelvjárásról, annak beszélőiről és kutatóiról.

Az első két tanulmány (*A moldvai magyarokról és a csángó* elnevezésről és a Típusok, csoportok, tájak a moldvai magyarban) egyrészt a nyelvjárás eredetét, történetét, belső tagoltságát és nyelvtudomány-történeti szempontból is izgalmas kutatástörténetét, másrészt a *csángó* etnonima jellegét és használatának alakulását mutatja be, kitérve az etnonima eredetével kapcsolatos feltételezésekre is. Mindezek sokat vitatott kérdései a moldvai magyar nyelvjárás és beszélőközösség témájának, melyek sokszor átláthatatlannak tűnő párhuzamos magyarázatokat, érvelésmódokat eredményeztek a szakirodalomban. A szerző ezeket a nehéz kérdéseket meggyőzően és – amennyire komplexitásuk megengedi – egyszerűen tisztázza. Az eredet és a belső tagoltság történeti kialakulása kapcsán a nyelv földrajzi kutatások eredményeire is alapozva hangsúlyozza, hogy a nyelvjárás alapvetően kettős tagoltságú (mezőségi és székely), nem pedig hármas (vö. *északi*, *déli* és *székely*), a moldvai magyarok mind a történeti Erdély területéről származnak, csoportjaik különböző, egyrészt mezőségi, másrészt székely eredetűek, és változatos mértékű keveredésük ellenére is igazolható, hogy az előbbi, archaikusabb, 13–14. században áttelepített csoport jellemzően Szeret menti elhelyezkedésű, az utóbbi, későbbi időszakokban hullámokban, spontán migrációval áttelepült csoport pedig a Szeret jobb oldalán fekvő mellékfolyók mentén lokalizálható. Abba is betekintést nyerhetünk a szövegek által, hogy miképp történhetett az, hogy a szakirodalomban a korábbi és kortárs nyelvészek kettősségre vonatkozó szinte teljes konszenzusa ellenére kanonizálódhatott a hármas tagoltság elképzelése és terminológiája, olyannyira, hogy a meggyőző, minden kételyt megszüntető nyelv földrajzi és néprajzi bizonyítékok ignorálása egészen napjainkig jellemző gyakorlat maradt.

A csángó népnév kérdése kapcsán szintén fontos megállapítások olvashatók ezekben a szövegekben. Árnyalт képet kapunk arról a folyamatról, melynek kezdetén a mezőségi eredetű csoport külső, sértő gúnyneveként a székelytől eltérő csoportot neveztek *csángó*-nak, majd – a 19. század végének nyelvészeti és néprajzi szakirodalmának is köszönhetően – a moldvai magyarság egészére, sőt minden erdélyi peremszigetre vonatkoztatott névvé válhatott, később az érzékelhetően pejoratív jelleg ellenére vonakodva, majd elfogadva a „divatos” külső megnevezést végül – sokszor kifejezetten önstigmatizáló – önmegnevezésként is meghonosult, a kevertség konnotációját nagyrészt megtartva. Ebből kifolyólag

a szerző e szövegeiben is arra jut, hogy a *csángó* kifejezés szaknyelvi használatra alkalmatlan, nemcsak a túláltalánosítás révén kialakult szemantikai határozatlansága, hanem a kifejezés sértő, pejoratív jellege miatt is. A név eredetét tárgyaló szövegrészekben a szerző amellet érvel, hogy a gúnynév nem a sokszor említett *csánog* 'kóborol' igével hozható kapcsolatba, hanem a moldvai nem székely eredetű magyarok leggyakrabban használt szavával, a 'csinál' jelentésű *csán*-nal, tehát az eltérő beszédmód kifigurázására használt szavajárás gúnynévről van szó.

A fejezet következő tanulmánya („Mi lesz itten velünk, ezekkel a magyarokkal?”). A moldvai magyarok nyelvi önképe az előző század ötvenes éveiből) egy népi nyelvészeti jellegű, 1949 és 1962 között gyűjtött adathalmaz feldolgozása, mely által betekintést nyerhetünk abba, hogy a múlt század közepén megszólaló moldvai magyarok hogyan látták helyzetüket, nyelvüket és jövőjüket. A nyelvi önképnek olyan elemeiről olvashatunk itt – leginkább belső perspektívából –, mint a kisebbségi helyzet, az izoláltság, a kétnyelvűség és nyelvvesztés tudata, a felekezeti és nyelvi identitás összefüggései, a nyelvhasználatbeli másság és azonosság tudata, a csángózás (ön)stigmatizáló hatása, hogy aztán a fejezet következő két tanulmánya (Etnonimák és identitások. A moldvai magyarok identitásvesztésének példája, illetve Az identitás összekapcsolódó és szétbomló kötelékei) már nagyrészt külső, elemző perspektívából mutassa be a moldvai magyarok identitásvesztésének problémakörét.

E két tanulmány részletesen bemutatja a moldvai magyar identitástudat alakulásának történetét, kiemelve a legfontosabb befolyásoló tényezőket, köztük az etnikai, nyelvi és felekezeti szigetelést, az etnikai, nyelvi és felekezeti identitás megélésének, kinyilvánításának tilalmát, illetve a külső stigmatizáló minősítések és a negatív konnotációjú exonimák hatását. Különösen megvilágító funkciója a közösség(ek) társadalmi státusának, felekezeti és nyelvi elszigeteltségének és a kívülről érkező asszimilációs nyomás fokális pontjainak a történelmi korszakokként való áttekintése a kezdetektől napjainkig, mely révén a moldvai magyarság története rajzolódik ki. E több szálon futó történet az állam-, nyelv- és egyházpolitikai, valamint szociálpszichológiai tényezők feltáráásával lehetővé teszi azt, hogy jobban megértsük a teljes nyelvcsere és asszimiláció küszöbén álló közösség múltját és jelenét, ugyanakkor súlyos tanulságokkal szolgáló, a rendszerszintű diszkrimináció típusairól és mechanizmusairól szóló esettanulmányként is olvasható.

Az öt szaktanulmány mellett szerepel a fejezetben három könyvismertető jellegű szöveg is. Mindhárom szöveg olyan kötetekre reflektál, illetve ajánlja őket az olvasó figyelmébe, melyek témájuknál és kivitelezésükénél fogva képesek tágítani és elmélyíteni a moldvai magyarok és a moldvai magyar nyelvhasználat iránt érdeklődők perspektíváját.

A fejezet utolsó darabja „A magyar nyelv egyik nyelvjárása...” című interjúszöveg, melyben a szerző A moldvai magyar tájnyelv szótárának 2017-ben megjelent első kötete kapcsán válaszol a szótár anyagával, előzményeivel, munkálataival, funkcióival és általánosságban a moldvai magyar nyelvjárás specifikumaival kapcsolatos kérdésekre, és ezzel bepillantást nyújt a szótárszerkesztő munkájának komplexitásába és a moldvai magyar szókincs értékeibe is.

A kötet második fejezete A székely nyelvjárásról címet viseli, és két tanulmány (A székely nyelvjárás kivételes helye és helyzete a változó időben és A székely nyelvjárás értékvilága), valamint egy recenzió (A székely nyelvjárás írói tájszótára: a *Bühnagyszótár*) szerepel benne. Mindkét tanulmány a székely nyelvjárás specifikumait járja körül: az első szöveg túlnyomó részt szociolingvisztikai aspektusokra fókuszál, a második pedig

– bár szintén releftkál a nyelvjárás funkcionális sokrétűségére és kivételesnek tekinthető státusára – nyelvi szintenként haladva röviden felvázolja annak dialektológiai profilját is.

A nyelvjárás státusával kapcsolatban megfogalmazott fő jellemzők a nagyfokú stabilitás, a nyelvcsere és asszimiláció veszélyének a déli és keleti peremrégiókra való korlátozottsága; a funkcionális sokrétűség, melynek köszönhetően a Székelyföld területén a regionális nyelvhasználat erőteljesen jelen van az informális–formális skála formális részén is; illetve a nagyrészt pozitív önértékelés és külső minősítések. Ezek a tényezők együttesen – a moldvai magyar és a mezősegi nyelvjárástól eltérően – kivételesen pozitív nyelvi helyzetről, életképességről árulkodnak, melyben a nyelvjárásnak rendkívüli intellektuális támogatottsága van, és a székely identitás legfontosabb elemeként tartják számon, sőt erős az asszimilációs vonzása is a külső vagy távoli régiókból áttelepült magyarok és románok irányába is. A szerző mindezek ellenére hangsúlyozza, hogy a hosszútávú nyelvi versenyképesség megteremtése/megtartása érdekében fontos a stabil kettősnyelvűség (nyelvjárás–közmagyar megoszlásban) és a magyardomináns stabil kétnyelvűség megalapozása.

A Milyen a székely nyelvjárás? kérdésre keresve a választ, a szerző áttekinti a legspecifikusabbaként számontartott nyelvi jellegzetességeket a hangzás, a szókincs, a morfoszintaxis, illetve a diskurzus szintjén. A szociolingvisztikai státus és a nyelvi jellegzetességek mellett szó esik a székely nyelvjárás kutatástörténetéről és a régió kiterjedésének, illetve belső tagoltságának dialektológiai, nyelvföldrajzi alapú behatárolásáról is.

A székely nyelvjárásról szóló fejezetet Sántha Attila Bühnagyszékely szótárának recenziója zárja, melyből nemcsak átfogó képet kaphatunk magáról a szótárról, valamint a szótárszerkesztés szakmai „kulisszatitkairól” és a székely nyelvjárás tagolásának problematikus kérdéseiről, hanem e nyelvjárás nagyra értékelt, népszerű státusára vonatkozóan is árnyaltabbá válik a fejezet által alkotott kép.

A harmadik fejezet Kalotaszeg címmel három tanulmányt (Kalotaszeg másfél száz évvel felfedezése után, A nyelv és a nyelvjárás megtartásának eltérő esélyei két nyelvjárási régió határán és Kós Károly írói nyelve és a kalotaszegi népnyelv) és egy könyvajánlóból, ismertető szövegekből és előszókból álló részt (Kalotaszegi életek, szolgálatok, kutatások) tartalmaz. A Kalotaszeg-fejezet legnagyobb érdeme az, hogy megmutat bizonyos sorsdöntő összefüggéseket a régióban lezajló geopolitikai, szociológiai, infrastrukturális változások és a nyelvhasználat, valamint az identitástudat változásai között.

A fejezet első két tanulmánya Kalotaszeg ilyen értelemben vett történetét és jellemzőit mutatja be a kezdetektől a jelenig, hangsúlyozva a gyakran homogénnek tekintett régió kettősségét, mindazokat a tényezőket, amelyek elkülönítik a régió nyugati felében levő, hagyományosan Felszégként és Alszégként ismert területét a keleti részétől, a Nádamente vidékétől. Az előbbi nyelvi szempontból a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási nagyrégióhoz sorolható, az utóbbi pedig bizonyos hangtani jellegzetességek, szókincsbeli és egyéb különbségek tanúsága szerint a mezősegi nyelvjárási nagyrégióhoz: nem beszélhetünk tehát egységes kalotaszegi tájnyelvről. A két alrégiót hagyományosan eltérő társadalmi szervezeti formák és kétnyelvűség típusok is jellemezték: a felszegi és alszegi területen – az egynyelvű magyar és román települések mellett – a vegyes lakosságú falvakban a magyar és román jobbjártársadalom közösségei elkülönülten, felekezeti-nyelvi endogámiát érvényesítve, de nem egymástól elszigetelődve éltek, emiatt a legrégebbi időktől jellemző volt rájuk a kölcsönös, stabil nyelvjárási kétnyelvűség; a keleti régióra ezzel szemben a kezdetektől erősebben jellemző volt az etnikai keveredés és az ezzel együttjáró aszimmetrikus kétnyelvűség és nyelvcsere.

A szerző annak hatására is felhívja a figyelmet, hogy a vármegyék feudális rendjében „leltári tárgyként” kezelt jobbágyok mintegy nemzeten kívüli státusukban egészen 1848-as felszabadításukig nem részesülhettek semmiféle, nyelvük, kultúrájuk megőrzésére irányuló támogatásban, sőt a magyar jobbágyok esetében kifejezetten a szórványosodást segítette elő ilyen körülmények között az, hogy nem ők jelentették a legolcsóbb munkaerőt. Kalotaszeg zárt világának nyitása csak a 19. század második felében változhatott meg, többek között a vasúthálózat kiépítésével, melynek révén jelentősen megnőtt a közösség mobilitása, ugyanakkor megkezdődhetett Kalotaszeg „felfedezésének” első hulláma is, nagyrészt a budapesti értelmiségiek néprajzi érdeklődésének és turisztikai célú látogatásainak köszönhetően. A népi kultúra különböző elemei ezután már autentikus magyar értékeként, néprajzi kincsekként kerültek a nagyobb nyilvánosság elé, ami egyúttal a magyar népművészet felfedezéseként kereteződött a kortárs diskurzusokban, és elindította a népművészet kommodifikációjának folyamatát is. A Trianon utáni időszakban a kolozsvári kutatók tovább gyarapították a régióval kapcsolatos nyelvészeti és néprajzi ismereteket, és folytatódott a kalotaszegi identitástudat ápolása. A 20. század második felének kollektív vizsgálása megszüntette a magántulajdon viszonylagos biztonságát e régióban is, a rendszerváltás után pedig már anakronisztikussá vált a régi életforma, az azelőtt példátlan mobilitás pedig tovább fokozta a régió magyar közösségének szórványosodását. Ezeknek az eseményeknek, fordulatoknak, valamint a régió nyelvhasználati-kulturális jellegzetességeire és a beszélők identitástudatára gyakorolt hatásainak a bemutatása érthetővé és elevenné teszi a szakirodalomban sokszor statikus módon, pl. térképeken összegzett heterogenitást.

A fejezet harmadik tanulmánya Kós Károly írói nyelvének elemzésével mutat rá bizonyos kalotaszegi kommunikációs jellegzetességekre, ezáltal rendhagyóan irodalmi példaanyag alapján nyújt vázlatos adalékokat a „régii” Kalotaszeg többszintű (beszédökonomiai, hangtani, lexikális, frazeológiai, grammatikai, pragmatikai és kontaktológiai) profiljához. A szerző természetesen tudatosan viszonyul a szépírói nyelvhasználat stilizáltságához és annak különböző nyelvváltozati forrásaihoz, mindemellett arra a következtetésre jut, hogy Kós Károly szépirodalmi műveiben „választott anyanyelvjárásaként” a kalotaszegi tájnyelv jelentette a meghatározó, ihlető forrásdialektust.

A fejezetet lezáró, Kalotaszegi életek, szolgálatok, kutatások című rész tíz, Kalotaszeggel kapcsolatos kötet előszavait, ajánló szövegeit közli újra. Ennek a darabjai az előző tanulmányokból kirajzolódó Kalotaszeg-képet színesítik, és irányt mutatnak a téma iránt érdeklődő olvasóknak, egyúttal bizonyítják, hogy a régió iránti érdeklődés a 21. század első negyedében is fokozódik.

A függelékbe utalt két szöveg lezárja és újabb, személyesebb részletekkel gazdagítja a könyvben leírtakat. A Székelyföldön, Mezőségen, Moldvában című interjúban nagyrészt azok a témák jelennek meg újra, melyeket a kötet bevezető tanulmánya és három fejezete részletesen és módszeresen bemutatott, az interjú műfaja azonban még közelebb hozza ezeket a kérdéseket az olvasóhoz. A Nyugtalan számvetés hetven évesen című esszé Péntek János egyéni szakmai életútját alakító események, folyamatok és a 2011-ig vállalt feladatok elnagyolt számadását nyújtja, ezáltal közelebb visz a romániai magyar nyelvtudomány történetének csak belső perspektívából látható részleteihez is, például a kutatók lehetőségeire, motivációira vonatkozóan.

Az itt bemutatott kötet teljesíti a címében ígéretet: az olvasó – legyen az nyelvész, néprajzkutató, történész, irodalmár, anyanyelv-pedagógus, diák, politikus, a saját helyi

nyelve és kultúrája iránt érdeklődő vagy épp a „szomszédokra” kíváncsi magyar – a nyelv-járásokról mint otthont teremtő, hagyományokkal összekötő és az etnikai identitás megőrzését szavatoló nyelvi erőforrásokról olvashat, a szakkönyvek sokszor steril, távolságtartó modora, illetve a szintén gyakori patetikus hangvételi, mitizáló diskurzusok helyett egy tárgyilagos, de nem disszociáló, könnyen olvasható, mégis rendkívül informatív könyvből.

NÉMETH BOGLÁRKA
Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Borbély Anna – Bartha Csilla szerk., Többnyelvűség Magyarországon Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2024. 419 oldal

A 2024-ben BORBÉLY ANNA és BARTHA CSILLA szerkesztésében megjelent Többnyelvűség Magyarországon című vaskos kötet közel negyedszázad kutatási eredményeit foglalja össze. A 2001-ben megkezdett közös, nemzetiségi szociolingvisztikai vizsgálatnak, majd azt követő évtizedek változásvizsgálatainak leírását, részterületi és összehasonlító elemzését, összegzését is tartalmazza munkájuk, valamint a további kutatási irányok kijelölését és a jövőben várható változások előrejelzését, prognózist is megfogalmazták a szerzők: „Mindezek fényében a tanulmánykötet a magyarországi többnyelvűség, a két- és többnyelvű beszélők jelenéről és jövőjéről is szól.” (8). A kötetben hat magyarországi nemzetiség (beás, német, roma, román, szerb és szlovák) körében végzett szociolingvisztikai kutatások eredményei kaptak helyet, s habár a kutatók szándéka volt kiterjeszteni vizsgálataikat, mind a tizenhárom hazai honos nemzetiség vonatkozásában elvégezni a kutatásokat, a folytatás – pályázati forrás hiányában – eddig nem valósulhatott meg.¹

A közösségi kétnyelvűség minden lényeges aspektusára kiterjedő változásvizsgálat és a kötet egyedisége is abban áll, hogy azonos elméleti és módszertani keretbe helyezve, összehasonlító elemzések elvégzését is lehetővé teszi, mind a hat vizsgált nemzetiséggel kapcsolatban. A nyelvi gyakorlatokon, attitűdökön, sztereotípiákon, valamint az identitáskonstrukciók vizsgálatán keresztül, átfogó képet kapunk a vizsgált közösségekben zajló nyelvcsere-folyamatok intenzitásáról. Az egységes módszertannak köszönhetően, az empirikus adatok alapján lehetőség nyílik az egyes közösségek nyelvi gyakorlatainak kontrasztív elemzésére, melyek így a magyarországi nemzetiségek nyelvcserejét ábrázoló kontinuum mentén is elhelyezhetők.

A terepmunkát végző vagy irányító kutatók, kutatásvezetők szinte valamennyien a vizsgált nemzetiség tagjai is, így a 142 kérdésből álló (eredetileg a román nemzetiség vizsgálatára magyar nyelven kidolgozott) NKFP-kérdőívet a vizsgált nemzetiségi csoport

¹ A kötet létrejöttét két pályázat tette lehetővé: „A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei” című projekt (NKFP 5/126/2001, 2001–2004, konzorciumvezető: Bartha Csilla; témavezető: Borbély Anna) és a „Többnyelvűség Magyarországon – Összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálatok hat nemzetiségről” című könyvpályázat (Mecenatúra MEC_K 141233, 2022–2024).

nemzetiségi nyelvére ültették át, és a helyi nyelvváltozatban kérdezték ki; ez az eljárás a módszertani hitelesség szempontjából hatalmas jelentőséggel bír. Az „interjú keretében alkalmazott kérdőíves módszer” segítségével 421 adatközlőtől közel hatvanezer válasz érkezett, melynek statisztikai feldolgozását VARGHA ANDRÁS irányította. „A hat nemzetiségre adaptált kérdőívben a kérdések azonos sorrendje biztosította a statisztikai feldolgozás pontosságát.” (30.)

A kérdőív, aminek magyar nyelvű változata a kiadvány Függelékében található, négy részből áll: I. Általános rész (31 kérdés), II. Nyelvhasználat, nyelvválasztás (24 kérdés), III. Nyelvtudás, szubjektív vélekedések a nyelv(ek)ről (48 kérdés), IV. Sztereotípiák, előítéletek (39 kérdés).

„A vizsgálati személyek kiválasztása véletlenszerűen történt, olyan szempontok figyelembevételével, mint a beszélők életkora, neme és iskolázottsága. A megkérdezettek három életkori csoportjában a fiatalok: 20–40 évesek, a középkorúak: 41–60 évesek és az idősek: 61–85 évesek voltak.” (32. o.) Nemzetiségenként összesen 70 személyt vontak be a vizsgálatba, de mivel a román nemzetiségű terepmunkással is készült interjú, így összesen 421 fő adatait dolgozták fel.

A terepmunkát a beás közösségben, Mánfán és Bogyiszlón ORSÓS ANNA és EGREGYI BORBÁLA, a magyarországi németek körében, Tarjánban ERB MÁRIA, a mezőtúri roma közösségben KISS ANDREA végezte. A kétegyházi román nemzetiség tagjaival ABRUDÁN MÁRIA beszélgetett; a pomázi szerb nemzetiség körében SZIMICS MILOSNE folytatta le a vizsgálatot. Tótkomlóson a szlovák nemzetiségű adatközlőkkel pedig TUSKA TÜNDE, UHRIN ERZSÉBET, ZSILÁK MÁRIA és TÓTH SÁNDOR JÁNOS² készítették el az interjúkat. 2021-ben csatlakozott TÜCSÖK DOROTTYA PhD-hallgató a kutatócsoporthoz, aki a kötet szerb nemzetiségről szóló fejezetének szerzője is lett.

A tanulmánykötet hét fejezetből épül fel. BARTHA CSILLA első, bevezető fejezete követi az Előszót. Ebben az első részben a bemutatandó összehasonlító vizsgálat elméleti és módszertani alapvetése kapott helyet, végtelenül alaposan és mindenre kiterjedően tisztázva számos alapfogalmat, módszertani megoldást, megfontolást. Ez a fejezet mutatja be a kötet elméleti, fogalmi keretét, kutatómódszertani alapjait; gazdag kurrens hazai és nemzetközi szakirodalmi hivatkozásrendszerbe ágyazza a nemzetközi viszonylatban is egyedülálló munkájukat.

A további öt, monografikus alapossággal megírt fejezet egységes szerkezeti elemekből épül fel, ezzel is biztosítva az összevetés lehetőségét, kontrasztív vizsgálatok elvégzését. „A kiadvány egy-egy fejezete – azonos szempontok mentén – a beás, a német, a román, a szerb és a szlovák nemzetiségről készült szociolingvisztikai elemzést ölel fel.” (8.) A fejezetek az NKFP-kutatás eredményeit és az azóta eltelt időszak változásvizsgálatainak tanulságait összegzik. Minden rész olyan alapos, részletes és releváns információkkal szolgál az adott nemzetiségre vonatkozóan, hogy önálló monográfiaként is megállná a helyét. Ezek az elemző fejezetek a következő, nagyjából egységes szerkezeti felépítést követik: I. A nemzetiség bemutatása, magyarországi kontextusba helyezése, a lényeges történeti, demográfiai szempontok kiemelésével; II. A vizsgált településnek, a vizsgálat módszertanának, az adatközlői csoportoknak a bemutatása; III. Az empirikus adatok elemzése:

² „A terepen dolgozó kutatók közül az egyetlen, aki szlovákul beszél, de nem a szlovák nemzetiséghez tartozó személy.” (33.)

nyelvi gyakorlatok, nyelvhasználati szinterek az adott településen; attitűdök, sztereotípiák, identitásstruktúrák; az oktatás szerepe; életkor és generációk. Változásvizsgálat; VI. Összegzés. Minden fejezet végén gazdag szakirodalom-jegyzéket és a bemutatott nemzetiség nyelvén írt absztraktot is találunk, a két keretfejezet, az első és a hetedik végén pedig angol nyelvű összefoglaló olvasható. Emellett az összes vizsgált település nyelvi tájképéről is képet kaphatunk, nemcsak a kötetre mindvégig jellemző, változatos, színes képanyagon keresztül, hanem a képekhez tartozó alfejezetrészek szöveges elemzéseinek segítségével.³

A második fejezetben a mánfai és bogyiszlói beszélőközösség vizsgálatán keresztül ORSÓS ANNA részletes, értő elemzését olvashatjuk a magyarországi beásokról. Ebből megtudhatjuk az elmúlt húsz év nyelvhasználati változásait is: habár a fiatalabb nemzedék tagjai a gyerekeik iskolába kerülését követően tudatosan a magyar nyelvű családi szocializációt választják, a gyermekek érvényesülésének elősegítése érdekében, affektív szinten megmarad az erős érzelmi kötődés a beás nyelvhez: egymás között és az idősebbekkel gyakran használják azt. A nyelv fontos része az identitásuknak, a beás nyelv használatának gyakoriságában és a nyelvhasználati szinterek megválasztásában nemcsak életkori, de nemek szerinti eltérés is megfigyelhető. Izgalmas vizsgálati terep például a belső, intim nyelvhasználat kérdése, amely az adatközlők vernakuláris nyelvhasználatáról is árulkodhat: a nőknél az ima és a pénzszámlálás nyelve inkább beás, míg a férfiaknál ugyanez a káromkodás nyelvére igaz, az önbevallás alapján. „Az álom nyelve esetében nemek közötti különbségek nincsenek, a nyelvhasználat a nők és férfiak esetében egyaránt szignifikáns ($p < 0,05$) negatív kapcsolatban áll az életkorral, azaz minél idősebb beszélőkről van szó, annál inkább a beást jelölik meg az álomban használt nyelvnek.” (73.) A legszignifikánsabb hatása, minden vizsgált területen egyértelműen az életkornak van, és ez a megállapítás az összes többi vizsgált közösség nyelvi gyakorlataira is igaz. Ha összevetjük a beás közösségekben 2022-ben végzett követéses változásvizsgálat eredményeit a 2003-ban végzett NKFP-vizsgálattal, elmondható, hogy a beás nyelv intenzív visszaszorulását tapasztalták a kutatók. Mind a formális, mind az informális nyelvhasználati szintereken a többségi, magyar nyelv előretörése tapasztalható, azzal együtt, hogy a megkérdezett három életkori csoport tagjai mindannyian pozitív attitűddel viseltetnek a beás nyelv iránt: „...a legfiatalabb generáció körében olyan magas fokú a nyelvi asszimiláció, hogy azt a pozitív attitűd sem tudja ellensúlyozni, és nem eredményezi a beás nyelv megtartását és használatát.” (107). Nehézséget jelent továbbá, hogy sok még a tennivaló a beás nyelv standardizációjának a területén: ahhoz, hogy mind az oktatásban, mind a hivatalos nyelvhasználati színtereken megfelelően alkalmazható legyen, szükséges volna további korpusztervezési lépések elvégzése, valamit az átgondolt státusztervezés (például a nyelvsajátítás-tervezés) is. Kiemelten hátrányos az is, hogy a kötetben bemutatott többi nemzetiséggel ellentétben, nem rendelkezik olyan anyaországgal, amely támogathatná ezirányú törekvéseiket.

Ezzel szemben, a „nyelvek piacán” a legnagyobb gazdasági potenciállal bíró német nyelv tanulása, a nemzetiségi iskolák németoktatása az utóbbi időben azok körében is felértékelődni látszik, akik nem tartoznak a német nemzetiséghez. A harmadik fejezetet, mely a magyarországi németek ezeréves történetére is kitér, ERB Mária készítette, aki szintén évtizedek óta végez fáradhatatlan kutatómunkát az általa vizsgált kisebbség körében.

³ A magyarországi nemzetiségek nyelvi tájképének anyaga, elemzése önálló kötetben is fellelhető: BORBÉLY ANNA szerk. 2020. Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon. Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

A fejezet a tarjáni németek vizsgálatán keresztül nyújt átfogó képet a magyarországi németek nyelvi, történeti és kulturális sokszínűségéről. Szó esik az egységesítő *sváb* megnevezés félrevezető voltáról is, hiszen különböző történelmi korokban, eltérő nyelvjárási, társadalmi, szociális és vallási háttérrel rendelkező közösségeket azonosítanak tévesen így, figyelmen kívül hagyva az egységes elemzés nehézségeit, melyre ERB MÁRIA értőn reflektál. Kiemeli, hogy a jelenlegi előrehaladott nyelvcsere folyamat során a természetes, valamely német nyelvjárást még otthon, a családban beszélő nyelvjárás-generációt (*Dialektgeneration*) a harmadik nemzedék standardja (*Standardgeneration*) váltja, melynek fenntartását az intézményes keretek között elsajátított standard német és a nemzeti-ségi hagyományok őrzésének szándéka, az identitás közösségi megélésének igénye teszi lehetővé. Az átmeneti helyzetben lévő közép-nemzedék szerepe, feladata mind közül a legváltozatosabb, legnehezebb, a legnagyobb változások az ő aktív életükben következtek be. A természetes nyelvcsere és az intézményes keretekben zajló nyelvtanulás közötti cezúrát, hiányt, a nyelvcsere folyamatok előrehaladott voltát jól jelzi „az anyanyelv gyakran nagyanyanyelvként való megnevezése”. (120.)

A negyedik fejezetben BORBÉLY ANNA több évtizedes kétegyházi kutatómunkájának az esszenciáját találjuk, melynek több monográfiát, számos tanulmányt szentelt a szerző. Ez a rész a maga mikrovalóságában mutatja be azokat a közösségi szintű kétnyelvűségi folyamatokat, identitáskonstrukciókat, generációs nyelvi gyakorlatokat, a nyelvek funkcionális megoszlásának és a nyelvcsere folyamat intenzitásának a kérdését, valamint azokat a többségi és kisebbségi attitűdöket, melyek makroszinten a magyarországi nemzetiségek egyéni fenntartható kétnyelvűségének, identitásörzésének zálogát jelenthetik. A kutatás eredményeként elmondható, hogy a közösségi kétnyelvűség fenntartása alapvetően felülről szerveződik, intézményekhez (önkormányzat, iskola, ortodox egyház stb.) köthető. „Az egyetlen nyelvhasználati szintér, ahol a román nyelv kizárólagos jelenléte regisztrált, az ortodox templom.” (196.) A változásvizsgálathoz elengedhetetlen a nyelvek és nyelvváltozatok presztízsének vizsgálata is: a helyi román nyelvváltozathoz és az irodalmi román nyelvhez való viszony, valamint a fiatalabb generációk, illetve a magasabb iskolázottságúak esetében a magyar nyelv rendkívül erőteljes funkcionális témyerésének értelmezése.

A szerb nemzetiségről szóló rész TÜCSÖK DOROTTYA elemzése, aki értőn dolgozza fel a 2003-as NKFP-kutatás eredményeit, mutatja be a magyarországi szerb közösség történetét, demográfiai, szociológiai jellemzőit, valamint intézményrendszerét, továbbá a szerb nyelv magyarországi területi változatosságát, változatait. A Pomázon végzett kutatásban is 70 fő vett részt, akik a nem, az életkor és az iskolázottság alapján alkottak értelmezett mintát. A vizsgált közösségek közül ebben a közösségben figyelhető meg a legerősebb pozitív attitűd a szerb nyelv és identitás irányába, még a fiatalabb nemzedék esetében is, valamint a fenntartható közösségi kétnyelvűség mintázta is itt a legmarkánsabb. Nemcsak a családban, de „összességében elmondható, hogy a formálisabb terekben (a családon kívül) is rendszeres alkalmuk nyílik a megkérdozetteknek a szerb nyelv használatára” (267).

A hatodik fejezetben UHRIN ERZSÉBET foglalja össze a tótkomlósi szlovák közösség körében végzett terepmunkák eredményeit, vonja le az egész magyarországi szlovák közösségre alkalmazható tanulságokat az összetartó, helyi közösség fontosságáról, a jól kiépült kisebbségi intézményrendszer (iskola, önkormányzat stb.) szerepéről. Az önszerveződés, a helyi közösség pozitív attitűdje, erős motiváltsága a nyelv, a kultúra és az identitás őrzésére, továbbadására jelentős tényezők a hazai szlovákság estében is, hiszen – mint

arra a történeti áttekintés során rámutat a szerző – a 2. világháború utáni magyar–szlovák lakosságcsere a Magyarországon maradt szlovákok számára sem volt kedvező: az erős szlovák identitásúak, köztük az értelmiségiek nagy része távozott az országból. „Az áttelepülés után a Magyarországon maradt szlovákság nem csupán létszámában fogyatkozott meg. Felbomlottak azok a több száz éves tradíciókra visszatekintő, etnikailag viszonylag zárt közösségek, amelyek a magyarországi szlovákság nyelvének, kultúrájának hordozói voltak. Nem szólva arról az érzékeny veszteségről, hogy az áttelepülés lehetőségével elsősorban az értelmiségiek éltek...” (284.) Az 1980-as évekre felerősödő asszimilációs folyamatok az elmúlt évtizedekben (a törvényi keretek megteremtette jogi háttér segítségével), a helyi szintű jó gyakorlatokon keresztül, jelenleg kedvezőbb irányba mutatnak.

A tanulmánykötetet BORBÉLY ANNA összegző munkája zárja, melyben „a nyelvi gyakorlatokat, a kétnyelvűséget és a nyelvi vélekedéseket hat (beás, német, roma⁴, román, szerb és szlovák), négy (német, román, szerb és szlovák), illetve két (román és szlovák) nemzetiség összehasonlításával” mutatja be (345). A hat nemzetiség körében végzett nyelvi gyakorlatok vizsgálatából hármast mintázat rajzolódik ki. A romák és a szerbek használják leggyakrabban és a legtöbb nyelvhasználati szintéren a nemzetiségi nyelvet, ami azt jelenti, hogy három doménben is nagyon gyakran használják a saját nyelvüket (a romák: otthon, egyházban, városban; a szerbek: otthon, oktatásban, egyházban). A románok és a szlovákok kétdomén mintázatában a románoknál az otthon és egyház, a szlovákoknál az otthon és oktatás doménben volt a leggyakoribb a kisebbségi nyelv használata. A beásoknál és a németeknél a nemzetiségi nyelvet leggyakrabban mindössze egy domén esetén (otthon) említhetjük. „A német és a beás közösségben a két nyelv használata – hat közösség viszonylatában – a leginkább aszimmetrikus. A nyelvcsereére vonatkozó következtetés, hogy a német és a beás közösségben a német–magyar, illetve a beás–magyar nyelvcsere folyamata a legkorábban indult el, illetve a leggyorsabban megy végbe. A roma és a szerb közösségben a romani–magyar, illetve a szerb–magyar nyelvcsere vagy később kezdődött el, vagy/és a folyamata lassabban zajlik.” (531.) A nyelvi attitűdök és a nyelvcsere folyamata közötti összefüggés a magyarországi szerb – szlovák – román – német nemzetiségek összehasonlító vizsgálatában is egyértelműen kimutatható. Amennyiben mind a nemzetiségi nyelv helyi, területi kontaktusváltozata, mind a nemzetiségi nyelv irodalmi, standard változata felé pozitív attitűddel viseltetik a közösség, vagyis egyik változat sem stigmatizált, ez elősegíti a kétnyelvűség stabilizálódását, hosszútávú fenntartását. A vizsgálat alapján, a fentiek egyértelműen a szerb közösséget jellemzik, a többi vizsgált közösség esetében ingadozó attitűddel kell számolni, amely a fenntartható kétnyelvűség ellenében hat.

Végül, a kötet zárásaként a szerzőkről olvashatunk, illetve a Függelékben megtaláljuk a teljes, magyar nyelvű NKFP-kérdőívet, amely jó kiindulópontként szolgálhat további, hasonló kutatások elvégzéséhez. A kötetet a kereshetőséget nagymértékben segítő, hasznos és alapos tárgymutató zárja. A nemzetiségi nyelvi tájépek vizsgálatához kapcsolódó gazdag

⁴ „Kiss Andrea a mezőtúri roma közösség tagjaként s a helyi lovari változat beszélőjeként végezte a terepmunkát, azt követően azonban a kutatási együttműködés megszakadt. Mivel a többi vizsgált településsel ellentétben itt nem volt lehetőségünk követő vizsgálatra, interjúkra, illetve egyéb kiegészítő adatgyűjtésre, így hiteles képet sem kaphattunk az elmúlt húsz évben e nemzetiségi közösségben zajlott nyelvi és társadalmi folyamatokról, ezért az NKFP kutatás roma nemzetiségre vonatkozó adatainak bemutatása az összehasonlító tanulmányban kapott helyet.” (33.)

képanyag, a szemléltető grafikonok, statisztikák, ábrák a laikus nagyközönség számára is felhasználhatóvá, áttekinthetővé teszik a szakmailag igényes, színvonalas kiadványt, amely digitális formában is elérhető, a HUN-REN Nyelvtudományi Központ honlapján.

SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Szikszainé Nagy Irma 80 éves*

Kedves Ünnepeztünk, kedves Irma! Tisztelt ünneplésre összegyűlt kollégák, barátok! Tíz évvel ezelőtt hasonló körben gyűltünk össze ugyanitt, és az ünnepezt tanítványaként már akkor is megtisztelőnek és szinte zavarba ejtőnek éreztem a lehetőséget, hogy én köszöntsem (DOMONKOSI 2015). Az eltelt idő után visszatekintve azonban még inkább érvényesnek érzem az akkor mondott szavaimat, amelyek a mindig megújulni tudó, alkotó, az értelmező, a szövegek sokféleségére és újdonságaira mindig nyitott gondolkodó, kutató töretlen és törhetetlen munkakedvét emelték ki.

Szikszainé Nagy Irma pályáját évszámok szerint, röviden felvázolva is nagyon nagy ívet rajzolhatunk fel. 1962 és 1967 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem hallgatója volt, ahol édesapja nyomdokain haladva magyar nyelv és irodalom, illetve latin nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Az egyetem elvégzésétől egészen nyugdíjba vonulásáig az oktatásban tevékenykedett, az oktatási rendszer különböző szintjein. Először általános iskolai, majd középiskolai tanárként dolgozott, ezt követően 1981-ben neveztek ki tanársegéddé a Debreceni Tanítóképző Főiskolára, ahol 1994-ig tanított, akkor már főiskolai tanárként. 1984-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, és ettől az évtől mellékállású oktatóként részt vett a Magyar Nyelvtudományi Tanszék munkájában. 1994 februárjában, a kandidátusi cím megszerzése után egyetemi docenssé neveztek ki. 1995-től nyolc évig a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatója volt. Debreceni munkája mellett az 1998/1999-es tanévben a Károli Gáspár Református Egyetemen, 2006 és 2009 között pedig az egi Eszterházy Károly Főiskolán is tanított. 2000-ben habilitált, 2006-ban az MTA doktora lett. 2009 szeptemberétől 2012-ig a Debreceni Egyetem tudományos tanácsadójaként dolgozott.

Ez a vázlatos pályakép is mutatja, hogy az ünnepezt a közoktatás szférájából indulva tudott sikeres és elismert egyetemi, kutatói munkásságot felmutatni, sőt kamatoztatni is tudta a tanításban szerzett tapasztalatait. Szikszainé Nagy Irma pályájában ugyanis a tanári és kutatói munka mindig szorosan összefonódott: az általa tanított tárgyak irányt szabtak a tudományos kutatásainak; hosszú ideig oktatta a magyar nyelv tanításának módszertanát az egyetemen, és volt szaktanácsadó a gyakorló- és bázisiskolákban. Emellett pedig jól

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. november 26-i ülésén, Budapesten, az ELTE BTK-n.

használható, sokat forgatott, didaktikus szerkezetű tankönyveinek, gyakorlókönyveinek felépítése, példaanyaga is pedagógiai tapasztalatainak hatását mutatja.

Az ünnepelt publikációs tevékenysége egyaránt gazdag a stilsztika, a szövegtan, a retorika és a leíró nyelvészet terén, 12 kiváló szakkönyve, több mint száz tudományos tanulmánya, az általa szerkesztett kötetek sokasága, ismeretterjesztő írásai, konferencia-előadásai a nyelvi jelenségek sokféleségére nyitott, mindig alapos, kifinomult elemző és rendszerező kutatóról tesznek tanúságot.

Az ünnepelt tudományos pályájának mérföldköveit áttekintve az 1984-es egyetemi doktori értekezése nyitja a sort, amelyet *summa cum laude* minősítéssel védett meg az akkori Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Doktori értekezésének témája a gyermekköltészetből gyűjtött jelentős ikerszóanyag hangtani, alaktani, szófaji, mondattani, jelentéstani és stílárisszemponturn vizsgálatavolt. 1992-ben *Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerúségei a magyar nyelvben* című értekezésével megszerezte a nyelvtudomány kandidátusa címet, műve 1993-ban megjelent a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak 197. számaként (SZIKSZAINÉ NAGY 1993). Ez a kötet a nagyléptékű empirikus munka és a sajátos szóalkotási mód átfogó leírása okán is máig jelentős eredmény.

Ebben az időszakban, a 90-es évek elejétől kezdődött meg Szikszainé Nagy Irma pályájának a tankönyvírói, azaz a kutatói és értelmezői tapasztalatokat átfogó tananyagokban megmutató szakasza. Több egyetemen használják tankönyvként az 1991-ben először jegyzetként, majd 1994-ben már könyv formájában megjelentetett *Stilsztika* című munkáját (SZIKSZAINÉ NAGY 1994). 1999-ben szintén tankönyvet írt a felsőoktatási intézmények számára *Leíró magyar szövegtan* címmel (SZIKSZAINÉ NAGY 1999), az Osiris Kiadó gondozásában. Majd e munka gyakorlati kiegészítéseként *Szövegértés – szövegelemzés – szövegalkotás* címmel gyakorlókönyvet is megjelentetett a kiadónál (SZIKSZAINÉ NAGY 2001). A stilsztika kutatásában és tanításában egyre inkább elmélyülve 2007-ben újabb, az oktatás minden szintjén eredményesen alkalmazható tankönyv született *Magyar stilsztika* címmel, amelyet szintén az Osiris Kiadó jelentetett meg (SZIKSZAINÉ NAGY 2007). A kiadványok sikerét és az oktatásban való általános használatát jelzi az is, hogy a tankönyvek mindegyike rövid időn belül több kiadást ért meg.

Az ünnepelt 2001 és 2004 között Széchenyi István Ösztöndíjban részesült, ebben az időszakban megírta akadémiai doktori értekezését *A kérdéshalakzatok retorikája és stilsztikája* címmel. A munkát 2006-ban sikeresen megvédte, amiért az MTA Doktori Tanácsa az MTA doktora címet adományozta számára. Az értekezés 2008-ban nyomtatásban is megjelent (SZIKSZAINÉ NAGY 2008).

A jelzett töretlen és törhetetlen munkakedvet azonban még lenyűgözőbben mutatja az előző méltatás óta, az elmúlt 10 évben született három nagyszabású munka, jelentős monográfia.

2016-ban jelent meg a Debreceni Egyetemi Kiadónál a *Költészet és játék: A játékoság stíluslehetőségei a magyar költészetben* című kötet, amely átfogó, a magyar költészet igen széles repertoárját számba vevő, izgalmas poétikai-stilsztikai vállalkozás. Korábbi könyveihez, tankönyveihez hasonlóan meggyőző arról, hogy az ünnepelt a szövegtani és stilsztikai felkészültsége mellett alaposan ismeri a magyar irodalom változatosságát, egészen a legújabb időkhöz, rálátással a legújabb szerzőkre, irányzatokra, poétikai fejleményekre is. A játék és a játékoság fogalmát széleskörűen értelmezi, ezt pedig nemcsak elméleti megállapításai, hanem sokrétű nyelvi, költői példái is alátámasztják. A nyelvi

játék fogalmának bemutatása mellett a jelenség igen tág körével ismertet meg, bemutatva a hangokkal, morféimákkal, szavakkal, frazémákkal, szövegalkotással, képekkel, alakzatokkal és stílusárnyalatokkal megvalósuló játékokat is.

A 2021-ben a Kalligram Kiadónál megjelent Intertextuális tükrök: Összehasonlító stíluselmzések című könyve szerves folytatása és egyúttal sajátos szempontú összegzése korábbi stilisztikai, retorikai és szövegnyelvészeti munkáinak, amelyben az intertextualitás komplex problémakörét széles körű kompetenciával láttatja. A munka remek, kidolgozott, árnyalt és alapos példákat nyújt az az összehasonlító stíluselmzéshez. Az összevetést nyújtó elemzések, amelyek Kossuth-beszédtről, bibliafordításokon és Verlaine-műfordításokon át egészen a klasszikus magyar művek és parafrázisaik stilisztikai szembesítéséig terjednek, olyan kísérletként olvashatók, amelyek megvilágítják, hogy mit tud a stilisztika eszközkészlete e művek összeméréséhez hozzátenni.

Végül kiemelendő Szikszainé Nagy Irma A magyar líra stílustörténete című friss kötete, amely 2024-ben jelent meg az Osiris Kiadónál. Az újabb átfogó munka a stíláriss szerepű nyelvi adatokat széles összefüggésrendszerükben, azaz a vizsgált művek egészét figyelembe véve elemzi. Az egyes stílusorszakokat kulturális, történeti keretben is elhelyezi, majd minden esetben egy-egy, az adott korszakra, irányzatra jellemző lírai mű stílusának átfogó elemzését nyújtja. A kötet részletező elemzések révén vezet rá az olvasót, hogy a lírai műfajok, mint a dal, óda, elégia, epigramma, különböző nyelvi, stíláriss, poétikai, retorikai, esztétikai, grammatikai és szemantikai rendszerek sajátosságait hordozzák, amelyek mind az egyes stílusorszakok, mind az alkotók egyéni stílusára hatással vannak. A kötetben bemutatott művek a magyar líratörténet jelentős állomásaiként értelmezhetők, a válogatásból pedig kirajzolódik az egymást követő stílusorszakok vonulata.

Az ünnepelel pályájának friss eseményeit követve ebben a körben különösen fontos megemlíteni azt is, hogy Szikszainé Nagy Irma 2024-ben kiérdemelte a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kosztolányi Dezső-díját, amely az irodalmi névadás, a névésztétika, a magyar nyelv és irodalom összefüggése vizsgálatának föllendítésére alapított díj, amelyet az e területeken kiemelkedő kutatók nyerhetnek el.

Mielőtt pedig a jelen pillanathoz érnénk a visszatekintésben, fontosnak tartom elmondani azt is, hogy a tudományos pályán is mindig meghatározó az a közösség és közeg, ami körülvesz, támogat. Az ünnepelel több szakmai közösség munkájában is tevékenyen vett részt. Ezek egyike volt az ELTE-n működő, Szathmári István által vezetett Stílus-kutató csoport, amelynek 1996-tól egészen annak átalakulásáig aktív tagja volt. Emellett a közösségi tevékenységét számos más tényező is mutatja. Fontos szerepet vállalt ugyanis az akkori KLTE nyelvészeti tanszékeinek összefogásával 1997-ben indított, Petőfi S. János által irányított Poliglott szövegnyelvészeti szövegtani kutatóprogram működtetésében és az ennek fórumául született Officina Textologica című sorozat szerkesztésében. A Debreceni Egyetem nyelvészeti tanszékei által elnyert Egy poliglott szövegnyelvészeti szövegtani kutatóprogram című OTKA-pályázat témafelelőseként ehhez a kutatómunkához kapcsolódva öt szövegtani tárgyú konferenciát is rendezett. 2002 októberétől két cikluson át a Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvészeti Munkabizottságának elnöke volt; 2006-tól pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának elnökeként is szerepet vállalt.

Ünnepelelünk ma is tevékenyen dolgozik, folyamatosan publikál, és az említett töretlen és törhetetlen munkakedvvel mintát, reményt is ad mindannyiunk számára a jelenlegi nem könnyű kutatói, akadémiai időkben.

Kedves Irma! A 10 évvel ezelőtti köszöntőmben visszautaltam a Tőled kapott *Nulla dies sine linea* mottóra, és most újra végigtekintve az azóta még tovább gazdagodó utadon, újra azt emelném ki, hogy munkád élő mintaképe annak, hogy valóban „a működésben van a nyugalom” (József Attila). Születésnapod alkalmából ezért jó egészségben eltöltendő hosszú életet kívánok, és azt, hogy a jövőben az eddigiekhez hasonlóan legyen kedved és erőd munkálkodni. Kívánom, hogy továbbra is az alkotásban és értelmezésben meglett működés teremthessen nyugalmat a mindennapokhoz!

Hivatkozott irodalom

- DOMONKOSI ÁGNES 2015. *Szikszaíné Nagy Irma 70 éves. Magyar Nyelv* 111: 109–112.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1993. *Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 197. Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1994. *Stilisztika*. 1994. Trezor Kiadó, Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2001. *Szövegértés – szövegelemzés – szövegalkotás. Szövegtani gyakorlatok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2008. *A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. Debrecen.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2016. *Költészet és játékok: A játékosság stíluslehetőségei a magyar költészetben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2021. *Intertextuális tükrök: Összehasonlító stíluselmzések*. Kalligram Kiadó, Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2024. *A magyar líra stílustörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.

DOMONKOSI ÁGNES
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Hegedűs Attila (1954–2025)

Tudtuk, hogy súlyos beteg, mégis reménykedtünk a gyógyulásában. Októberben ünnepeltük meg a születésnapját az egyetemen. Bensőséges esti beszélgetés volt, sokat nevtünk a régi történeteken, boldog és emelkedett volt. A Nyelvtudományi Társaság is készült a 70 éves jubileumi köszöntésre: mind az őszi, mind a tavaszi programban helye volt, de sajnos már nem kerülhetett rá sor. Így kezdtem volna a laudációt:

Mi kell ahhoz, hogy valaki jó magyar nyelvtörténész, névtan- és nyelvjáráskutató lehessen? Először is a latin nyelv megfelelő ismerete. Hegedűs Attila a kecskeméti Piarista Gimnáziumban már elsőként jelentkezett Hardi István tanár úr különórájára, és társaival ellentétben végig ki is tartott. (Ekkoriban régész szeretett volna lenni. Mikor már csak egyedül járt, jutalma az órák végén egy hatalmas golden alma volt.) Másodsor, a magyar–német

szak kiváló párosítás az egyetemen (ELTE, 1977–82), főleg, ha Abaffy Erzsébet tartja a nyelvészeti prozemináriumot, később pedig két éven át Benkő Loránd vezetésével lehet elsajátítani a (nyelv)tudós kétkedő-kérdező hozzáállását vizsgálata tárgyához. Harmadszor: az sem rossz, ha vannak inspiráló „speckollok” (azaz: speciális kollégiumok), amelyek a szokásosnál mélyebb bepillantást engednek a nyelvészet valamely részterületébe, önálló adatgyűjtésre, kutatómunkára készítve a hallgatókat. Ilyen volt Ördög Ferenc Bevezetés a személynevek vizsgálatába című kurzusa, amely Hegedűs tanár úr névtan iránti érdeklődését felkeltette. S ami a dialektológiát illeti, a vidéki-falusi gyermek- és ifjúkor, a szűkebb pátria szeretete, a hagyományos népi életmód tisztelete fogékonyra teszi a nyelvészt a nyelvjárási értékek felfedezésére. Ahogy a legkiválóbb magyar stilsztáknak is általában van/volt egy-egy kedvenc írója vagy költője, úgy a nyelvjáráskutatót is haza szokta húzni a szíve, esetünkben a Gödöllői-dombság és a Cserhátalja találkozásánál fekvő Kisnémedibe, egy déli palóc községbe. Ismerős helyen magától értetődően könnyebben megy a terepmunka is, készséges adatközlőkből biztosan nincs hiány.

Előzőleg persze két év kötelező sorkatonai szolgálatot is teljesítenie kellett Lentiben (a 70-es években járunk), majd teológiai tanulmányokat folytatott újabb két éven át a piaristák budapesti szemináriumában. Csak ezután következett az ELTE-s időszak. Már hallgatóként, 1979-től publikál, OTDK-t is nyer. Második keresztnevét, a Tibort nem szerette, hamar el is hagyta. A Névtani Értesítő és a Magyar Nyelv rendszeres szerzője lesz; 1984-ben utóbbinak mind a négy számában olvashatjuk cikkeit. A megelőlegezett bizalom mindig is a legjobbat hozta ki belőle, és Benkő Loránd professzor több mint egy évtizedig támogatta. Egzisztenciális biztonságról ugyan nem lehetett szó, de tudományos segédmunkatársként, majd tudományos munkatársként megkezdhette szakmai felkészülését a nagyobb feladatokra. Közben lendületet vett a névtani terepmunka, Magyarország földrajzi neveinek gyűjtése. 1986-tól 93-ig minden nyáron részese ennek (l. pl. Komárom megye földrajzi nevei, 1985). Folyamatosan tanít az ELTE-n (nyelvtörténetet, dialektológiát, névtant), 1983-ban elkészül a Kisnémedi tájszótárral (amely csak kilenc évvel később jelenik meg), bölcsészdoktorrá avatják, és Benkő biztatására Papp Lajossal elkezdnek dolgozni a középkori magyar nyelvű levelezés kiadásán. Ehhez paleográfiát is tanult Érszegi Gézától, a Magyar Országos Levéltár munkatársától. A Pesti Barnabás utcai épület III. emeletének 1-es számú helyiségében rendezkedhettek be, amely valójában a tanszéki könyvtár íróasztalokkal ellátott raktára volt. Először mikrofilmen, aztán „élőben”, (cseh)szlovákiai levéltárakban is tanulmányozták a leveleket. A betűhú átírás és a filológiai részletek aprólékos tisztázása végül 1991-es megjelenését tette lehetővé e kiemelkedő nyelvtörténeti forrásmunkának (Középkori magyar leveleink 1541-ig). A szerzők 1994-ben méltán kapták meg az akkor alapított Bárczi-díjat.

Az ELTE mellett a 90-es évek elején három másik egyetem magyar szakos képzésének elindításában működött közre. A Miskolci Bölcsész Egyesületben végzett munkája hozzájárult a Miskolci Egyetem magyar szakának létrejöttéhez, azon belül a nyelvészet oktatásának zavartalan megkezdéséhez. Ezt követte a Károli Gáspár Református Egyetemen való oktató-szervező tevékenysége 1993-tól, de aztán, amikor az elnyert Széchenyi professzori ösztöndíj döntés elé állította, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemet választotta – mint utóbb kiderült, véglegesen. Ez az intézmény lett az otthona; egykori piarista diákként talán természetes is, hogy ebben látta a küldetését. Három nyelvészeti tanszék jött létre (magyar, általános és finnugor), együtt önálló intézetet alkotva. Ezt is, a Magyar

Nyelvészeti Tanszéket is vezetett, utóbbi több mint két és fél évtizeden át. Megélte a pilis-csabai campus kiépülésének időszakát és annak fénykorát, amikor a magyar szak kifejezetten nagy hallgatói létszámmal működött, s így a nyelvészeti tanszékeken is mozgalmas élet zajlott. Számos kiváló nyelvessel dolgozott itt együtt – leghosszabb ideig a szintén nyelv-történész Gerstner Károllyal, akivel kiválóan megértették egymást, és az ELTE-s hagyományokat követve élményekkel teli nyelvgyűjtő tanulmányi kirándulásokat is szerveztek a hallgatóknak Moldvától a Szilágyságon és Kárpátalján át a Muravidékig és az Őrségig – csupán néhány helyszínt említve. Nagycsaládos apaként is rengeteg energiát fektetett az egyetemi munkába. 2000-tól három cikluson át oktatási dékánhelyettesként szolgálta a kart, az adminisztratív feladatok ellátása mellett a tanácstalan hallgatók ügyes-bajos dolgainak elrendezését is segítve. Erre az időszakra esik az ún. bolognai rendszer bevezetése, amely alaposan átszabta a képzési kereteket, és kihatott a vidéki campus közösségi életére (a korábbi, tipikusan ötéves és kétszakos struktúra a hároméves, egyszakos alapképzések felé billent el). Nem meglepő hát, hogy ebben az évtizedben több oktatáspolitikai, minőségbiztosítási és pedagógiai témájú írása is keletkezett. Közben Erasmus-oktatóként megfordult Besztercebányán és Münchenben (2-2 alkalommal), valamint Nyitrán. Egyetemi elismerései: Pázmány Péter Emlékérem (2003), Pázmány Plakett (2010).

Visszakanyarodva még a 90-es évekhez, 1991-től (2004-ig) a Névtani Értesítő felelős szerkesztője. 1992-ben végre megjelenik Kisnémedi tájszótára, majd az ezt kiegészítő, műfajteremtő Hiányszótár (1996): *mi t nem is mer a* köznyelvi szókészletből a nyelvjárási beszélő? PhD-fokozatát 1995-ben szerzi meg az ELTE-n. 1997-ben nyeri el a Széchenyi-ösztöndíjat. Balogh Lajossal és Ördög Ferencsel 1998-ban adják közre a kapuvári járás földrajzi neveit. Elméleti síkon is foglalkozik a tájszavakkal, a tulajdonnév mibenlétével, a nyelvatlazok módszertani kérdéseivel, tanulmányt ír Balassi nyelvjárásáról, a régi magyar nyelv erotikus szókincséről, felhívja a figyelmet az archaizálódás kérdéseire az értelmező kéziszótár 2. kiadásának munkálatai közben. 2000-ben jelenik meg szerkesztésében a MÁRTON GYULA által gyűjtött Szilágysági nyelvatlaz. Visszatérő résztvevő a szegedi nyelvtörténeti konferenciákon, pályázatokat ír, OTKA-kutatásokban tevékenykedik, társszerző a KISS JENŐ szerkesztette Magyar dialektológia (2001) című tankönyvben. A földrajzi nevek gyűjtésében a Nagykátai járás (2002) következik. Ugyanebben az évben neki ítéli a Nyelvtudományi Társaság a kutatási profiljához talán legközelebb álló Csúry Bálint-emlékérmét és -díjat. Tanszéki könyvsorozatot indít el, amelyben KISS LAJOS, SZÉPE JUDIT, CSER ANDRÁS és GÁSPÁRI LÁSZLÓ egy-egy monográfiája mellett saját kötetei is megjelennek: A változó nyelvjárás (2005), A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban (2012, ez volt ugyanebben az évben habilitációjának témája is) és – KOVÁCS MÓNIKÁVAL közösen – a Kísérlet a magyar nyelvjárások komplex klasszifikációjára (2016) című munkák. Az Elméleti Nyelvészet Tanszék vezetőjével, É. KISS KATALIN professzorral és GERSTNER KÁROLY kollégájával megírják a Kis magyar nyelvtörténetet (2013), amely Fejezetek a magyar nyelv történetéből címmel elektronikusan is hozzáférhető tankönyv magyar szakos egyetemistáknak.¹ Ugyancsak É. KISS KATALINNAL közösen találtak ki és szerveztek meg egy nagy sikerű konferenciasorozatot, amelynek a nyelvelmélettel összekapcsolt három témaköre (a dialektológia, a diakrónia és a kontaktológia) évről évre váltotta egymást. A két tanszék mindegyikből öt – összesen tehát 15 – ilyen

¹ Elérhetősége: <https://real.mtak.hu/8351> (2025. 02. 18.)

konferenciát rendezett meg: az elsőt 2008, a 15.-et 2022 novemberében. A kézzelfogható eredmény 15 szerkesztett kötet, bennük számos sűrűn idézett tanulmánnyal. Kezdeményezésük, ha nem is az eredeti formában, de tovább él: egy év szünet után, tavaly ősszel Nyelvelmélet és nyelveírás főcímmel, a nyelvi változás és változatosság kérdéskörének szentelve két napon át 21 előadást hallgathattak meg a résztvevők, immár a Nyelvtudományi Kutatóközponttal való szorosabb együttműködésben, a Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat részeként.

Hegedűs Attila a legutóbbi időkig töretlen szorgalommal tanított, kutatott és publikált, 178 találatot mutat a neve mellett a Magyar Tudományos Művek Tára. Utolsó munkája a Nyelvtudományi Közlemények folyóirat 2025. évi számában fog megjelenni (pár nappal halála előtt még átnézte a szöveget, és két változtatást kért a főszerkesztőtől). Érdeklődési köre széles – a mai magyar nyelvhasználatra is kiterjedő – volt, szemléletmódja nyitott, módszertani szigora következetes. Az általa felhalmozott tudás tárházából sokan és még nagyon sokáig haszonnal meríthetünk. Nagyon várta, de a csöndes, gondtalan nyugdíjas éveket felesége, lánya, négy fia és 19 unokája körében már nem érthette meg. Nekünk, közvetlen kollégáinak is nehéz az elválás, nagyon hiányoznak majd bölcs tanácsai, mosolya, egész személyisége, jelenléte. Némi vigaszt nyújt a gondolat, hogy szinte minden megadatott neki, amitől egy tudós, egyetemi ember élete szép, boldog, tartalmas és sikeres lehet, valamint az, hogy köszönetünket és nagyrabecsülésünket egy ünnepi tanulmánykötettel ki tudtuk fejezni neki (FARKAS EDIT – NEMESI ATTILA LÁSZLÓ – PINTÉR LILLA szerk., Levéltár – terepmunka – katedra. Születésnap-i köszöntő kötet Hegedűs Attila tiszteletére. PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest²). Hálások vagyunk mindenkinek, aki ebben részt vett, és őrizte velünk együtt a titkot a megjelenésig.

December végén elküldte nekem egy sosem közölt írását. 2003-ban születhetett, az akkoriban felkapott *tartótiszt* (elvonással: *kapcsolatot tartó tiszt* > *tartótiszt*) szóösszetételről szól. Kiegészítve főnti pályaképét, és az utókornak tanulságul hadd idézzek belőle egy részt: „1984-ben kezdő tudományos kutatóként az ELTE Idegen Nyelvi Lektorátusa szervezésében egy német diplomata feleségét tanítottam magyarra mintegy kiegészítve a fizetésemet. Befejezve a fél éves kurzust, a nyár közepén egyszer csak két ember keresett fel. Hadnagyként és századosként mutatkoztak be, és arra akartak rávenni, hogy írjak jelentéseket nekik a tanítványomról. Különbözőképpen próbálkoztak, fenyegettek (állásvesztés, külföldi úttól való eltiltás), de nem tudtak fogást találni rajtam. Végül – és ezen a ponton majdnem beugrottam nekik – a hazafias érzésemre apelláltak: a nő férje szerintük kárt okoz Magyarországnak, nekem tehát kötelességem segíteni nekik. Mondom, majdnem rávettek. S hogy mi mentett meg? Egy egészen egyszerű dolog, a stílus. Ez a két tiszt ugyanis a beszélgetés közben folyamatosan letegezett. Ők nem tudták, hogy ez engem zavar, hogy másokkal is csak hosszú ismeretség után szoktam tegeződni. És arra gondoltam: kell az nekem, hogy két ilyen alak letegezzon? Dehogyan mászom bele ilyen viszonyba! Így aztán elutasítottam őket, s csak nemrég döbbsentem rá, hogy mitől mentett meg a finnyásságom (de nevezhetjük stílusérzéknek is).”

Isten veled, Tanár Úr, nyugodj békében!

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

² Elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tanszekunk-kiadvanyai-6> (2025. 02. 18.)

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Dombói törpepillér felirata*

1. Bevezetés. A szerémségi Dombón (ma Rakovac község, Dél-bácskai körzet, Vajdaság tartomány, Szerbia) található hajdani Szent György apátság az egykori Délvidék legfontosabb korai monostor-temploma volt, amelyet a középkori dombói bencés apátsággal azonosítanak (NAGY 1987; TÓTH 2010). A templomhoz szokatlanul gazdag kőfaragvány-anyag társul a 11. század végéről és a 12. század elejéről (SZAKÁCS 2010: 671). Egy törpepillért a közeli Bánmonostor faluban találtak, de STANOJEV szerint dombói eredetű (STANOJEV 2010: 652) a lábazata, a pillértörzs és a fejezet arányai, továbbá a fejezet díszítése alapján. A törpepillér első közlése még nem tekintette dombóinak (SZABO 1928). A törpepillér oldalára felirat van karcolva, amely az alábbiakban részletezett vizsgálata alapján korai székely-magyar rovással készült írásemléknek tekinthető.

Elemzésünk első részében nyelvészeti és szemantikai szempontból vizsgáljuk meg az eddigi olvasati kísérleteket. Ezt követően a feliratot alkotó jelekhez rendelhető rovás grafémaalakokkal saját alakzati értelmezést adunk, majd ehhez egy nyelvészeti és paleográfiai érvekkel alátámasztott olvasati javaslatot közlünk. A tömörség kedvéért a továbbiakban a következő rövidítéseket alkalmazzuk: kmr. a Kárpát-medencei rovást, sr. a steppei rovást, szmr. a székely-magyar rovást és tr. a türök rovást jelenti (HOSSZÚ 2019, 2021). A cikkben a magyar egyezményes hangjelölés szerepel a hangok jelölésére, míg az írást alkotó grafémák átbetűzésére (< és > között) nemzetközi átbetűzési értékek szerepelnek.

2. A Dombói törpepillér és felirata. A törpepillérek (más néven baluszterek) valamilyen mellvédet (balusztrádot) alkotó közbenső pillérszerű elemek, amelyek gyakran mellvéd vagy szentélyrekesztő korlát részét alkották. A Bánmonostoron talált feliratos törpepillér valószínűleg a dombói Szent György templom egyik árkádos karzatának részét képezte, annak támfaként szolgált (STANOJEV 2010: 650–655). A törpepillér jelenlegi őrzési helye a Vajdasági Múzeum (Muzej Vojvodine, Újvidék, Szerbia); de 2022-ben a Székesfehérváron, a Szent István Király Múzeumban megrendezett Királyok és Szentek: Az Árpádok kora című kiállításon szerepelt a kiállított tárgyak között (1. ábra).

* A szerzők köszönetüket fejezik ki RUMI TAMÁS okl. építészmérnöknek, aki felhívta a figyelmet a felírra.

1. ábra

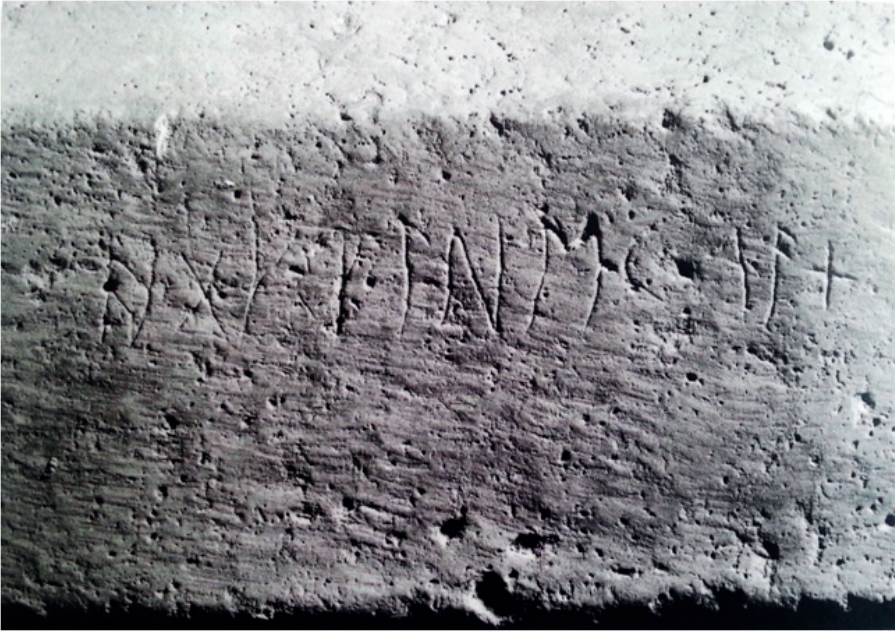
A Dombói törpepillér középső részének fényképe
(készítette HARANGOZÓ RÉKA ANNA egyetemi hallgató, Székesfehérvár, 2022. június 11.)

A Dombói törpepillér oldalára karcolt felirat fényképe (2. ábra) és rajza (3. ábra) valószínűleg korai rovás írásemléket mutat. A törpepillér másodlagos felhasználásból került elő, ezért nem lehet tudni, hogy meddig szolgálta az eredeti célját. Dombón a 15. században jelentős átépítés folyt, ezért elképzelhető, hogy ekkortól a törpepillér sem volt használatban.

2. ábra

A Dombói felirat fényképe az eredeti helyzetéhez képest 90°-kal elforgatva (STANOJEV 2010: 654)

A Dombói felirat jelei legközelebb az szmr.-hez állnak, de egyes jelek alaki kapcsolatot mutatnak a kmr.-rel, az sr.-rel és a tr.-rel (VÉKONY 1985: 84, 154, 158; ZELLIGER 2019b: 13–14; HOSSZÚ 2021: 53–206). A felirat jelei általában függőlegesen tükrözött alakúak a szokásos jobbról balra tartó (JB) haladási irányú rovásfeliratokon használt grafémaalakokhoz képest. A felirat a törpepillér egyik téglalap alakú lapjának bal oldalán helyezkedik el, ennek alapján a felirat haladási iránya balról jobbra tartó (BJ). Ez megfelel a feliratot alkotó jeleknek a JB feliratokban szokásos jelekhez képesti általában tükrözött állásának.

A felirat elképzelhető kora (Árpád-kor) és helye alapján valószínűleg magyar nyelven készült (ZELLIGER 2020: 314–322). Megjegyzendő, hogy az emlék feltételezhető keletkezési idejében a Szerémség, közelebről a Tarczal hegység (a mai Fruska Gora) magyarok által lakott vidék volt. KNIEZSA Konsztantinoszra hivatkozva mondja, hogy magyarok már akkor a Duna és a Száva között is laktak. Ezt még azzal is megtoldja, hogy Szerém és Valkó megyéből magyar helynevek nagy tömegben fordulnak elő (KNIEZSA 1938/2000: 394). Ezt a megállapítást erősíti, hogy a középkor végi Magyarország legsűrűbben lakott részei továbbra is a Dél-Dunántúl, a Szerémség és Szlavónia voltak (KUBINYI 1998: 279).

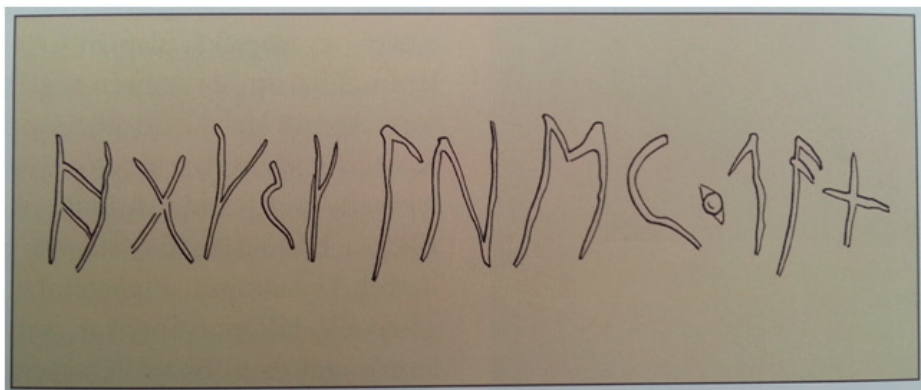
Érdeemes figyelembe venni azt a tényt, hogy a vátyi székelly ispánság tényleges területén túl is hathatott a kulturális kisugárzása. Ez eljuthatott akár a Szerémségig, akár a Bodrog-alsóbüi agyagfűvóka tölcseres végének letörött darabján fennmaradt szmr. felirat keletkezési helyéig, a Somogy megyei Bodrog-Alsóbüig is (HOSSZÚ–ZELLIGER 2014b, 2020). Ezek a területek elérhető távolságban voltak a vátyi ispánság területétől.

Az egyes jelek értelmezésénél mindegyik rovás szerinti értelmezés megvizsgálandó, mivel lehetséges ezeknek az írásoknak a hajdani keveredése. Pl. az szmr. (Nikolsburg,

1490–1526) \emptyset *us* <š> elképzelhető, hogy a kmr. (Nagyszentmiklós) \emptyset , \emptyset <š> utóda [HOSSZÚ 2013; HOSSZÚ–ZELLIGER 2014a, 2019; ZELLIGER–HOSSZÚ 2021]). Ne felejtjük el, hogy a rovásírásoknak soha nem volt standardizált szabályrendszere. A kevés, bűvópataként felbukkanó emlék mögött szerteágazó írásgyakorlatokat sejtethünk!

3. ábra

A Dombói törpepillér feliratának rajzolata STANOJEV (2010: 654) szerint

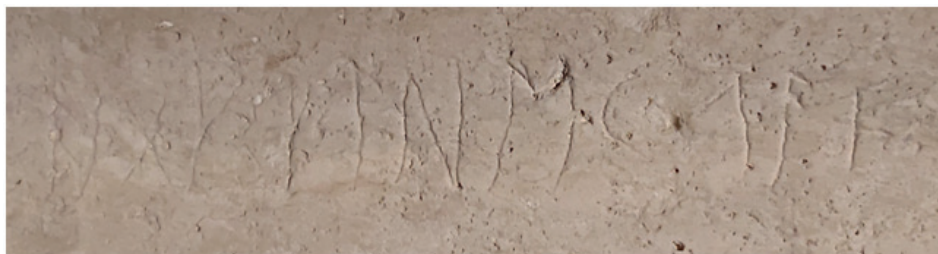

A 2022-ben Székesfehérváron megrendezett Királyok és Szentek kiállításon készült a 4. és az 5. ábrán látható fénykép. A 4. és az 5. ábra, továbbá a különböző megvilágítás melletti helyszíni megtekintés alapján úgy látszik, hogy a balról 4. jel alakja nem a korábban közölt (STANOJEV 2010: 654) ζ alak, hanem egy ζ alakú jel.

A balról 10. jelet a Konstantinápolyi feliraton is használt · szóelválasztónak tekintetjük. A helyszíni megtekintésnél megfigyelhető volt, hogy a törpepillér felülete tele van természetes eredetűnek látszó lyukakkal, így a 10. jel lehetne a felirat készítését megelőzően a kövön meglévő felületi hibák egyike. Azonban az előtte és utána álló jelek egymástól mért távolsága jóval nagyobb a jelek közötti átlagos távolságnál, amiből adódik, hogy a felirat készítője ezt is jelnek szánta, ezért bizonyára a felirat tudatosan készített része. Továbbá döntő érv a 10. jel elválasztó szerepe mellett, hogy STANOJEV szerint az – eltérően a többi jeltől – fűróval készült (STANOJEV 2010: 655).

4. ábra

A Dombói felirat fényképe (készítette RUMI TAMÁS okl. építészmérnök, Székesfehérvár, 2022. május 30.)

5. ábra

A Dombói felirat fényképe (készítette HARANGOZÓ RÉKA ANNA egyetemi hallgató, Székesfehérvár, 2022. június 11.)

Megjegyzendő, hogy a követ a restaurálás során impregnálták a további romlás megakadályozása érdekében, így egy sekélyebb karcolás mélyedését részben fel is tölthette az impregnáló anyag.

3. A felirat eddigi olvasati kísérletei. STANOJEV (2010: 655) latin betűkkel próbálja értelmezni, de a jelek közül csak négy feleltethető meg a latin írás grafémáinak, így a latin betűs értelmezés valószínűtlen. A feliraton lévő M és C alakú jelek alapján STANOJEV 1100-ra keltezi a feliratot, ami megfelel a kőfaragvány stílusának. Véleményünk szerint ezek a jelek egy összefüggő rovásfelirat részei, így nem értelmezhetők római számokként.

FEHÉR egy részleges megfejtési javaslatot közölt; szerinte balról nézve az eleje: *ez betűt*, majd a felirat középső részében az *ír* ige ragozott alakja következik (FEHÉR 2022). Ennek során feltételezte, hogy a balról első, N alakú jel eredetileg N lehetett, aminek a harmadik (legfelső) ferde vonala gyengébb volt, és nagyrészt lekopott. Ennek alapján ezt a jelet szmr. N <z>-nek tekintette.

4. A Dombói törpepillér feliratát alkotó jelek azonosítása. Az egyes jelek értelmezési és átbetűzési lehetőségeit bemutatja az 1. táblázat.

Egyértelműnek tűnik, hogy az 1. jelet az szmr.-ben és az sr.-ben létezett <č>-ként (HOSSZÚ 2021: 159), a 2. jelet pedig szmr., kmr. vagy sr. -ként betűzzük át. Az 1. jel nemcsak az szmr.-ben, hanem az sr.-ben is megfeleltethető <č>-nek, lásd: (Majackoje-10) N <č> /č/ (VÉKONY 2004a: 314–315, 7. oszlop; VÉKONY 2004b *apud* HOSSZÚ 2013: 179–181). A szmr.-ban a <č> graféma hangértéke lehet /c/ vagy /cs/.

A balról 3. és 5. jel lehetne akár kmr. vagy sr. Y, Y <A> /â, a, e, ë/, akár szmr. Y <t>. Mivel a rovás írás emlékeken általában ritka, hogy sok magánhangzót írjanak ki, ezért a 3. és 5. jelet egyelőre nem <A>-ként, hanem <t>-ként értelmezzük. A Y <t> hangértéke általában /t/, de két írás emlékekben /d/ is lehet (Vargyasi felirat: VÉKONY 2004a: 13–24; Konstantinápolyi felirat: ZELLIGER–HOSSZÚ 2014). Vö. a 13. jel elemzésével.

A balról 3. és 5. jel értelmezhető tr. <l²>-ként (sőt esetleg <l¹>-ként) is, vö. Y (KAIRŽANOV 2014: 18).

A balról 3. jel rajzolata nem teljesen egyértelmű. Feltűnő, hogy a 3. jel sokkal szélesebben nyílik ki, mint az 5. jel. Továbbá a 3. jel balra felfelé menő vonalában is vannak apró lyukak, mintha ez csupán a felület természetes hibáiból adódna. Ezt a vonalat keresztezi egy bizonytalan láthatóságú rövidebb, jobbról balra, fentről lefelé haladó vonal. Ez minden fényképen látszik valamennyire (1., 2., 4. és 5. ábra), bár STANOJEV nem jelölte a rajzán (3. ábra). Azonban ennek a ferde vonalnak mindkét vége meghosszabbításában is vannak apró lyukak, amelyek alapján úgy tűnik, mintha itt a hordozóban jelentkező hosszabb karcolásról vagy természetes hibáról lenne szó. Ezzel az esetleges ferde vonallal kiegészítve a 3. jel Y alakú lenne, ami megfeleltethető a tr. jenyiszjeji változatában látható <š> jelnek: Y <š¹> és Y <š²> (KAIRŽANOV 2014: 18). Az szmr. Y <ž>-nek az 1690-es másolatban fennmaradt, 15. századi vagy korábbi eredetű Botnaptárban egyes esetekben nem /zs/, hanem /s/ hangértéke van. Erre példa a Botnaptár szövegét megőrző Marsigli-kézirat 677. oldalán szereplő YD14 <dinž> /diⁿs/ 'Dénes' vagy a Marsigli-kézirat 679. oldalán szereplő 4A3/4M 0/M303031Y <žindoneuš varosa> /sindoneus^ok városa/ 'szidóneusok városa' (SÁNDOR 1991: 68, 76). Ezek alapján a 3. jel Y rajzollal <š> grafémaként is értelmezhető.

A 4., STANOJEV szerint ł alakú jel lehetne szmr. <Ŵ> (FEHÉR 2022: 48), vö. (Nikolsburg) ʘ <Ŵ> /ö/. Feltehetnénk, hogy a 4. jel csak betűrontás miatt ł alakú, és a készítőjének szándéka egy C <n> /n, ny/ írása volt. Azonban a vizsgálatok során az ún. Ockham [Occam] borotvájának (más néven a takarékoság törvénye vagy lex parsimoniae) elvét érdemes alkalmazni, vagyis a versengő elméletek közül azt kell előnyben részesíteni, ami a legegyszerűbb magyarázatot kínálja a vizsgált jelenségre. Ezért ahol lehetséges más magyarázat is, nem érdemes betűrontást feltételezni, így a 4. jel <n> értelmezése valószínűtlen.

A 4. jel ł alakúként tekintve értelmezhető <r>-ként is, vö. a JB haladási irányú Kojtűbek feliratban szereplő tr. ʘ <r¹>-t (BAZILHAN 2014: 4). Megjegyzendő, hogy mivel a Dombói felirat BJ haladási irányú, a kojtűbeki ʘ grafémaalak tükörképe hasonlítható a dombói ł jelalakhoz.

A helyszíni megtekintés alapján azonban a 4. jel alakja nem ł, hanem inkább ξ, lásd a 4. és 5. ábrához tartozó leírást. Ekkor azt kell feltételezni, hogy a jel a kmr. és az sr. írásban ismert ξ, ʒ <m> grafémának felel meg. SÍPOS szerint valószínű, hogy a 4. jel a STANOJEV által rajzolt ł alaknál feljebb kezdődött, mivel a felirat legtöbb jelének felső pontja kb. egy vonalban helyezkedik el (SÍPOS LÁSZLÓ: személyes közlés, 2022. december 9.). Ezek alapján a 4. jel ξ átrajzolása a valószínűbb lehetőség.

A ξ jel a legtöbb JB haladási irányú kmr. és sr. feliratokban található ʒ <m> alakjának a tükörképe. A BJ haladási irányú Dombói feliratban talán éppen egy ilyen grafémaalak fordítottja látható, hasonlóan a Dombói felirat többi jeléhez, amelyek csaknem mindegyike a JB feliratokban szokásos balra néző grafémaalakok fordítottjának feleltethető meg. Megjegyzendő azonban, hogy van példa ellenkező használatra is: a JB haladási irányú Kermen Tolga-i (8–10. sz.) sr. feliratban szereplő, VÉKONY által <m>-nek azonosított jelek alakja ξ.

Lehetséges a 4. jel értelmezése tr. ʒ, ʒ <nč>-ként vagy tr. ʒ, € <n>-ként is, bár sr., kmr. és szmr. feliratok esetén ezen grafémák használatára nem ismertek példák.

Az Γ alakú 6. és ehhez hasonló, 1 alakú 11. jel jelölhet akár <i>, akár <p> grafémát. Mivel a 6. és a 11. jel ellentétes állású, valószínűleg az egyik <i>, a másik pedig <p>.

A rovás feliratokban az <i> /i, j/ (tr., sr. és kmr. esetén: <I> /i, i/) grafémaalakja lehet Γ és 1 is, függetlenül a felirat haladási irányától. Ezzel szemben a <p> alakja a fennmaradt JB haladási irányú íráslelékekben általában balra néző 1, de egy kivétel van – éppen az szmr.-rel készült, JB haladási irányú Farkaslaki-féle bejegyzésben a <p> alakja: Γ. Ez utóbbi, késői (1624-ből származó) kivételtől eltekintve a <p> 1 alakja következetességet mutat a JB rovás feliratokban. Mivel a Dombói BJ feliratban a többi, nem szimmetrikus grafémaalak tengelyesen tükrözött, ezért valószínűbb feltenni, hogy a <p>-t is tükrözött a felirat készítője. Így az Γ alakú 6. jel valószínűleg <p>-t, míg az 1 alakú 11. jel <i>-t jelöl, de ennek fordítottja is megtörténhetett. Végül az sem zárható ki, hogy a felirat készítője következetlenül alkalmazta akár a <p>, akár az <i> grafémaalakját, így a 6. és a 11. jel ugyanazt a grafémát jelölte; ami így lehetett akár <i>, akár <p>.

Ha a 6. vagy a 11. jelet <p>-ként értelmezzük, akkor hangértékeként nemcsak a /p/, hanem esetleg az /f/ hang is számításba vehető. Ugyanis számos írásban a /p/ és az /f/ azonos grafémával van jelölve, erre példa a hivatalos arám és a középperzsa írás, ahol a <p> graféma /f/-et is jelöl (SKJÆRVØ 1996: 519). Továbbá a Szarvasi tütartó kmr. feliratában szereplő 1 <f> graféma könnyen elképzelhető, hogy egy <p> grafémából származik, vö. sr. (Ačik-Taš, 8. sz.) 1 <p> (VÉKONY 1987: 56–73) és szmr. 1 <p>.

Az szmr.-ben az 1 <i> az /i/ mellett /j/-t is jelölt, azonban ez valószínűleg az szmr. Árpád-korbeli fejlődésének fejleménye, ahol a latin betűs írás ómagyar írásbelisége hathatott. Ugyanis a latin betűs írás ómagyar helyesírásában az *i* és a *j* egyaránt jelölte az /i/ és a /j/ hangot. A korai rovásírásokban viszont az Γ, 1 <I> következetesen /i/-t jelölt és sohasem /j/-t. A Dombói feliratban szereplő 12. jel, amely <β>-ként azonosítható (lásd lejjebb), arra utal, hogy a felirat igen korai volt, amikor a latin betűs írás hatásával kevésbé számolhattunk. Ezért az Γ alakú 6. és az 1 alakú 11. jel biztosan nem jelölt /j/-t.

A 6. jel további értelmezésére ad lehetőséget, ha azt nem Γ, hanem ↑ alakban rajzoljuk át. Ez utóbbi lehetőséget valamennyire alátámasztják a felirat fényképei és személyes megtekintése. A nyílserű ↑ alak bal ferde vonala lehet akár a hordozó természetes mélyedése, akár szándékos bemélyesztés. A ↑ jelalak megfeleltethető a szmr. ↑ <c>-nek, amelynek hangértéke /c/ vagy /cs/ lehet. Ha pedig tr. szerint értelmezzük, akkor ezt a tr. ↑ <k^s>, <w^w> grafémának felel meg, ami a Dombói feliratban – annak feltételezett magyar nyelve miatt – egy <k> /k/ lehetne.

A 7., N alakú jel elsősorban <γ> vagy <r> lehet. A Vargyasi szmr. feliratban szerepel a hasonló alakú N <γ> (BENKŐ 1994: 487–489, 1996b: 31–33, 1996c: 79; FERENCZI 1994a: C, FERENCZI 1994b: 148; KOVÁCS 1994: 1; KÓSA 1994: 155; RÁDULY 1994: c, 1995: 79–95; RÁDULY 2015; VÉKONY 2004a: 22; ZELLIGER 2016); a Konstantinápolyi feliratban pedig megtalálható az N <r>. Továbbá a tr.-ben létezik egy N, n, n <q^A/k^l> graféma, ami az szmr. 1, 1 <k>-val rokon, így elvileg a 7. jel megfeleltethet egy <k>-nak is. Azonban ez utóbbi lehetőség kevésbé látszik valószínűnek.

A 8., M alakú jel megfeleltethető a Vargyasi feliratban található M <ü>, vagy a botnaptárbeli M <v> grafémának. A 8. jel sr.-beli párhuzamai: (Humara-6, Humara-7) M <W̃> /ö/ (VÉKONY 1987: 27, 2004a: 314–315, 5. oszlop, 2004b; vö. HOSSZÚ 2013: 176–178). A 8. jel értelmezhető a Homoródkarácsonyfálvai köfelirathoz hasonlóan M <u> grafémaként is (NÉMETH 1945; VÉKONY 2004a: 9–16, 111–114).

Továbbá a 8. jel értelmezhető a tr.-ben és az sr.-ben használatos M <ld, lt>-ként is (THOMSEN 1893: 298; VÉKONY 2004b; vö. HOSSZÚ 2013: 179–181). Bár a Kárpát-medén-

cében nem ismerünk példát ennek használatára, de a fennmaradt korai feliratok igen kis száma miatt nem zárható ki ez a lehetőség sem.

A 9., C alakú jel egy ǀ, C <n>, amely mindegyik rovásírásban megtalálható /n/ hangértékkel. A kmr. és az szmr. esetében van példa arra, hogy nemcsak /n/-t, hanem /ny/-t is jelölt, lásd: Nagyszentmiklós, 8-as tábl (VÉKONY 1987: 41–48), illetve Bonyhai példamondat (BENKŐ 1996a: 52–64, 1996b: 33).

A 10. jel elválasztó vagy mondatvég-jelző szerepű.

A 11. jel elemzését lásd a 6. jel elemzésénél fent.

A 12. jelre valószínű a <β> értelmezés. Ebből viszont adódik, hogy a 8. jelet bizonyára nem értelmezhetjük M <v>-ként, hiszen a /β/ hang eltűnésével jelent meg a /v/ hang, így nehezen képzelhető el, hogy egy feliraton szerepeljen a <β> és a <v> jele is azonos fonetikai helyzetben. A 12. jel tengelyes tükröképét számos kmr. és sr. feliratból ismerjük (VÉKONY 1987: 61). Sőt a Bodrog-alsóbüi szmr. feliratban is szerepel egy ligatúrában (HOSSZÚ–ZELLIGER 2014b: 424, 2020). Mindezek az előfordulások JB feliratokban találhatóak, ennek megfelelően a <β> graféma tükrözött, ǂ alakjával. További lehetőségekként nem zárható ki, hogy a 12. jel két ferde vonalas szmr. ǂ <p>-t vagy kmr. ǂ <f>-et jelöl.

A sor végén álló 13., ǂ alakú jel lehet a mondat lezárása (pl. egy vallási eredetű mondatzáró szimbólum), de lehet egy szmr. ǂ <d> tengelyesen tükrözött alakja, vagy éppen egy vízszintes keresztvonalú szmr. ǂ <d> is. Megjegyzendő, hogy a Konstantinápolyi feliratban szereplő ǂ <nd> ligatúra egyik összetevője valószínűleg éppen egy ilyen ǂ <d>. Ha a ǂ jel hangértéke /d/, akkor a ǂ <t> hangértéke (3. és 5. jel) a Dombói feliratban valószínűleg /t/ és nem /d/.

1. táblázat

A Dombói felirat jeleinek értelmezési lehetőségei

Jel sorszám	Az egyes jelek átrajzolási és átbetűzési lehetőségei
1.	ǂ <č> /c, cs/; ǂ <z>
2.	X
3.	ǂ <A> /á, é/; ǂ <l>; ǂ <š>; ǂ <t> /d, t/
4.	ǂ <nč>; ǂ <m>; ǂ <n> /ny/; ǂ <r>, ǂ <W> /ü/
5.	ǂ <A> /á, é/; ǂ <l>; ǂ <t> /d, t/
6.	ǂ <c> /c, cs/; ǂ <i>; ǂ <k>; ǂ <p> /p, f/
7.	N <k>; N <γ>; N <r>
8.	M <ld>; M <lt>; M <u>; M <ü>; M <v>
9.	C <n> /n, ny/
10.	· <elválasztó>
11.	ǂ <i>; ǂ <p>
12.	ǂ <β>; ǂ <f>; ǂ <p>
13.	ǂ <d>; ǂ <mondatvég-jelző>

5. A Dombói felirat olvasati lehetőségei. A különböző olvasati lehetőségeket a 2. táblázat foglalja össze.

A feliratbeli 1. és 2., <č>-ként és -ként azonosított két, NX rajzolatú jel együttesen egy /cs/ és /b/ hangokból álló jelsorként olvasható. Ehhez adódik egy érdekes értelmezési lehetőség: az Árpád-korban létezett *Csab* és *Cseb* személynév. Ugyanis a Váradi Regestumban: 1229/1550: terram Kechen ... castri de Bekes ... antecessores *Chab*, Sicund ... (VR. 291); továbbá *Cheb* ismert a Tihanyi összeírásból: 1211: [In Tychon] fabri vero sunt hii ... Petesse, Methé, cum filiis suis: *Cheb*, Wus (PRT. 10: 503). Az adatok forrása: FEHÉRTÓI 1983: 81. Így az első két jelből álló jelcsoport valószínű fonemikus átírása /Cs^aeb/.

Az 1., 2. és 3. jel együtt, NX^Y szerinti rajzolattal esetleg *Csebet*-ként olvasható. Vö. 1237–40: In predio Sag, quoe alio nemine dicitur Hag .. hec sunt nomina pulsatorum ... Juanus, *Chebet*, Mozov (PRT. 1: 774).

A 3. jelnek \mathcal{Y} rajzolattal, <š>-ként való értelmezési lehetősége esetleg a 4. jel \mathcal{t} <r>-ként és az 5. jel \mathcal{Y} <t>-ként való értelmezésével egy /s^rat/ *sirat* olvasatot tenne lehetővé, de a felirat egészére ez az értelmezés eddig nem vezetett elfogadható olvasathoz.

A 3., 4. és 5. jel $\mathcal{Y}\langle\mathcal{Y}$ szerinti rajzolattal tekintve alkothat értelmes szót. Ennek valószínű átbetűzése <tmt>, aminek fonemikus átírása /t^met/, jelentése pedig 'temet, töm, betölt' lehetett.

A 6., 7., 8. és 9. jelet ΓNMC szerinti rajzolattal egyetlen szónak tekintve elképzelhető a <prltn> átbetűzés, aminek fonemikus átírása lehet a /p^rl^tn/ 'kipirultan, kivörösödvé'. Ez utalhat a kőfaragó erőfeszítésére.

A 11., 12. és 13. jelet $\mathcal{F}\mathcal{H}$ rajzolattal egyetlen önálló szónak lehet olvasni, amelynek lehetséges átbetűzése <iβd> vagy <pβd>. Az utóbbira egy értelmezési lehetőség az <pβ> /^ap^β/ 'Apó' (ha a 13. jelet mondatzáró szimbólumnak tekintjük) vagy az <pβd> /^ap^βd/ 'Apód', ami személynév is lehet, vö. TA.: *Opoudi*. A felirat megfejtett szavai alapján a szöveg világi, ezért nem valószínű, hogy vallási szimbólummal záródik. Így a \mathcal{H} jelet <d>-ként értelmezve az utolsó szó bizonyára *Apoβd*.

2. táblázat

A Dombói felirat olvasati lehetőségei

Olvasati lehetőség sorszáma	Olvasati lehetőség részletes leírása
1.	<č b š r t ...> /Cs ^a eb s ^r at .../ <i>Csa/eb sirat ...</i>
2.	<č b t ...> /Cs ^a b ^t .../ <i>Csebet ...</i>
3.	<č b t m t p r l t n p β d> /Cs ^a eb t ^m et p ^r l ^t n. ^a p ^β d/ <i>Csa/eb temet/tömet pirultan. Apoβd</i>

A 2. táblázatban szereplő olvasati lehetőségek közül az 1. és 2., részleges olvasatot nem tudtuk nyelvtanilag elfogadhatóan kiegészíteni, így ezek kizárhatók. Ennek alapján az egyetlen elfogadható lehetőségnek a 3. olvasat tekinthető, mivel nyelvtanilag megfelel a korai ómagyar kor eleji nyelvallapotoknak, tartalmilag pedig a szöveg az építésen dolgozó mesterek egymás közötti évődéseként értelmezhető. A szöveg alapján egy *Apoβd*

nevű ember felírta az oszlopra, hogy a *Csa/eb* nevű társa csak *pirultan* (sok fáradtsággal, kipirulva, kivörösödve) helyezte be a törpepillért. A feliratnak a pilléren való hosszanti, kicsit hanyag elhelyezése lehet az eredménye egy gyakorlott kezű ember alkalmi, vagyis nem az építkezés célját szolgáló tevékenységének. Ezt az is alátámaszthatja, hogy a feliratot annak vonalvezetéséből adódóan magabiztos kezű ember karcollhatta be a kőbe; miközben a karcolás sekély volta arra utal, hogy ez nem az építkezés célját szolgáló tevékenység volt. Ilyen körülmények között a kétféle irányba forduló <p> (Γ, illetve 1) elképzelhető. Az is megemlítendő, hogy az alakra ezekkel azonos Γ, 1 <I> mindkét alakja előfordul a korai rovás írás emlékekben (HOSSZÚ 2013).

Elképzelhető az is, hogy mégsem véletlen betűtévesztéssel van dolgunk. A <p> két előfordulása (6. és 11. jel) közül a felirat BJ haladási iránya miatt a 6., Γ alakú jel szabályosan áll, mert tükörképe a JB haladási irányú sr. vagy tr. feliratokban szereplő 1 <p>-nek. A felirat 11., 1 alakú, és az előbbiek szerint szintén <p>-ként értelmezett jele a BJ haladási irányhoz képest fordított állású. FEHÉR szerint a felirat utolsó három jeléből álló jelcsoportnak a felirat készítőjének személyére kell vonatkoznia (FEHÉR 2022). A 3. olvasat alapján is a 1f† jelcsoport a készítő saját neve, mintegy aláírása. Az aláírásoknál gyakran előfordul, hogy annak egyedisége vagy szimmetrikussága érdekében egy betűt tükröznek. Ilyen megoldások márkanevekből képzett emblémáknál is megfigyelhetők. Esetünkben elképzelhető, hogy a f <β> jellel való részleges szimmetria érdekében fordította meg a felirat készítője a saját nevében a Γ <p> betűt, s így lett abból 1. Természetesen ez csak felvetés, ami ebből az egyetlen feliratról nem igazolható.

A 3. olvasat szerint a feliratban sehol nem jelölték a magánhangzókat, ez a korai rovás írás emlékeknél nem szokatlan. Az elválasztó szerepű 10. jel a 3. olvasat szerint mondatvég-jelző. Ez magyarázhatja azt, hogy bár a felirat több szóból áll, miért csak itt található elválasztójel. Ugyanis ez nemcsak szóhatár, hanem mondathatár is; vagyis a felirat készítője következetesen nem jelölte a szóhatárokat, csak a szövegen belüli mondathatárt.

6. A Dombói felirat javasolt olvasatának elemzése. A felirat megjelenése és a betűk csekély mélysége alapján nem díszítő szereppel is bíró szöveg, hanem a két kőműves egymás közötti vélhető évődéséből származik, az egyikük megjegyzését „örökítette meg”. Mint ilyen „falfírka”, nem számított olvasóakra.

Az írás emlékek az 1. táblázatbeli 3. olvasat alapján építési felirat, amellyel egy *Apoβd* vagy *Apoβdi* nevű ember megörökítette a követ faragó vagy a falba beépítő kőműves (munkatársa?) izzadságos munkáját. A felirat javasolt olvasatának tartalma alapján akkor keletkezett, amikor az oszlopot kifaragták vagy éppen beillesztették. Azon emlékeink közé tartozik, amelyek írott formában beszélt nyelvi adatként értékelhetők: az építésen dolgozó mesterek egymás közötti évődését tartalmazza. Megjegyzendő, hogy ebben az esetben a feliratot egy függőlegesen álló oszlopra, lentől felfelé kellett létrehozni. Ez szokatlan, de ha a készítője kőfaragó volt, nem elképzelhetetlen. A felirat elemzésekor figyelembe vehető, hogy a középkorban a mesterek (pl. kőfaragók, ácsok) gyakran helyeztek el mesterjegyeket és feliratokat a műtárgyakon. A 11. század közepéből (ZELLIGER 2005: 7) származó TA.-beli *Opoudi* név felbukkanása a Dombói feliratban ehhez a korhoz hozza közel a feliratot.

A Dombói felirat BJ haladási irányú, túlnyomó részt jobbra néző grafémákkal. Így a szokásosabb JB haladási irányban használt grafémákhoz képest a Dombói felirat jelei tengelyesen tükrözöttek. Ennek alapján felmerül az, hogy a tengelyesen tükrözött alakú

grafémák használatával a BJ haladási irányú szmr. írás egy önálló hagyomány volt az szmr.-en belül és így a szintén BJ Konstantinápolyi felirat (BABINGER 1913, 1914: 44; SEBESTYÉN 1913, 1915: 69–73; ZELLIGER–HOSSZÚ 2014; BENKŐ et al. 2021: 274–286) nem a készítőjének egyedi ötlete miatt halad balról jobbra. Vagyis a Dombói felirat a Konstantinápolyi felirat egy BJ hagyománybeli előzményének tekinthető.

Annak alapján, hogy a Dombói szmr. feliratban szereplő 4., ζ alakú jel megfeleltethető az eddig csak a kmr.-ből és az sr.-ből ismert ξ, ζ alakú <m> grafémának, következik, hogy a Dombói felirat tanulsága szerint az szmr.-ben eredetileg meglévő ζ alakú <m> grafémából vagy ennek tükrözött változatából származhat az szmr. ϑ, ϕ <m> egy függőleges vonallal kiegészítve. Ez a megfigyelés alátámaszthatja azt a régebbi feltételezést, hogy az szmr. evolúciójában egyes grafémák függőleges vonallal történő kiegészítése szerepet játszhatott (HOSSZÚ 2013: 111).

7. Befejezés. A cikkben ismertettük a Dombói törpepillér feliratának olvasati lehetőségeit, és javasoltunk egy a keletkezés korára elképzelhető, nyelvtörténetileg is támogatható olvasatot. Az újonnan azonosított Dombói felirat valószínűleg az szmr. korai írás emléke, s mint ilyen, korai ómagyar nyelvemlékünk. Azok közé tartozik, amelyek írott formában beszélt nyelvi adatként értékelhetők: az építésen dolgozó mesterek egymás közötti évődése. Régészeti okokból a felirat a 11. század végénél nem korábbi, s a /β/ hang jelölése miatt a 12. század elejénél nem valószínű, hogy későbbi. A Dombói felirat jelentőségét az adja, hogy a korai Árpád-korból kevés írás emlék ismert, minden tekintetben fontos adalék korai nyelvemlékeink sorában.

Kulcsszók: Dombói felirat, írásinformatika, Kárpát-medencei rovás, köfelirat, steppei rovás, számítógépes paleográfia, székely-magyar rovás, türk rovás.

Hivatkozott irodalom

- BABINGER FERENCZ 1913. Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. *Ethnographia* 24 (3): 129–139.
- BABINGER, FRANZ 1914. Eine neuentdeckte ungarische Kerbinschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515. *Ungarische Rundschau* 3: 41–52.
- BAZILHAN, NAPIL 2014. Kazakistan'da bulunan göktürk yazıtları hakkında. *International Journal of Turkish Literature Culture Education* 3 (2): 1–12. <http://doi.org/10.7884/teke.296>
- BENKŐ ELEK 1994. Középkori rovásfelirat Vargyasról. *Magyar Nyelv* 90: 487–489.
- BENKŐ ELEK 1996a. A siménfalvi rovás emléke és köre. In: KOVÁCS ANDRÁS – SIPOS GÁBOR – TONK SÁNDOR szerk., *Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 55–64.
- BENKŐ ELEK 1996b. A székely rovásírás. A legújabb kutatások. *História* 18 (3): 31–33.
- BENKŐ ELEK 1996c. A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat. *Magyar Nyelv* 92: 75–80.
- BENKŐ ELEK – SÁNDOR KLÁRA – VÁSÁRY ISTVÁN 2021. *A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum*. Szerk. VÁSÁRY ISTVÁN. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. <http://doi.org/10.36373/em-2022-1-14>
- FEHÉR, BENCE 2022. New Runiform Inscription from Dombó. *Ephemeris Hungarologica* 2 (2): 43–58. <http://doi.org/10.53644/EH.2022.2.43>

- FEHÉR BENCE – FERENCZI GÁBOR szerk. 2020. *Ősi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1983. *Árpád-kori kis személynévtár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FERENCZI GÉZA 1994a. A vargyasi rovásémlék. *Romániai Magyar Szó Szabad Szombat melléklet* (Bukarest) október 8–9. 40: C.
- FERENCZI GÉZA 1994b. A vargyasi rovásírásos emlék. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38 (2): 147–150.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2013. *Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems*. Third, revised and extended edition. Rovás Alapítvány, Budapest.
- HOSSZÚ GÁBOR 2019. Írásémlékek grafémaalakjainak térstatisztikai és fenetikai elemzése. In: ZELLIGER szerk. 2019a. 120–450.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2021. *Scriptinformatics. Extended Phenetic Approach to Script Evolution*. Nap Kiadó, Budapest. http://napkiado.hu/media/Hosszu_Gabor-Scriptinformatics.pdf. (2022. 01. 21.)
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2014a. Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranyincsen. *Magyar Nyelv* 110: 177–195.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2014b. A Bodrog-alsóbüi rovásémlék számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete. *Magyar Nyelv* 110: 417–431.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2019. A Kiskundorozsmai íjmarkolatlemezek feliratának elemzése. In: ZELLIGER szerk. 2019a. 26–36.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2020. Kiegészítés a Bodrog-Alsóbüi székely-magyar rovás írásémlék átírásához. *Magyar Nyelv* 116: 61–63. <http://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.1.61>
- KAIRŽANOV, A. K. [Каиржанов, Абай Каиржанович] 2014. Генезис тюркского рунического письма (на материале тамги-знаков евразийских кочевников). *Мова* 22: 12–24.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938/2000. *Magyarország népei a XI. században*. Lucidus Kiadó, Budapest. (Az Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulóján. 2. kötet, 365–472. lap + térképmelléklet. Bp., 1938. újrakiadása.)
- KOLLÁR TIBOR szerk. 2010. *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- B. KOVÁCS ANDRÁS 1994. Árpád-kori lelet Vargyason. Új rovásírás feliraton törhetik a fejüket történészeink. *Romániai Magyar Szó* 1416. szám (1994. augusztus 18.): 1.
- KÓSA FERENC 1994. Kísérlet a Vargyasi Rovásfelirat megfejtésére. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38: 153–155.
- KUBINYI ANDRÁS 1998. Gazdasági élet a Mátyás- és a Jagelló-korban. In: ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS, *Magyarország története 1301–1526*. Osiris Kiadó, Budapest. 279–280.
- NAGY SÁNDOR 1987. *Dombó. Középkori monostor és erőd*. Fórum – Vajdasági Múzeum, Újvidék.
- NÉMETH GYULA 1945. A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat. *Magyar Nyelv* 41: 11–16.
- RÁDULY JÁNOS 1994. A vargyasi rovásémlék olvasata. *Romániai Magyar Szó, Szabad Szombat melléklet*. (Bukarest) november 26–27. 47: c.
- RÁDULY JÁNOS 1995. *Rovásíró őseink. Adalékok rovásírásunk ismeretéhez*. Firtos Művelődési Egylet, Korond.
- RÁDULY JÁNOS 2015. *A vargyasi rovásémlék*. Garabontzia, Marosvásárhely.
- SÁNDOR KLÁRA 1991. *A Bolognai Rovásémlék*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 2. József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged.
- SEBESTYÉN GYULA 1913. Glosszák a konstantinápolyi nyelvemlékhez. *Ethnographia* 24 (3): 139–146.

- SEBESTYÉN GYULA 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SKJÆRVØ, PRODS OKTOR 1996: Aramaic Scripts for Iranian Languages. In: PETER T. DANIELS – WILLIAM BRIGHT eds., *The World's Writing Systems*. Oxford University Press, New York – Oxford. 515–535.
- STANOJEV, NEBOJŠA 2010. A dombói Szent György-monostortemplom román kori árkádjai. In: KOLLÁR szerk. 2010. 635–669.
- SZABO, ĐURO 1928. Iz Srijema: Banoštor. *Starohrvatska prosvjeta*. NS. 2 (1–2): 116–118.
- SZAKÁCS BÉLA ZSOLT 2010. Dombó és a korai altemplomok Magyarországon. In: KOLLÁR szerk. 2010. 670–715.
- TÓTH SÁNDOR 2010. Dombó és a templomépítés módjai a gótikus Magyarországon. In: KOLLÁR szerk. 2010. 717–741.
- THOMSEN, VILHELM 1893. Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Énisséi. Notice préliminaire. *Oversigt over det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger* (1893–1894). Copenhagen. 285–299.
- VÉKONY GÁBOR 1985. Késő népvándorláskori rovásfeliratok I–II. *Életünk* 23 (1): 71–84, (2): 147–168.
- VÉKONY GÁBOR 1987. *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely.
- VÉKONY GÁBOR 2004a. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest.
- VÉKONY GÁBOR 2004b. *Hagyatékek*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Bencés Kiadó, Pannonhalma. (Második, javított kiadás, 2011.)
- ZELLIGER ERZSÉBET 2016. Nyelvmélek? Művelődéstörténeti emlék? Gondolatok az ÓMS. és a vargasi rovásírásos felirat kapcsán. In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 92–98.
- ZELLIGER ERZSÉBET szerk. 2019a. *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2019b. Módszertani kérdések a nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratai kapcsán. In: ZELLIGER szerk. 2019a. 10–25.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2020. Hangtörténet és rovásábécé. In: FEHÉR–FERENCZI szerk. 2020. 309–326.
- ZELLIGER ERZSÉBET – HOSSZÚ GÁBOR 2014. A Konstantinápolyi székely-magyar rovásfelirat számítógépes paleográfiai elemzése. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 14 (1–2): 89–124. <https://www.academia.edu/11537828>. (2018. 03. 01.)
- ZELLIGER ERZSÉBET – HOSSZÚ GÁBOR 2021. A Szarvasi tütartó felirata. *Magyar Nyelv* 117: 403–430. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.4.403>

The inscription on the dwarf pillar of Dombó

The article describes the decipherment possibilities and a suggested reading of the inscription on a dwarf column of the former Saint George Abbey church of the Sarmian village of Dombó (today: Rakovac, Serbia). The recently identified Dombó inscription is probably an early Székely-Hungarian Rovash script relic from the Árpadian age, and as such an original (not translation-based) monument of Old Hungarian. It is worth mentioning that the inscription can be interpreted as a piece of quasi-spoken-language data in a written form: a trace of bantering between the stonemasons working on the construction of the church. For archaeological reasons, the inscription cannot be earlier than the end of the 11th century, and due to the marking of the /β/ sound (which later disappeared from Hungarian), it is probably not later than the beginning of

the 12th century. The importance of the Dombó inscription is given by the fact that few rovash inscriptions are known from the early Árpád-era.

Keywords: Carpathian Basin Rovash, computational palaeography, Dombó inscription, script-informatics, Steppe Rovash, stone inscription, Székely-Hungarian Rovash, Turkic Rovash.

ZELLIGER ERZSÉBET

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

HOSSZÚ GÁBOR

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Számunk szerzői

DR. CSER ANDRÁS, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Elméleti Nyelvészet Tanszék; HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, cser.andras@btk.ppke.hu; cser.andras@nytud.hun-ren.hu – DR. DOMONKOSI ÁGNES, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet; Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Gyógypedagógiai Intézet, domonkosi.agnes@gmail.com – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. GULÁS MÁTÉ, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, gulas.mate@nytud.hun-ren.hu – DR. GYÓI RENÁTA, reni.gyoi@gmail.com – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, horvath.laszlo@nytud.hun-ren.hu – DR. HOSSZÚ GÁBOR, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Villamosmérnöki és Informatikai Kar, hosszu.gabor@vik.bme.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kisraba@gmail.com – DR. KOROMPAY KLÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, korompay.klara@brk.elte.hu – DR. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, nemesi.attila@btk.ppke.hu – DR. NÉMETH BOGLÁRKA, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, boglarka.nemeth@ubbcluj.ro – DR. OSZKÓ BEATRIX, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, oszko.beatrix@nytu.hun-ren.hu – DR. PLÉH CSABA, Central Euroean University, Kognitív Tudomány Tanszék, vispleh@ceu.edu – DR. SURÁNYI BALÁZS, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, Elméleti Nyelvészet Tanszék, suranyi.balazs@nytud.hun-ren.hu – DR. SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, szabotannamaria@btk.elte.hu – DR. SZILI KATALIN, Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete, szilikatalin5@gmail.com – DR. VÁRNAI ZSUZSA, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, varnai.zsuzsa@nytud.hun-ren.hu – DR. C. VLADÁR ZSUZSA, Nemzeti Közszerzői Intézet, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Constantinovitsne.Vladar.Zsuzsanna@nke-uni.hu – DR. ZELLIGER ERZSÉBET, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, zelliger.erzsebet@btk.elte.hu.